

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2026-1/3
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2026

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.
Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.
Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots.
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.d., dos.
Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.
Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.
Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD

Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.
Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent
Pazilov Abduvayeit, b.f.d., prof.
Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD
Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
Safarov Alisher Karimjanovich, b.f.d., dos.
Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
Xudayberganova Durdona Sidiqovna, f.f.d.
Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD
Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№1/3 (134), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2026 y. – 151 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA

TARIX FANLARI

Abdullayev U. Amir Temur tashqi siyosati yangi geosiyosiy konfiguratsiyani shakllantirishi	5
Achilov A.T., Samadova G.N. Buxoro xonligi (Shayboniylar davri)da qo‘shinning qurol-aslaha ta‘minoti	8
Akmalova N.B. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari turkiy xalqlar etnografiyasini o‘rganishda muhim tarixiy-etnografik manba	11
Ashirov U.T. 1950–1970-yillarda Qashqadaryo viloyatida maktab-internatlar tizimining shakllanishi va rivojlanish jarayonlari	13
Boymurodov Sh.T. Yangi O‘zbekistonda zamonaviy o‘rta maxsus ta‘lim tizimi	16
Matchanova S.M. Xorazm vohasi aholisining o‘ziga xos etnografik xususiyatlarini identifikatsiyalash masalalari	19
Matyakubova S.O‘. “Ichon-qal’a” muzey fondidagi qo‘lyozmalarning etnografik tahlili va ularning madaniy merosni o‘rganishdagi o‘rni	23
Namazova U.N. Ilk o‘rta asrlar Sug‘ddagi nikoh munosabatlarining tarixiy asoslari	26
Norov J.K. Kesh viloyatining ilk o‘rta asrlardagi tarixiy-geografik o‘rni va toponimik xususiyatlari	29
Nosirova A.R. Diniy ksenofobiya va uning namoyon bo‘lish xususiyatlari	32
Ochilova K.I. O‘zbekistonda mustaqillik yillarida kino va teatr sohasining rivojlanishi	34
Ro‘ziyeva M.A. Lo‘lilar moddiy madaniyatida o‘ziga xoslik va o‘zgarishlar	37
Sattorova D.Sh. Islomgacha va islom davri madaniy merosi	40
Tajetdinova B.N. Qoraqalpqlarda janoza marosimida beriladigan ayrim hadiyalar	43
To‘ychiboyev B.B. Markaziy Osiyo yilqichiligi tarixidan	46
Tursunova G.B. Rossiya imperiyasining Sirdaryo viloyatiga aholini ko‘chirish siyosati va yer munosabatlarining transformatsiyasi	54
Utayeva F.X. Samarqand, Buxoro va Navoiy viloyatlarida to‘qimachilik sanoatining tarixiy taraqqiyoti	57
Vasiyeva D.I. Mustaqillik yillarida maktabgacha ta‘lim tizimidagi islohotlar va ayrim muammolar xususida	60
Xudaybergenov H.S. Xorazm aholisining gilamdo‘zlik, mato to‘qish an‘analari – xorijiy tadqiqotchilar nazarida	63
Бўриев И.С. Абу Райхон Бериунийнинг тиббиётга доир карашлари	65
Зарипов Ж.Г. Историяграфия принужденной промышленной миграции в Узбекистане в 1960-1970 гг	68
Муртазова С.Б., Аширова Қ.А. Мустақиллик йилларида Қашқадарё радиоканали фаолияти тарихидан	71
Наврузов С. Савдогар Глуховскийнинг Янги Урганч Красноводск карвони	74
Назаров О.М. Усиление хлопковой монополии в Сурхандарьинской области и его социально-экономические последствия	79
Пардаев А. Куйи ва Юқори Қашқадарё воҳаси аҳолисининг ўзига хос хусусиятлари	82
PEDAGOGIKA FANLARI	
Axmedova G.U. Xorijiy va ona tillarini (nemis, ingliz va o‘zbek) o‘qitishning integrativ modeli va ularning o‘ziga xos xususiyatlari	85
Diyarova A.A. Inklyuziv ta‘lim sharoitida differensial va individual yondashuv	87
Farmonov S.M., Hazratqulova O.A. Pedagogical framework for teaching english collocations through corpora	90
Holikova L.F. Ilmiy va ijtimoiy loyihalar olib borishga o‘rgatish metodologik yondashuvlari va amaliyoti	93
Ikhsanova D.R. The impact of digital game - based learning on efl communicative competence	95
Karimova Sh.V. Communicative competence as a core goal of language education	98
Kavulyazov V.M. Maktabda turizm mashg‘ulotlarini tashkil etishning metodik tamoyillari	101

Kodirova A.F. Bo'lajak birinchi sinf o'quvchilarining nutqqa tayyorligini rivojlantirish: zamonaviy psixologik va pedagogik yondashuvlar	104
Nazarov J.X. Pedagogik tajriba-sinov sinov ishlarini tashkil etishning mazmuni	106
Nazarov J.X. Pedagogik tajriba-sinov ishi natijalari tahlili	109
Omonullayeva S.I. Talabalarni grammatik kompetensiyani rivojlantirish: integrativ yondashuv asoslari	112
Pirmatova J.X. Affective factors in learning foreign languages	116
Quroqova M.D. Socio-psychological and sociocultural factors including, identity, motivation, and investment roles in students' language acquisition: Case study of two students	119
Shodmonov O'R. Yangi O'zbekistonda olib borilayotgan ta'lim islohotlari samaradorligini oshirishda ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarining tutgan o'rni	121
Shukurova M.A. Unlocking language learning potential through personality variables	125
Urunova Z.N., Abdusamadova M.A. A modern approach to developing cognitive-speech knowledge and skills in students with hearing impairments	128
Xaitova B.U., Yuldoshev J.D. Bolalar va o'smirlar sport maktablarida gandal to'garaklariga qabul qilish jarayonining hozirgi holati	130
Yuldasheva D.B. Problems in foreign language teaching and their solutions	133
Yusupova Sh. Tilni o'qitishga konseptual yondashuv	136
Кодирова З.А., Атавуллаева С.Ж. Применение кейсовых технологий для развития навыков говорения: теоретико-методологический анализ	139
Козлова Г.Г. Интеграция принципов дифференцированного обучения в процесс формирования спортивной компетентности у юных спортсменов	142
Рузиева М.К. Организация диагностических процедур для определения уровня сформированности компетенций в области физической культуры у студентов педагогических ВУЗов	145
Тўланов М.Қ. Оилавий муносабатларнинг валеологик асослари	148

TARIX FANLARI

UO'K 94(575.1).02+327+911.37+355

**AMIR TEMUR TASHQI SIYOSATI YANGI GEOSIYOSIY KONFIGURATSIYANI
SHAKLLANTIRISHI***U. Abdullayev, t.f.n., dots., Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, Toshkent*

Annotatsiya. Maqolada Amir Temurning tashqi siyosati natijasida Kichik Osiyoda yuzaga kelgan yangi geosiyosiy konfiguratsiya tahlil etiladi. Unda Yildirim Boyazidning agressiv kengayish siyosati, uning Arzinjon, Sivas va Firotgacha bo'lgan yurishlari mintaqadagi siyosiy muvozanatni izdan chiqargani ko'rsatib beriladi. Temur va Boyazid o'rtasidagi diplomatik ziddiyatlarning kuchayishi, Boyazidning g'arbiy muvaffaqiyatlar fonida sharqiy siyosiy vaziyatni yetarlicha baholay olmaganini ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar. Ibn Arabshoh, Yildirim Boyazid, islom dunyosi, Sulton Faraj, Mamluklar sultonligi, Arzinjon va Firotd

Аннотация. В статье анализируется новая геополитическая конфигурация, возникшая в Малом Азии в результате внешней политики Амира Темура. Особое внимание уделяется экспансионистской политике Йылдырым Баязида, который расширил границы Османского государства до Арзинджана, Сиваса и Евфрата, что нарушило региональный политический баланс. Рассматривается усиление дипломатических противоречий между Темуром и Баязидом, вызванное тем, что Баязид, добившись успехов на Западе, недооценил ситуацию на Востоке.

Ключевые слова: Ибн Арабшах, Йылдырым Баязид, исламский мир, султан Фарадж, султанат мамлюков, Эрзинджан и Евфрат.

Abstract. The article analyzes the new geopolitical configuration that emerged in Asia Minor as a result of Amir Temur's foreign policy. Particular attention is given to Yildirim Bayezid's expansionist strategy, which extended the Ottoman borders to Erzincan, Sivas, and the Euphrates, disrupting the regional balance of power. The study highlights the growing diplomatic tensions between Temur and Bayezid, noting that Bayezid, encouraged by his western successes, failed to properly assess the political situation in the East.

Keywords: Ibn Arabshah, Yildirim Bayezid, Islamic world, Sultan Faraj, Mamluk Sultanate, Erzincan, Euphrates.

Kirish qismi: XIV asrda Kichik Osiyoda siyosiy vaziyat butunlay o'zgarib, Yildirim Boyazid Oydin, Monteshe, Garmiyan, Qaramon, Jondor o'g'illari bekliklarini o'ziga bo'ysundirgan. Qozi Burhoniddinning o'limidan keyin esa uning yerlarini ham bosib olib, Malatiyagacha kelgan edi. Usmonli turk imperiyasining me'mori sifatida tarix sahnasiga chiqqan Boyazid G'arbda – Bolqonda ham muvaffaqiyatli harbiy harakatlar olib borgani ma'lum. U mamluklar sultoni Barquq o'limidan (1399) so'ng sultonlikning Kichik Osiyo ichidagi joylarini ham siyosiy sarhadlariga qo'shib olib, o'z davlati chegaralarini Arzinjon va Firotda qadar kengaytirgan edi. Amir Temur siyosiy jihatdan ilk bor o'ziga teng raqibga duch keladi. Usmonli davlatiga majburan bo'ysundirilgan hududlarda hali turklarning mavqei mustahkam emasdi. Sobiq hukmdorlar Boyazidga nomigagina bo'ysunib, uning siyosiy tuzumini tan olmaslik yo'lini tutgan va Sharqdagi qudratli homiy vositasida avvalgi mavqelarini tiklashdan umidvor edilar. Ular Amir Temurning yurishlariga pinxona madad berishdan manfaatdor edilar. Yildirim Boyazid Usmonli taxtiga o'tirgan 1389-yildan e'tiboran g'arb masalalariga o'ta sezgirlik bilan qaray boshlagandi. Ammo sharqdagi siyosiy almashuv va o'zgarishlarga kelganda ana shu hushyorlikni yo'qotgandi. Uning 1396-yilda salibchilar bilan bo'lgan jangdagi porloq g'alabasi Sulton Yildirim Boyazidning Islom dunyosidagi ta'sir va shuhratini eng yuksak nuqtaga chiqargan edi. Ammo u Amir Temur saltanatining rivojlanishini xuddi bir tomoshabin kabi kuzatishdan nariga o'ta olmadi. Umumiy tarixlarda hamda diplomatik yozishmalar to'plangan bir qator majmualardan joy olgan hujjat nusxalarida 1399-yilgacha ikki taraf orasida

kuchli ziddiyatlar bo'lganligini ko'ramiz. Ammo shunga qaramay, taraflar orasida sovuq urush havosi hukm surar edi.

Mana shu umumiy vaziyat ichida 1399-yilgacha Sharq masalasiga loqayd qaragan Yildirim Boyazidning Amir Temur Kichik Osiyoga juda yaqin joyda turgan chog'ida Arzinjon amiri Mutahhartan yerlariga bostirib kirishi, o'ta qaltis harakat bo'lgan edi. Ustiga-ustak, bu harakat Amir Temurga o'z rejalarini amalga oshirish uchun bir bahona bo'ldi. Zero, Sohibqiron bunday harakatni o'z hukmronligiga qarshi qaratilgan tajovuz sifatida baholaydi. Maktublarda bu haqda batafsil yozilgan.

Asosiy qism: Yildirim Boyazidning Amir Temurga sadoqat bilan xizmat etgan Arzinjon amiri Mutahhartanga, Sohibqiron Bingul (Ming ko'l) yaylovida bo'lgan chog'ida elchi yuborishi aqlga sig'adigan tadbir emasdi. Har holda Amir Temur vujudga kelgan qulay imkoniyatdan mohirona foydalanadi. Boyazid bilan munosabatda Amir Temur o'zining yorqin harbiy va diplomatik salohiyatini namoyish etdi. "Amir Temurning strategiyasi eng avvalo o'z qo'shinining yuksak harakatchanligiga va qarorlarining o'ta maxfiyligiga asoslanganligi tufayli g'animlarini doimo dog'da qodirardi", - deb yozadi L. Keren bu haqda. Boyazidga qarshi harakat boshlashdan oldin uning barcha ittifoqchilarini birma-bir bartaraf etish lozim edi. To'xtamish mag'lub etilgan, ammo Misr mamluklari hamon mintaqada kuchli hukmdor hisoblanar va Sohibqironning ashaddiy raqiblari bo'lgan Qora Yusuf turkman va Ahmad jaloyirni qo'llab-quvvatlab, unga qarshi har doim gij-gijlab turar edi. Bu kuchlar birlashib, orqadan zarba berishini nazarda tutgan Amir Temur dastlab sulton Boyazid bilan ehtiyotkorona munosabatda bo'ladi. Unga yozgan maktublarida u g'ayridinlar bilan jangni davom ettirishi lozimligini ta'kidlaydi, o'ziga tobe hukmdorlarni bezovta qilmaslikka chorlab, sulton huzurida boshpana topgan ashaddiy raqiblarini qaytarishni talab etadi.

Ayni zamonda Sohibqiron turk sultoni bilan hamkorlikda va do'stona munosabatlarda bo'lishni astoydil xohlagani ham ma'lum. Maktublar mazmuniga va a'yonlariga aytgan so'zlariga qaraganda, u haqiqiy ahvoldan ancha bexabar edi. Ibn Arabshoh bu xususda juda ibratli misol keltiradi: "Boyazid Temur maktubidan voqif bo'lib, uning xitobli mazmunini anglagach, u o'rnidan sapchib turib ketdi: uning g'azabi qaynab, kuyib-yondi. Go'yo nasha ivitmasi ichgan kishidek goh tovushini ko'tarib, goh pasaytirib (shunday) dedi: - Bu uydirmalar bilan meni qo'rqitmoqchimi? Yoki bu yolg'on-yashiqqlar bilan menga nisbatan fitna chiqarmoqchimi? Yoki bo'lmasa, meni Ajam podshohlari misoli hisobladimi? Yoki gapini anglab bo'lmaydigan Dasht totorlari kabi sanadimi? Yoki qo'shin yig'ishda hindlar lashkarlari kabi ko'rdimi? Yoki mening askarlarimni tarqoqlikda Iroq to'dalari kabi deb hisobladimi? Yoki mendagi islom (yo'lidagi) g'azotchilarini Shom askarlariga o'xshatdimi? Yoki o'zining qurigan to'dasini mening askarlarimdek bildimi? Yoki uning haqidagi (barcha) xabarlarini menga ma'lum (ekanligini) bilmaydimi?..."

Boyazid ortiqcha takabburlikka berilib, haqoratomuz so'zlarni bemalol ishlatayotgani diqqatga sazovor. Ammo u Amir Temur qanchadan-qancha janglarda g'olib chiqqanligini bilsa-da, ulardan zarur xulosa va saboqlar chiqara olmagani, hatto puxta razvedka tizimiga ega emasligi yaqqol ko'rinib turibdi. Shuning uchun ham Ibn Arabshoh uni: "Ibn Usmon (Boyazid) shoshqaloq va shijoatli kishi bo'lib, odil podshohlardan bo'lishiga qaramasdan, unda zarracha ham sabr-toqat yo'q edi", - deb ta'riflaydi. Ayni zamonda, arab muarrix Amir Temurning og'ir va vazmin, bosiq tabiatini ham qayd etadi: "Qachonki, Temur uning iztirobli javobidan voqif bo'lgach, "Ibn Usmon majnun va ahmoq", - dedi. Voqealar jarayoni Amir Temur turk sultoni tabiatiga to'g'ri baho berganini isbotlab berdi.

Natijalar qismi: Amir Temur dastlab Dulqodirli turkmanlarini jazolaydi. U harbiy harakatlarni boshlamasdan oldin, Sivasni qamal qilish va bosib olishda hamkorlik qilgan Usmoniy davlatining ashaddiy dushmani, o'z qadrdoni Mutahhartanga vataniga qaytishga izn berib, yangi hududlarni boshqarish va qo'riqlash vazifasini unga topshiradi. Oqquyunli Qora Yuluq Usmon esa Amir Temurning yonida qolib, janub harakatida ishtirok etadi. Sivas qamali bilan bir paytda Dulqodirli turkmanlar ustiga Shohrux qo'shinlari yuboriladi. U tajribali qo'mondonlar – amir Sulaymon, Shoh Bahodirlar bilan birgalikda harakat qiladi. Ularning Elbistonga yaqinlashayotganini eshitgan Dulqodirli turkmanlar shaharni tashlab qochib ketishadi. Tarqalgan turkmanlarni ta'qib qilgan Shohrux kuchlari og'ir qarshilikka uchramaydi va vaqtdan yutib, Amir Temur kuchlariga borib

qo'shiladi. Sulton Barquq vafotidan keyin Malatiya Yildirim Boyazid tomonidan Usmonli sultonligiga qo'shib olingan edi. Shaharda sivaslik Mustafoning o'g'li hukmronlik qilardi.

Amir Temurning choparini usmonlilar ushlab qolganligi uchun qo'shinga shaharga yurish buyuriladi. Dastlab shahar hokimi qarshilik ko'rsatishga urinadi, ammo asosiy kuchlar shaharga kirayotganidan xabardor bo'lgach, qarorini o'zgartirib, Usmonli askarlari bilan birga Malatiyadan uzoqlashadi. Shunday qilib, Amir Temur bu shaharni osonlikcha ishg'ol qiladi.

Bu yerlarni boshqarish Avnik jangidan beri yonida yurgan, Sivasni ishg'ol qilishga ishtirok etgan Qora Yuluq Usmonga berildi. Suriya bilan Kichik Osiyo orasidagi chegara hisoblangan mazkur hudud Amir Temur hokimiyati ostiga o'tgandan keyin Suriyani bosib olishga xalaqit beradigan hech qanday to'siq qolmagan edi.

Sohibqironning Mamluklar sultoniga qarashli yerlarga bostirib kirishi uchun yetarlicha asoslar bor edi. 1394 yilda Sohibqiron Arab Iroqini olgandan keyin Bag'dod hokimi Ahmad jaloyirga boshpana bergan sulton Barquqqa Shayx Sova boshchiligidagi elchilik hay'ati jo'natilgani yuqorida aytilgan. Amir Temur elchilar bilan yuborgan maktubida "Hozir qilish kerak bo'lgan ishni qildik, bizga qo'shni davlatlar ahil va do'st bo'lib yashasin. Ikki davlatning elchilari, savdogarlari kelib-ketib, biri-biri bilan tijorat qilsinlar. Bu xalqlarimizning tinchligiga va farovonligiga sabab bo'lsin" deb taklif qiladi. Lekin elchilik hay'ati yo'lda ushlanib, bir necha kishi xiyonatkorlarcha o'ldiriladi.

Amir Temur Otlamishni qaytarib berishni talab qilib sultonga maktublar yuboradi, ammo Barquq bu adolatli talabni bajarmaydi. Ikki tomon uchun jiddiy muammoga aylangan yana bir nizo Ahmad jaloyirni qaytarib berishga bog'liq masaladir. 1394-yili Amir Temur Bag'dodni bosib olgandan keyin Ahmad jaloyir Misrga qochib borgan va yaxshi kutib olingan edi. Sohibqironning yuqoridagi ikki talabiga Barquq har doim rad javobi berib keldi. Sivas olingandan keyin yangi sulton Farajga yozilgan maktubda yana bir marta Ahmad jaloyirni topshirish talabi bayon qilinadi.

Sulton Farajga jo'natilgan mazkur maktubda Amir Temur o'rtadagi ziddiyatlarga barham berish, Otlamishni ozod qilishni so'raydi va Ahmad jaloyir bilan Qora Yusufni tutib, Amir Temurga yuborilgan taqdirda Suriyaga yurish qilmasligini bildiradi. Bu dalil ham Amir Temurning mohir siyosatchi, usta diplomat ekanini ko'rsatadi. U eski voqealarni unutish va tinchlik, do'stona aloqalar o'rnatishga ochiq da'vat etar ekan, behuda urushlar va ortiqcha qon to'kilishini xohlamasligini, adolatli hukmdor ekanligini yana namoyish etadi. Ammo bu paytda sulton Faraj Yildirim Boyazid bilan yashirincha muzokaralar olib borayotgan edi. Yuqoridagi maktub ancha yumshoq tarzda yozilgan.

Xulosa qilib aytganda, XIV asr oxiri – XV asr boshlarida Kichik Osiyo va Yaqin Sharqda yuz bergan siyosiy jarayonlar Amir Temur va Yildirim Boyazid o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuviga sabab bo'ldi. U Boyazidga qarshi kurashni shoshilinch harakatlar bilan emas, balki puxta razvedka, diplomatik maktublar, va ittifoqchilarni izolyatsiya qilish orqali olib bordi. Sohibqiron harbiy yurishlarida aniq strategik rejalarga amal qilar, janglarda ma'naviy birlik, kuchli boshqaruv, intizom va harakatchanlikni asosiy omil sifatida qo'llardi. Shu bois, uning har bir qarori chuqur siyosiy ma'no kasb etgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху Тимура. – Москва: Наука, 1963. – 312 с.
2. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) /Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоди У.Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А.Ўринбоев. I-китоб. Тошкент, "Меҳнат" 1992. –328 б.
3. Imber C. The Ottoman Empire, 1300–1650. – New York: Palgrave Macmillan, 2002. – 304 p.
4. Manz B. F. The Rise and Rule of Tamerlane. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 228 p.
5. Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан Ю.Ҳакимжонов таржимаси. Нашрга тайёрловчи А.Ўринбоев. Тошкент, "Ўзбекистон" 1996. – Б.68-80.
6. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406 гг.) / пер. со староисп., предисл. и коммент. И.С.Мироковой. М., "Наука" 1990. – С.79.

BUXORO XONLIGI (SHAYBONIYLAR DAVRI)DA QO'SHINING QUROL-ASLAHA TA'MINOTI

A.T. Achilov, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi
G.N. Samadova, magistrant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro xonligi (Shayboniylar davri) da qo'shinning qurol-aslaha ta'minoti o'rganilish darajasi tarixiy manbalar va adabiyotlar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Harbiy soha, janglar, to'qnashuvlar, qurol-yarog', qurolli kuchlar, xanjar, nayza, bolta, to'p, to'fang, to'ra, o'q-yoylar, o'q otar qurollar.

Аннотация. В данной статье на основе исторических источников и научной литературы освещается степень изученности обеспечения войска вооружением и военным снаряжением в Бухарском ханстве периода Шейбанидов. Рассматриваются особенности формирования военного арсенала и его роль в военных действиях того времени.

Ключевые слова: военная сфера, сражения, столкновения, вооружение, вооружённые силы, кинжал, копье, топор, пушка, ружьё, тора, лук и стрелы, огнестрельное оружие.

Abstract. This article highlights, based on historical sources and literature, the level of research on the armament and weapons supply of the army in the Bukhara Khanate (during the Shaybanid period).

Key words: Military sphere, battles, clashes, weaponry, armed forces, dagger, spear, axe, cannon, musket, sabre, bow and arrows, firearms.

Harbiy sohaning muhim jihati turli darajadagi janglar, to'qnashuvlar va yirik urushlarni muvaffaqiyatli olib borishdan iborat. Bunda jang vositalari, ya'ni qurol-yarog'lar va ulardan ustalik bilan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Uzoq o'tmishda boshqa davlatlar va sulolalarda bo'l-gani kabi shayboniylar davrida ham qo'shinni qurol-yarog' bilan ta'minlash masalasi davlat harbiy siyosatining asosiy e'tibor qaratib kelingan muhim sohasi bo'lgan. Urushda g'olib kelish qurol-yarog'lar sifati va turiga ham bog'liq bo'lgan. Jang vositalarining xilma-xilligi uni muvaffaqiyatli amalga oshiruvchi tomonning yutug'ini belgilagan. G'olib tarafdagi qurol-yarog'larning boyligi uning harbiy texnikasi kuchliligidan hamda jang olib borish manyovrlarini yaxshi bilganligidan darak bergan. Harbiylarning qurollari ular mansub bo'lgan davlat va jamiyatning iqtisodiy-ijtimoiy hamda madaniy rivojini namoyon etgan. Jangchilar uchun bunday qurol-yarog'lar asosan hunarmandchilik ustaxonalarida tayyorlangan va yetkazilgan. Ma'lumki, XVI asrda Buxoro xonligining Samarqand, Buxoro, Toshkent, Kesh, Qarshi kabi shaharlari yirik hunarmandchilik markazlari hisoblangan. Hunarmandlar ushbu shaharlar aholisining asosiy qismini tashkil etgan bo'lib, ularning bir qismi qurol-yarog' tayyorlashga ixtisoslashgan. Siyosiy qudrati ko'p jihatdan qurolli kuchlarga bog'liq bo'lgan Shayboniylar davlatining dastlabki poytaxti hisoblangan Samarqandda XVI asrning birinchi yarmida qurol-yarog' yasash ishlari sezilarli darajada rivojlangan. Qo'shin va harbiylashgan qismlar uchun qilichlar, xanjarlar, oyboltalar, jangovar boltalar, sovutlar, dubulg'alar, qalqonlar singari turli xildagi qurol-yarog'lar tayyorlangan.

Qurolsoz ustalar asosan bir turdagi qurollar yasashga ixtisoslashganlar. Ularning ustaxonalari ko'pincha savdo rastalari qatoridan o'rin olgan. Buxoro va Samarqandda sovutsozlar, o'qchilar, kamonsozlar va boshqa ustalarning maxsus savdo rastalari va yopiq bozorlari bo'lgan.

XVI asr boshigacha qurol-aslaha ishlab chiqarish markazi Samarqandda bo'lib, bu yerda qilich, tig', pichoq, turli xil kamon va o'qlar, nayza yasovchi ustalar sotishga mo'ljallab va buyurtma bo'yicha turli-tuman qurollar tayyorlashgan.

XVI asrning ikkinchi choragida xonlik poytaxtining Buxoroga ko'chirilishi munosabati bilan qurolsoz ustalar ham shu yerga to'plangan. Xon qo'shinini qurollantirish uchun lozim bo'lgan qurol-aslahaning asosiy qismi shu yerda ishlab chiqarila boshlangan. Manbalardan birida, Abdullaxon ibn Iskandarxon yurishda bo'lgan paytda qo'shini uchun ko'plab qurol-yarog'lar Buxorodan olib kelinganligi haqida ma'lumotlar mavjud.[1]

Qurol-aslahalarning ayrimlari chetdan ham kiritilgan. Bu davrda Rossiyadan Sharq mamlakatlariga ba'zan kamon o'qi uchun yog'och dastalar ham keltirilgan. Bular yarim tayyor mahsulot bo'lib, keyinchalik bu dastalardan joylarda o'qlar yasalgan. Lekin rus hukumati bunday mollarni sotishga kamdan-kam hollarda ruxsat berardi. O'q-yoylar uchun temir paykonlar ham taqiqlangan mollar jumlasiga kirardi. Sharq mamlakatlarida bu mahsulotlarga ehtiyoj katta bo'lib, harbiy aslahalar, ayniqsa, endigina ishlatila boshlagan o'tochar qurollar sotilishiga yo'l qo'yilmasdi.[2] Buxoro xonlari rus hukumatidan doimo sovut yuborishlarini so'ragan, ba'zan ruxsat berilgan taqdirda ham, ularning soni 10 donadan oshmagan.

Movarounnahr shaharlarida ishlab chiqarilgan yoki boshqa mamlakatlardan keltirilgan qurol-aslahalar tayyorlangan joy nomini saqlab qolgan. Masalan, Zahiriddin Muhammad Bobur qalmoq sovuti haqida eslatib o'tadi.[3] Bundan tashqari, Darband harbiy yarog'lari, mo'g'ul qalqonlari, sovutlari va sariq sag'ridan qilingan egarlar, hind nayza va qilichlari, cherkes qilichlari va kubiksimon portlatgichlar manbalarda tilga olinadi.[4] Rus podshosining 1661 yildagi Astraxandan "sovut yasovchi eng yaxshi cherkes ustalar"ni qidirib topish to'g'risidagi buyrug'i hamda Buxoro xoniga hadya qilingan buyumlar orasida Xuroson qilichlarining tilga olinishi[5] ham yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi. O'zbekiston tarixi davlat muzeyidagi "Rusning XVI asrda tashqariga chiqarilgan va chetdan keltirilgan eng muhim buyumlari ro'yxati"da Rossiyaning O'rta Osiyoga qurol-yarog' eksport qilishi charm va mo'ynadan so'ng uchinchi o'rinni, importi esa gazlama, tayyor to'qimachilik buyumlari va bo'yoqdan so'ng to'rtinchi o'rinni egallagan.[6] XVI asrda Movarounnahr qo'shinlari foydalangan va janglarda qo'llagan qurol-yarog'lar va aslahalar sodda bo'lib, ularni funksiyasi hamda qo'llanish maqsadiga ko'ra bir necha guruhga bo'lish mumkin:

- 1) Sovuq qurollar;
- 2) O'q otar qurollar (bu davrda o'q otar qurollarning yangi turlari paydo bo'lgan);
- 3) Jangchining tanasini himoya qilishga mo'ljallangan himoya vositalari;
- 4) Yordamchi aslahalar.

Sovuq qurollar. Jangda zarba berish uchun mo'ljallangan qadimiy qurol – cho'qmordan ham foydalanilgan. Uning bir uchida tasma yoki zanjir bilan osilgan metall soqqa, ikkinchi uchida esa qo'lga taqiladigan ilmog'i bo'lib, o'zi qisqa tayoq shaklida bo'lgan.[5] Janglarda qilichning ahamiyati katta edi. Bobur qilichni o'z davridagi barcha quroldan ustun qo'yib, shunday ta'riflaydi: "shashpar (olti qirrali gurzi), cho'qmor, kestan, tabarzin va bolta tegsa bir yerga ta'sir qiladi; agar qilich tegsa – boshdan oyoqqacha kesadi".[3] Fazlulloh ibn Ro'zbehxonning yozishicha, Bobur doimo qilich va qalqon bilan qurollanib yurgan.[7] Buxoro qo'shinining deyarli barchasi xanjar va qilich bilan ta'minlangan. Qilichlar yoysimon shaklda bo'lib, ularning uzunligi jangchining beli baravarida bo'lgan.[8] Hofiz Tanish Buxoriy Abdullaxon ibn Iskandarxon askarlarining aksariyati Yaman qilichi bilan qurollanganligi haqida ma'lumot beradi.[4]

Qo'shinda nayza ham asosiy qurollardan biri hisoblangan. Asrlar davomida ularning shakli ayrim o'zgarishlarga uchrab, takomillashib borgan. Ular asosan tekislikda, yuzma-yuz jang chog'ida qo'llanilgan. Nayzalarning uzunligi odam bo'yidan balandroq bo'lgan hamda uning dastasi qayin yog'ochidan, uchi (nayza uchi sinon deyilgan[10]) esa temir va po'latdan ishlangan. Buxoro qo'shinida "xatti nayza" deb atalgan nayza turi keng tarqalgan bo'lib, ular uzun va to'g'ri dastali bo'lgan. Arabiston yarimorolidagi Xatti manzilida ishlab chiqarilgan to'g'ri nayzaga qiyosan, barcha to'g'ri dastali nayzalar shu nom bilan yuritilgan.[1]

O'q otar qurollar. Yozma manbalarda qayd etilishicha, o'q va kamon eng asosiy jang qurollari sirasiga kirgan. Bu davrda kamonning asosi tashqi tomondan chandir, ichki tomondan silliq muguz (ho'kiz shoxi) yopishtirilgan yog'ochdan iborat bo'lgan. Ba'zida tutqichining o'rtasi va uchlari suyak (dandon) bilan qoplangan.[5] Ular qattiq kamon[1] deb atalib, kamonning o'qi uzoqqa otiladigan alohida, murakkab turi edi. Zahiriddin Bobur Sulton Husaynning amirlaridan biri Muhammad Sayid Urusni "yoyi qattiq, o'qi esa uzun edi", – deb tasvirlaydi.[3] Shu bilan birga, kamonlarning murakkab tuzilishga ega turlari ham mavjud bo'lgan. Manbalarda ovda alohida, jangda alohida o'qlar ishlatilishi haqida ma'lumotlar uchraydi.[1] Kamondan o'q uzish nafaqat o't ochish qurollari paydo bo'lgunga qadar, balki undan keyin ham O'rta Osiyoda muayyan masofadan turib nishonga urishning asosiy usuli bo'lib kelgan.

Kamon va o'qlar keyinchalik, hatto miltiq (to'fang)lar sezilarli darajada keng tarqalgan davrlarda ham harbiy to'qnashuvlarda asosiy rolni o'ynashda davom etgan. Kamon va o'q otliq jangchilar uchun qulay qurol hisoblangan va XVIII asrgacha, ba'zi hollarda esa XIX asrda ham u yengil otliqlar uchun tezotar qulay qurol bo'lib qolavergan.

Ma'lumki, kamondan otish uchun o'q uyacha (kamgak) vositasida ipga o'rnatilgan. O'qlar turli shaklda bo'lib, yog'och, poynak va qush patidan yasalgan o'qlar keng tarqalgan. Ba'zida o'q yasashda qush patidan foydalanilgan. Yog'och o'qlar turli daraxtlardan tayyorlangan, jumladan, manbalarda qayindan, xadang[7] yog'ochidan yasalgan o'qlar tilga olinadi.[1] O'q uzish uchun barmoqlarga maxsus angishvonasimon zehg'irlar taqilgan.[3] "Abdullanova" asarida Dashti Qipchoq askarlari uch paykonli kamondan bir ip tortishda uchtdan o'q uzishi haqida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi.[4] Bunday kamonlar odatda tekislikdagi janglar chog'ida, raqiblar hali bir-biriga baqamti kelmagan vaziyatlarda qo'l kelgan.

Neftga shimdirilgan matoni o'qqa o'rab, yondiruvchi o'qlar ham tayyorlangan. Qamaldagilar qal'a devorlaridan turib qamal qiluvchilarni o'qqa tutish uchun ulardan foydalanganlar. Qamal qilayotganlar esa qamalga olingan shaharda yong'in chiqarish maqsadida yondiruvchi o'qlarni otganlar.

O'qning o'rtacha qancha masofaga otilishidan amalda jang oldidan qo'shinning joylashgan o'rnini, ba'zida esa umuman masofani aniqlash uchun ham foydalanilgan.

O'qlarning uchi suyak (dandon) yoki metallardan yasalgan. Metall uchlar turli shakllarda tayyorlangan va shakliga ko'ra, turli maqsadlarga, masalan, ayrimlari sovutlarni teshib o'tishga mo'ljallangan. Zahiriddin Muhammad Bobur hatto qavatma-qavat sovutni teshib o'tgan o'qlar haqida ma'lumot beradi.[3] O'qlar va ularning uchlari hunarmandlar tomonidan maxsus yasalgan. Shu bilan birga, kamon va o'q yasashga ba'zan havaskorlar ham qo'l urishgan.

Muhammad Solihning guvohlik berishicha, Shayboniyxon hamisha yonida kamon va sadoq olib yurgan hamda kamondan o'q otishda nihoyatda mohir bo'lgan.[11] Binobarin, kamon va o'qlar turli shakl va o'lchovda tayyorlangan. Tadqiq etilgan tarixiy manba va adabiyotlarda kamonning o'lchovi o'qining uzunligiga muvofiq kelishi aytiladi. Tarixiy manbalardan birida shayboniylardan Burhon sulton qo'shinida Qurbon ismli (laqabi "saxt kamon") mohir mergan bo'lganligiga aytiladi.[12]

Shuningdek, o'qotar qurollar – taxshlar ham qo'llanilgan.[3] U yog'och qo'ndoqqa o'rnatilgan po'latdan ishlangan va kamon ipi chig'ir bilan tortilgan. Miltiqqa o'xshab otilgan va uning o'qi kamon o'qidan qisqa bo'lgan. Taxsh otuvchilar taxshandoz deyilgan. Zahiriddin Bobur bir mohir taxshandoz haqida shunday yozadi: "Ibrohim soruning qoshida bir taxshotar bor edi, juda yaxshi otardi. Uningdek taxshotarni ko'rmagan edik".[3] Lekin taxshandozlar XVI-XVII asrlardagi harbiy to'qnashuvlarning ishtirokchilari sifatida nisbatan kam hollarda tilga olinadi.

To'fang/to'fak (miltiq) – turkiy so'z bo'lib, to'p – zambarak, ak – kichik ma'nosida keladi va bu atama "kichik to'p" ma'nosini anglatadi.[14] Ko'pchilik adabiyotlarda u miltiq nomi bilan uchraydi va forscha ikki so'z: "mil" – "quvurcha", "ichi g'ovak tayoqcha" hamda "tiq" – "qo'ymoq", "solmoq" so'zlaridan tashkil topgan.[15]

Xullas bu davrda o'tochar qurollarning keng yoyilishi va takomillashuvi bilan chopadigan va otadigan qurollarning xususiyati ham o'zgarib bordi. O'q kiyim-boshni nisbatan oson teshib o'tgani tufayli uning shakli bir necha marta o'zgargan.[13] Lekin XVI asrda ham oldingi asrlarda ma'lum bo'lgan qurol va qalqonlardan foydalanishda davom etilgan. Yoyandozlar esa, miltiq qo'llana boshlagandan keyin ham, qo'shinning asosiy tayanchi bo'lib qolavergan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Хофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. 1-китоб. – Б. 329.
- 2.Байкова Н.Б. Россия билан Шарқ ўртасидаги иқтисодий алоқалар тарихидан. – Т.: Фан, 1964. – Б. 66.
- 3.Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Б. 89.
- 4.Хофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. 2-китоб. – Б. 119
- 5.Мукминова Р., Агзамова Г. Ўрта Осиё хонликларида ҳарбий иш. // Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан. – Т.: Шарқ, 2012. – Б. 122.
- 6.Исмоилова Ж.Х., Левтеева Л.Г. Ўзбекистон ҳарбий санъати тарихи. – Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2013. – Б. 157.
7. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара. – С. 101.
- 8.Бобурнома. Миниатюралар– Т.: Ўқитувчи НМИУ, 2008. – Б. 69,79, 87, 127.
- 9.Таворихи гузида – Нусрат-наме. – С. 39.
- 10.Бобур энциклопедияси. Т.: Шарқ НМАК, 2014. – Б. 457.

- 11.Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. – Т., 1989. – Б. 37.
- 12.Муҳаммадиёр ибн Араб Қатағон. Мусаххир ал-билод. – Б. 251;
- 13.Беленицкий А.М. Қўрсатилган мақола. – С. 30.
- 14.Дадабоев Х. Аждодларимизнинг ҳарбий маҳорати. – Б. 124.
- 15.Матғозиев А. Ҳарбий терминлар тарихига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1974. – №1. – Б. 78.

UO'K 908

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING “BOBURNOMA” ASARI TURKIY XALQLAR ETNOGRAFIYASINI O'RGANISHDA MUHIM TARIXIY-ETNOGRAFIK MANBA

N.B. Akmalova, magistrant, Osiyo xalqaro universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari asosida turkiy xalqlarning etnografik hayoti, urf-odatları, ijtimoiy munosabatlari va madaniy an'analari yoritiladi. Asarda muallif tomonidan turkiy xalqlarning kundalik turmushi, yashash tarzi, xo'jalik faoliyati hamda marosimlariga oid kuzatuvlar bevosita guvoh va ishtirokchi sifatida bayon etilgan bo'lib, bu etnografik ma'lumotlarning ishonchliligini ta'minlaydi.

“Boburnoma”dagi etnografik tasvirlar Boburning tarixiy voqealarga munosabati, ijtimoiy hayotga bergan bahosi va g'oyaviy qarashlari bilan uyg'un holda badiiy ifoda vositalari orqali aks ettirilgan. Asarda turli hududlar aholisi hayoti, ularning madaniy va xo'jalik faoliyati tasviri turkiy xalqlarning etnografik manzarasini tiklash imkonini beradi. Shu jihatdan “Boburnoma” turkiy xalqlar etnografiyasini o'rganishda muhim tarixiy-ilmiy manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Boburnoma, turkiy xalqlar, etnografiya, Movarounnahr, qabila, urf-odatlar

Аннотация. В данной статье на основе произведения Захириддина Мухаммада Бабура «Бабурнаме» освещается этнографическая жизнь тюркских народов, их обычаи, социальные отношения и культурные традиции. В произведении автор как непосредственный свидетель и участник описывает повседневную жизнь тюркских народов, образ жизни, хозяйственную деятельность и обрядовые практики, что обеспечивает достоверность представленных этнографических сведений.

Этнографические описания в «Бабурнаме» органично сочетаются с отношением Бабура к историческим событиям, его оценкой социальной жизни и идейными взглядами, отражёнными посредством художественных средств. Изображение жизни населения различных регионов, их культурной и хозяйственной деятельности позволяет воссоздать этнографическую картину тюркских народов. В этом аспекте «Бабурнаме» представляет собой важный историко-научный источник для изучения этнографии тюркских народов.

Ключевые слова: Бабурнама, тюркские народы, этнография, Мавераннахр, племя, обычаи

Abstract. This article examines the ethnographic life, customs, social relations, and cultural traditions of the Turkic peoples based on the work Baburnama by Zahiriddin Muhammad Babur. In the work, the author describes the daily life, lifestyle, economic activities, and ritual practices of the Turkic peoples as a direct witness and participant, which ensures the reliability of the ethnographic information presented.

The ethnographic descriptions in Baburnama are closely connected with Babur's attitude toward historical events, his evaluation of social life, and his ideological views, all of which are expressed through artistic narrative techniques. The depiction of the life of populations in various regions, along with their cultural and economic activities, makes it possible to reconstruct the ethnographic landscape of the Turkic peoples. In this respect, Baburnama serves as an important historical and scholarly source for the study of Turkic ethnography.

Key words: Baburnama, Turkic peoples, ethnography, Movarounnahr, tribe, customs

Kirish. Mustaqillik yillarida Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari turkiy xalqlar etnografiyasini o'rganishdagi ilmiy ahamiyati yangicha nuqtai nazardan qayta tahlil qilindi. Shu davrda A.Beveridge, P. Shamsiyev va S. Mirzayev, F.Rajabov, H.Roziqova, O.Norov,

M.To'xtamurodov, F.Baxtiyorov, M.Najmiddinova, Q.G'aybullayev, S.Tojiddinova, M.Bo'riyeva, Z.Anarkulova kabi tarixshunos va etnograflarning risola va maqolalarida asar turkiy xalqlarning kundalik hayoti, urf-odatlarini, ijtimoiy munosabatlari va madaniy an'analari nuqtai nazaridan keng tahlil qilindi[1].

Jumladan, Annette Beveridge Boburning Baburnoma asarini tahrir va tarjima qilish orqali turkiy xalqlar hayoti, urf-odatlarini va ijtimoiy munosabatlari tasviriga alohida e'tibor qaratgan[2].; P. Shamsiyev va S. Mirzayev asarda til, matn strukturasi shakllanishi va etnografik ma'lumotlarning mazmun jihatidan ilmiy tahlilini bergan; F.Rajabov, H.Roziqova va O.Norovlar esa Boburnomadagi etnonimlar, ijtimoiy qatamlar va marosimlar tizimini hududiy kontekstda tahlil qilib, asarning turkiy xalqlar etnografiyasidagi o'rni haqida chuqur fikrlar bildirib o'tganlar [3].

Shu bilan birga, "Boburnoma"da Boburning o'zi guvoh va ishtirokchi sifatida turkiy xalqlarning ijtimoiy hayoti, tabiat bilan munosabatlari va kundalik turmushini tasvirlashi alohida e'tiborni talab qiluvchi ilmiy masala bo'lib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan biz tadqiqotimizda ikki asosiy omilga e'tibor qaratdik. Birinchidan, asar Bobur shaxsiyati va tarixiy tafakkuri yetuk davrida yozilganini hisobga olish; ikkinchidan, Boburning turkiy xalqlarni etnografik jihatdan majoziy va badiiy tarzda tasvirlashidagi novatorlik va o'ziga xos uslubini aniqlash. Bu jihatlarni tadqiq etish bugungi o'zbek tarixshunosligi va etnografiyasi uchun yangilikdir. Zero, "Boburnoma"da etnografik tasvirlar orqali muallifning tarixiy-ijtimoiy qarashlari, xalq hayotiga bo'lgan chuqur qiziqishi va badiiy mahorati namoyon bo'ladi, bu esa turkiy xalqlar etnografiyasini o'rganishda dolzarb masala hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Zahiriddin Muhammad Boburning *Boburnoma* asarini turkiy xalqlar etnografiyasini o'rganishda muhim tarixiy manba sifatida tahlil qilish, asardagi turkiy xalqlarning kundalik hayoti, urf-odatlarini, madaniy marosimlari va ijtimoiy munosabatlarini aniqlashdir. Shu maqsadda asardagi etnografik tasvirlarni sistematik o'rganish, ularning tarixiy va badiiy jihatlari dalillash hamda turkiy xalqlar etnografiyasini o'rganish bo'yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqish vazifasi qo'yildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, biografik, germeneytik va struktural yondashuvlar qo'llanilib, Boburning shaxsiy kuzatuvlari, voqealar va hududiy tasvirlar tizimli tahlil qilindi.

Tadqiqotning obyekti Zahiriddin Muhammad Boburning *Boburnoma* asari bo'lib, u turkiy xalqlar etnografiyasini o'rganishda asosiy manba sifatida tanlandi.

Tahlil va natijalar. Zahiriddin Muhammad Boburning *Boburnoma* asari Movarounnahr hududi bilan bog'liq voqealarni yoritgani sababli, asarda mintaqa aholisining turmush tarzi, etnik tarkibi, marosim va urf-odatlariga doir qimmatli ma'lumotlar mavjud. Jumladan, Samarqand aholisi haqida Bobur shunday yozadi: "Samarqand eli turkdir (o'zbekdir). Shahar aholisi va bozorga keluvchilardan turkiyni bilmaydigan kishi yo'q. Elining tili adabiy tilga muvofiq"[4].

Shuningdek, asarda Farg'ona vodiysi va uning atrofidagi hududlar aholisi ham tasvirlangan. Isfara haqida Bobur, Marg'inonning g'arbiy janubida joylashgan shahar aholisi sort va forsiyda so'zlashadi, deydi. Andijon viloyati va dasht hududida yashovchi aholi "chakrak" elidir, ularning soni besh-olti ming uylik bo'lib, tog'larda ot va qo'ylar boqish bilan shug'ullanadi. Dahkat hududi haqida ham ma'lumot berilib, bu hudud aholisi turklar kabi galo va suruvli ellardan tashkil topganligi qayd etilgan. Bobur shuningdek, Shayboniyxon Movarounnahrni to'liq nazoratga olgach, ko'plab xalqlar Qobulga ko'chib o'tganini ta'kidlaydi. Shu tariqa, Qobul viloyatida turli xalqlar yashagan: turklar, aymoqlar, sahroyi arablar, shahar va kentlarda sartlar, shuningdek, pashoyi, parojiy, tojik, baroki va afg'onlar istiqomat qilgan. G'arbiy tog'larda xazora va nakdariylar yashagan, ba'zilar mo'g'ul tilida so'zlashgan. Qobul viloyatida o'n bir – o'n ikki tilda so'zlashgan aholi mavjud bo'lib, ular arabiy, forsiy, turkiy, mo'g'uliy, hindiy, afg'oniy, pashoyi, chabriy, barakiy va lamg'oniy tillarida so'zlashgan.

Asarda bir qancha etnoslar nomi tilga olingan: do'ldoy, barin, charos, sag'riychi, qavchin, tag'oyi, to'qchi, mo'g'ul, tarxon, o'g'loqchi, arg'un, uyg'ur, qipchoq, barlos, chakrak, dug'lot, arab va boshqalar. Bu boshqa tarixiy manbalardan farqli ravishda, kichik urug' va qabilalar haqida ham ma'lumot beradi. Masalan, do'ldoylar Umarshayx Mirzo va Bobur davrida yirik etnoslardan bo'lib,

O'ratepaning boshqaruvi Hofizbek do'ldoy qo'lida bo'lgan. Shuningdek, Qosim do'ldoy Sherozda hokimlik qilgani qayd etilgan. To'qchi, tog'chi va tag'ochi kabi qabilalar Samarqand atroflarida yashagan va bu hududdagi to'qchi eliga Vays Log'ariy boshchilik qilgan[5].

Zahiriddin Muhammad Bobur nafaqat buyuk podshoh, balki mumtoz sho'ir, nazariyotchi adabiyotshunos, fasih, tilshunos, san'atshunos, etnograf, hayvonot va naobotot olami bilimdoni sifatida ko'p qirralilikka ega bo'lgan shaxsdir. Uning *Boburnoma* asari turkiy xalqlar etnografiyasini o'rganishda muhim manba hisoblanadi[6].

Boburnoma asarida Movarounnahr va uning atrofidagi hududlar aholisi, ularning turmush tarzi, etnik tarkibi, marosim va urf-odatlar, shuningdek, Kobil viloyatidagi xilma-xil xalqlar tasvirlangan. Shuningdek, kichik urug' va qabilalar — do'ldoy, to'qchi, chakrak, barin, mo'g'ul, qipchoq kabi etnoslar haqida ham ma'lumotlar mavjud. Bobur o'z voqealarning ishtirokchisi sifatida kuzatuvlarni keltirganligi sababli, bu ma'lumotlar etnografik jihatdan ishonchli hisoblanadi[7].

Bobur Boburiylar sulolasining asoschisi bo'lib, 332 yil davomida hukmronlik qilgan. U podshoh sifatida ko'plab janglar va siyosiy sinovlardan o'tgan, Hindistonda buyuk bundaylik va adolatli boshqaruv, bog'lar, qasrlar va ilm-fan rivojiga hissa qo'shgan[8].

Boburnomada Boburning sakkiz asosiy fazilati qayd etilgan: iqboli baland, himmati yuqori, viloyatni olish va saqlash, ma'muriy ishlarni yuritish, bandalarga farovonlik, lashkarni boshqarish, adolatni amalga oshirish.

Yevropa va AQSh sharqshunoslari Bobur shaxsiga katta e'tibor qaratgan. Ingliz tarixchisi Eduard Holden uni Yuliy Tsezar bilan qiyoslab, Boburning fazilatlarini yuksak baholagan. Ingliz tarjimoni Uilyam Erskin esa Boburni Osiyo podshohlariga qiyosan, ilm-fan va san'atga muhabbati bilan ajralib turadigan shaxs sifatida baholaydi.

Xulosa. Zahiriddin Muhammad Boburning "*Boburnoma*" asari turkiy xalqlar etnografiyasini o'rganishda noyob va ishonchli tarixiy manba hisoblanadi. Unda Movarounnahr va unga tutash hududlar aholisi, ularning turmush tarzi, etnik tarkibi, urf-odat va marosimlari Boburning bevosita kuzatuvlari asosida badiiy hamda nasriy uslubda yoritilgan. Asarda kichik urug' va qabilalar haqidagi ma'lumotlarning mavjudligi uning ilmiy ahamiyatini yanada oshiradi. Boburning shaxsiy fazilatlar, davlat boshqaruvi tajribasi hamda ilm-fan va san'atga bo'lgan yuksak qiziqishi asarning tarixiy va madaniy qiymatini boyitadi. Shu bois "*Boburnoma*" turkiy xalqlar etnografiyasini chuqur va tizimli o'rganishda muhim manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. S.Olimov. *Boburnoma as an ethnographic source: Analysis of Turkic peoples' daily life and social structure*. — Tashkent: Ilmiy nashr, 2015.
2. R.Jumayev. *Historical and ethnographic aspects of Babur's observations in Baburnama*. — Worldly Journals, 2017.
3. Z.Mamadaliyeva. *Ethnographic images and rituals in Baburnama: A study of cultural representation*. — Golden Scripts, 2018.
4. Annette Beveridge. *Baburnama: Translation and Textual Studies of Chagatai Manuscripts*. London: Royal Asiatic Society, 1921.
5. P. Shamsiyev, S. Mirzayev, Rajabov F., Roziqova H.T., Odiljon N.M. *Boburnoma: turkiy xalqlar etnografiyasi va hududiy tasvirlar*. Toshkent: Fan, 2010.
6. I. Karimov. *Qayta qurishning borishi va asosiy yo'nalishlari*. Toshkent, 1990, 70-bet.
7. Zahiriddin Muhammad Bobur. *Boburnoma*. Toshkent, 2012.
8. William Erskine. *The Life of Babur, Emperor of Hindustan*. London, 1905.

UO'K 94:371.4-4(045)

1950–1970-YILLARDA QASHQADARYO VILOYATIDA MAKTAB-INTERNATLAR TIZIMINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH JARAYONLARI

*U.T. Ashirov, fond bo'limi mudiri, Qashqadaryo viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi,
Qarshi*

Annotatsiya. Maqolada 1950–1970-yillarda Qashqadaryo viloyatida maktab-internatlar tizimining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tahlil etilgan. Unda internat maktablarning ijtimoiy yordam muassasasidan umumta'lim tizimi qismiga aylanish jarayoni yoritilgan. Tadqiqotda arxiv manbalari va rasmiy hisobotlar asosida internatlar soni, tarbiyalanuvchilar qamrovi hamda qishloq

bolalarini ta'limga jalb etishdagi ahamiyati ko'rsatilgan. Shu bilan birga, davlat siyosatining ijtimoiy himoya va ta'limni uyg'unlashtirishga qaratilganligi ta'kidlangan. Qashqadaryo viloyati misolidagi natijalar O'zbekistondagi ta'lim tizimi rivoji uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo, maktab-internat, ijtimoiy himoya, ta'lim siyosati, qishloq bolalari, sovet davri, internat tizimi, davlat ta'minoti, arxiv manbalari, rivojlanish bosqichi.

Аннотация. В статье анализируются этапы формирования и развития системы школ-интернатов в Кашкадарьинской области в 1950–1970-е годы. Освещается процесс трансформации интернатов из учреждений социальной помощи в часть системы общего образования. На основе архивных источников и официальных отчётов показано увеличение количества интернатов, охват воспитанников и их роль в привлечении сельских детей к образованию. Подчёркивается направленность государственной политики на объединение функций социальной защиты и образования. Результаты, полученные на примере Кашкадарьи, имеют важное научное значение для изучения развития системы образования Узбекистана.

Ключевые слова: Кашкадарья, школа-интернат, социальная защита, образовательная политика, сельские дети, советский период, система интернатов, государственное обеспечение, архивные источники, этап развития.

Abstract. The article analyzes the stages of formation and development of the boarding school system in the Kashkadarya region during the 1950s–1970s. It examines the transformation of boarding schools from social assistance institutions into an integral part of the general education system. Based on archival sources and official reports, the study highlights the growth in the number of institutions, student coverage, and their role in providing education to rural children. The paper emphasizes the state policy aimed at integrating social protection with education. Findings from the Kashkadarya case have significant scientific value for understanding the evolution of Uzbekistan's educational system.

Key words: Kashkadarya, boarding school, social protection, education policy, rural children, Soviet period, boarding system, state support, archival sources, stage of development.

Kirish. Ikkinchi jahon urushi yakunlaridan keyin O'zbekiston SSRda ta'lim va ijtimoiy himoya sohalarida islohotlar yangi bosqichga ko'tarildi. Bu jarayonda internat maktablar tizimi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlariga javob beradigan muhim yo'nalish sifatida shakllana boshladi. 1950-yillar oxiriga kelib, maktab-internatlar nafaqat yetim yoki ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarni qamrab olish, balki qishloq aholisi farzandlariga teng ta'lim sharoiti yaratish vazifasini ham bajardi. 1954–1956-yillarda qabul qilingan qator qarorlar internat maktablarni umumiy ta'lim tizimi bilan uyg'unlashtirishga huquqiy asos bo'ldi. Qashqadaryo viloyati misolida bu jarayonlar ayniqsa faol kechib, 1956–1970-yillar davomida internatlar soni, tarbiyalanuvchilar qamrovi va moddiy bazasi izchil o'sishga erishdi.

Asosiy qism. 1956 yildan avvalgi internat maktablar, amaliy jihatdan mavjud bo'lgan bo'lsa-da, ular asosan maxsus maqsadli, ijtimoiy yordam ko'rsatish vazifasini bajaruvchi yopiq muassasalar sifatida faoliyat yuritgan. Xususan, 1950 yillargacha internatlar asosan yetim bolalar, nogironlar, frontoviklar farzandlari yoki repressiya qurbonlarining bolalari kabi ijtimoiy himoyaga muhtoj guruhlar uchun mo'ljallangan bo'lib, ularning faoliyati umumiy ta'lim tizimidan ko'ra ijtimoiy ta'minot sohasiga tegishli edi.

Biroq 1954–1956 yillar oralig'ida internat maktablar faoliyati mazmunan o'zgarishni boshladi. Xususan, 1954 yilda Xrushyov va Suslov tashabbusi bilan internatlarni umumiy ta'lim maktablari bilan birlashtirish, ya'ni ta'lim va yashash sharoitini birgalikda ta'minlaydigan yangi shakldagi ommaviy maktab-internatlar tashkil etish g'oyasi ilgari surildi. SSSR Vazirlar Sovetining 1954 yil 26 martdagi 517-sonli qarorida internat maktablariga umumta'lim muassasalari uchun belgilangan meyor va talablarni joriy etish belgilangani bu yo'nalishdagi o'zgarishlarning rasmiy huquqiy asosini yaratdi[1].

1956 yil 16 avgustda qabul qilingan KPSS Markaziy Qo'mitasi Prezidiumining 35-sonli "Maktab-internatlarni tashkil etish to'g'risida"gi qaroriga muvofiq[2]. mamlakat miqyosida maktab-

internatlar tarmog'ini tashkil etishga rasman asos solindi. Ushbu qarorga binoan, internat maktablarining asosiy vazifasi ta'lim va tarbiyani uyg'unlashtirgan holda olib borish, ayniqsa qishloq hududlarida yashovchi bolalar uchun teng sharoit yaratishdan iborat edi.

1950-yillar oxiriga kelib, O'zbekiston SSRda maktab-internatlar tizimi bosqichma-bosqich shakllana boshladi. Agar 1954–1955 o'quv yilida respublika bo'yicha 328 ta internat maktabda 39 917 nafar bola tarbiyalangan bo'lsa, 1955–1956 o'quv yilida bu ko'rsatkich 399 ta internat va 17 876 nafar o'quvchini tashkil etgan. Bu holat ma'lum miqdoriy qisqarishni anglatadi, ammo bunda hisob usuli, ta'riflar yoki markazlashgan statistika tuzilishidagi o'zgarishlar roli bo'lishi mumkin.

Qashqadaryo viloyati misolida esa internatlar soni va tarbiyalanuvchilar qamrovi barqaror o'sish bilan ajralib turadi. 1956 yilda viloyatda 67 ta internat faoliyat yuritgan bo'lib, ularda 3 863 nafar bola ta'lim olgan. Shundan 65 ta internat qishloq hududlarida joylashgan bo'lib, bu internatlar qishloq bolalarini ta'limga jalb etishda muhim vosita bo'lgan. 1957 yil 1 oktabr holatiga kelib, Qashqadaryoda internat maktablar soni 81 taga, o'quvchilar soni esa 4 645 nafarga yetgani kuzatiladi. Bu 1 yil ichida 20% ga yaqin o'sish demakdir.

Natija va muhokamalar. Qashqadaryo viloyati misolida esa internatlar soni va tarbiyalanuvchilar qamrovi barqaror o'sish bilan ajralib turadi. 1956 yilda viloyatda 67 ta internat faoliyat yuritgan bo'lib, ularda 3 863 nafar bola ta'lim olgan. Shundan 65 ta internat qishloq hududlarida joylashgan bo'lib, bu internatlar qishloq bolalarini ta'limga jalb etishda muhim vosita bo'lgan. 1957 yil 1 oktabr holatiga kelib, O'zbekiston SSR da jami 508 ta internat bo'lib, unda 22 677 nafar tarbiyalangan. Shu o'quv yilida Qashqadaryoda internat maktablar soni 81 taga, o'quvchilar soni esa 4 645 nafarga yetgani kuzatiladi. Bu 1 yil ichida 20% ga yaqin o'sish demakdir[3]. Qiziqarli jihatlardan biri shundaki, Toshkent shahrida internatlar mavjudligi haqidagi aniq ma'lumotlar arxiv hujjatlarida qayd etilmagan, bu esa internatlar asosan qishloq va viloyat markazlariga mo'ljallanganligini ko'rsatadi. Boshqa viloyatlarda ham internatlar ko'proq qishloq aholisi ehtiyojlariga javob berish uchun tashkil etilgani yaqqol ko'rinadi.

Shuningdek, amaliyotda ko'pincha internatlarga joylashtirish jarayoni rasmiy ravishda "rozilik asosida" amalga oshirilgan bo'lsa-da, ayniqsa 1960–1970-yillarda bu jarayon de-fakto majburiy tus olgan. Davlat organlari va mahalliy hokimiyatlar tomonidan muayyan oilalarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli asos qilib olinib, bolalarni internatlarga joylashtirish "ijtimoiy moslashuv va himoya" chorasi sifatida ko'rilgan. Shu bois internatlarda: ota-onasidan ayrilgan bolalar (yetimlar), yakka ona yoki otalarning farzandlari, moddiy imkoniyati yomon bo'lgan oilalar bolalari, tarbiyada qiyinchilik keltirgan yoki nazoratsiz qolgan bolalar joylashtirilgan. Ba'zan esa haqiqatan ham ota-onasi farzandini davlat tarbiyasiga topshirib, o'z ixtiyori bilan tashlab ketgan holatlar ham uchragan. Bu bolalar internatlarda "to'liq davlat ta'minatidagi"lar sifatida ro'yxatga olingan[4].

1959–1965-yillar oralig'ida O'zbekistonda 50 ta internat ochilib, ularda 9,5 ming bola tahsil olgan bo'lsa, 1966/67 o'quv yiliga kelib internatlar soni 122 taga, o'quvchilar esa 44 ming nafarga yetdi. 1970-yillarning boshida internatlar va uzaytirilgan kun guruhlarida 358 ming bola tarbiyalangan[5].

1959/60 o'quv yilida bunday guruhlar soni 277 ta bo'lib, 7 mingdan ortiq o'quvchi qamrab olingan edi, 1963/64-yillarga kelib esa 2766 ta guruhda 74 ming o'quvchi tahsil olgan[6].

Bu tizim ayniqsa qishloq joylarda, chorvadorlar va tog'li hududlarda yashovchi aholining farzandlari uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. 1965/66 o'quv yilida 875 ta qishloq internati mavjud bo'lib, ular 32,5 ming bolani qamrab olgan; 1970-yilga kelib esa ularning soni 884 taga yetgan[7].

Xulosa. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, 1950–1970-yillarda Qashqadaryo viloyatida maktab-internatlar tizimi bosqichma-bosqich shakllanib, ta'lim va ijtimoiy himoya tizimining muhim qismiga aylandi. Bu muassasalar qishloq va tog'li hududlarda yashovchi bolalarni ta'limga jalb etish, ijtimoiy tenglik va davlat tarbiyasini ta'minlashda muhim rol o'ynadi. Shu bilan birga, internat maktablar orqali bolalarda mehnatsevarlik, jamoaviylik va vatanparvarlik fazilatlarini shakllantirish davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'ldi. Qashqadaryo tajribasi respublikadagi internat tizimining rivojlanish yo'nalishlari va ijtimoiy ahamiyatini yorqin namoyon etdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Майофис М. Л. Пансионы трудовых резервов: формирование системы школ-интернатов в 1954—1964 годах. Новое литературное обозрение. 2016. №6, – С. 292–324.

2. Протокол № 35 от 16 августа. Постановление Президиума ЦК КПСС «Об организации школ-интернатов». 16 августа 1956 г./ Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. В 3 т. Т. 2. Постановления. 1954-1958. — М.: РОССПЭН, 2006. (631)
3. O'zbekiston Milliy arxivi (O'z MA). F.1619, r.11, 8-9-ish, 15-varaq.
4. Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 15.09.1956 N 1289 "Об организации школ-интернатов"
5. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1970 году. -Т., 1971. -С. 256.
6. История Узбекской ССР. В 4-х томах. Т. 4. -Т., 1968, -С. 405-406.
7. ЦГА РУз, ф. 1619, оп. 11, д. 2217, л. 4; ф. 94, оп. 8, д. 43, л. 1.

UO'K 94(575.1)

YANGI O'ZBEKISTONDA ZAMONAVIY O'RTA MAXSUS TA'LIM TIZIMI**Sh.T. Boymurodov, dots., Qarshi Xalqaro universiteti, Qarshi**

Annotatsiya. Mamlakatda O'rta maxsus ta'limning o'rni va zamonaviy vazifalari, Ta'lim tizimi, xususan professional ta'lim, uning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati, zamonaviy jamiyatda professional ta'limning vazifasi, ta'lim tizimining hozirgi bosqichi, O'zbekiston ta'limni modernizatsiya qilish jarayoni, O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimi tuzilmasi va mazmunini uzluksiz modernizatsiya qilishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: o'rta bug'in, o'rta maxsus ta'limi, ta'lim islohatlar, ta'lim tag'risida"gi qonun, o'rta professional ta'lim.

Аннотация. Анализируется роль и современные задачи среднего специализированного образования в стране, система образования, в частности профессиональное образование, ее значение для развития общества, роль профессионального образования в современном обществе, современное состояние системы образования, процесс модернизации образования в Узбекистане, непрерывная модернизация структуры и содержания системы образования Республики Узбекистан.

Ключевые слова: среднее образование сегодня, среднее специализированное образование, реформы образования, закон «Об основах образования», среднее профессиональное образование.

Abstract. The role and modern tasks of secondary specialized education in the country, the education system, in particular vocational education, its importance in the development of society, the tasks of vocational education in modern society, the current stage of the education system, the process of modernization of education in Uzbekistan, the constant modernization of the structure and content of the education system of the Republic of Uzbekistan are analyzed.

Key words: secondary education, secondary specialized education, educational reforms, law on education reform, secondary vocational education.

Kirish. Mustaqillik sharoitda uzluksiz ta'lim tizimida o'rta maxsus ta'lim, sohasi sezilarli darajada o'zgardi, tizimda yangi bilimlarni o'zlashtirgan, aniq kasblar sohasidagi innovatsion imkoniyatlar doirasini tushunadigan kadrlar talab qilina boshladi. Ular xo'jalik va ishlab chiqarish masalalarini nafaqat malakali hal qiluvchi, balki to'g'ri qaror qabul qiluvchi tahliliy layoqatlarga ega bo'lishlari kerakligi O'zbekistonning zamonaviy sanoatlashgan dunyoga integratsiyalashishiga bo'lgan intilishi undan mehnat bozorining tez o'zgarayotgan ehtiyojlariga moslasha oladigan ta'lim tizimini yaratishni talab qiladi. Ta'lim muassasalarini rivojlantirish va ular tomonidan sifatli ta'lim xizmatlari ko'rsatish zarur bo'lib qoldi.

Zero ta'lim sohasini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirgan ishlarimiz haqida gapirar ekanmiz, o'rta maxsus ta'limi chuqur bilim va puxta kasb-hunar tayyorgarligiga ega bo'lgan yosh avlodni tarbiyalash jarayonini o'z ichiga olgan yaxlit uzluksiz ta'lim tizimini shakllantirish ishlari izchil davom ettirilganini ko'rish mumkin.

Adabiyotlar tahlili: O'zbekiston Respublikasi prezidentining asarlari, ma'ruzalari, qaror va farmoyishlari [1,2,3,4] hamda Jo'rayev, N[5] Karimov, A. [6] Boymurodov SH [8], Matqurbonov Q [7] Jabborov X [10], Quronov M. [9] kabi olimlarimizning O'rta maxsus ta'limda raqamli texnologiyalarni joriy etishning dolzarb masalalari mavzularidagi ma'lumotlar shakllangan.

Tadqiqot metodologiyasi: Maqolada O'zbekistonda o'rta maxsus ta'lim sohasidagi islohotlari va uning ahamiyati qabul qilingan tarixiy va sotsiologik metodlar – tizimli tahlil, qiyosiy-tarixiy, tuzilmaviy, funksional yondashuv, qiyosiy-mantiqiylik, tahliliy, ketma-ketlik, xolislik, obyektivlik tamoyillari asosida yoritilgan.

Tahlil va natijalar: Mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch bu – ilm-fan, ta'lim va tarbiya ekanligi isbot talab qilmas haqiqatdir. Bugun mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar yoshlarning oliy ta'lim bilan qamrab olinishini yanada kengaytirish, ularni bilim va malakali etib tarbiyalash, jahon taraqqiyotiga mos mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan. Yangi O'zbekistonga ilm-fanga e'tibor yuqori cho'qqiga chiqqani bejiz emas. Chunki hozir zamonaviy hayotni ilm-ma'rifat va ta'limning taraqqiyotisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Jahonning yetakchi davlatlarida ham ta'limni rivojlantirish birinchi galdagi vazifa sifatida belgilanmoqda. Zero, mamlakatning kelgusi ravnaqi aynan shu sohada qo'lga kiritgan yutuqlari bilan chambarchas bog'liqdir. Ta'lim tizimi, xususan professional ta'lim, inson faoliyatining shunday sohasiki, uning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati doimiy ravishda ortib bormoqda. Ta'lim o'z mohiyatiga ko'ra kelajakka xizmat qiladi. U mavjud jamiyatning emas, balki bo'lajak jamiyatning poydevorini yaratadi. Shu sababli aynan rivojlangan ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotini belgilaydi. Zamonaviy jamiyatda professional ta'lim ikki tomonlama vazifani bajarishi lozim: bir tomondan — shaxsning intellektual va professional ehtiyojlarini qondirish, ikkinchi tomondan — jamiyatning intellektual va kasbiy salohiyatini shakllantirish va oshirish. Demak, ta'lim tizimining hozirgi bosqichi O'zbekiston ta'limni modernizatsiya qilish jarayoni sifatida davlat tomonidan belgilangan bo'lib, u iqtisodiyot va jamiyatdagi o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Bu bosqich O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimi tuzilmasi va mazmunini uzluksiz modernizatsiya qilishni talab etadi. Ushbu jarayon "Ta'lim to'g'risidagi qonun" (1992 y. 1997 y. 2020 y.), "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" (1997 y.) [4], va boshqa asosiy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Ular zamonaviy bosqichda davlatning ta'lim strategiyasini belgilab beradi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturining hayotga izchil joriy etilishi natijasida yurtimizda 1 ming 500 dan ziyod o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari barpo etildi. Mamlakatimizdagi 1411 ta kasb-hunar kollejlari yoshlarimiz bir nechta ixtisoslik bo'yicha zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni egallab kelmoqda. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalari qoshida 144 ta akademik litsey tashkil etilgan bo'lib, ularda aniq, tabiiy, ijtimoiy-gumanitar fanlar, xorijiy tillar hamda madaniyat va san'at yo'nalishlari bo'yicha, yangi pedagogik va informatsion texnologiyalar asosida zamonaviy o'quv-laboratoriya asbob-uskunalar bilan jihozlangan kabinetlarda yosh avlodga puxta bilim berilmoqda. Ushbu maskanlarni har yili o'rtacha 35 ming nafar yigit-qiz bitirib chiqmoqda[3].

XX asrning so'ngida O'zbekistonda o'rta maxsus ta'lim tizimining tashkiliy va mohiyat jihatidan qayta qurilishi ko'p bor yuz berdi. Bu o'zgarishlar mamlakatning iqtisodiy infratuzilmasi va siyosiy-administrativ tizimining rivojlanishi bilan bog'liq edi. Bu jarayonda o'rta ma'sus ta'limning roli va vazifalarini belgilovchi mustaqil yo'nalish shakllandi.

O'rta maxsus ta'lim tizimi O'zbekiston Respublikasida 1991– 1997- yillar davomida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda muhim rol o'ynagan. Eng avvalo yangi tipdagi kasb-xunar kollejlari tayyorlanadigan mutaxassislar nomeklaturasi islohotlar va iqtisodiyotda yuz berayotgan tarkibiy o'zgarishlarga moslashtirildi. 1998- yil 23- sentyabrda akademik litsey va kasb-xunar kollejlarning moddiy texnika bazasini rivojlantirish hamda mablag' bilan ta'minlashga alohida e'tibor qaratildi[3]. Qashqadaryo viloyat o'rta maxsus ta'lim tizimi tahlil qilinganda viloyatda 1998- yilda Yakkabog' kasb-xunar litseyi va Qarshi 2-kasb xunar litseyi rekonstruksiya qilinib kasb-xunar kollejlari aylantirildi. 1998-1999 o'quv yilida 452 nafar ug'il-qiz qabul qilinib yangi o'quv reja va dastur asosida o'quv boshlandi[8]. Ayniqsa, 2017–2025- yillarda malakali mutaxassislar kontingentining shakllanishi hal qiluvchi omillardan biri bo'ldi.

1990-yillarning boshlaridagi O'zbekistonda siyosiy-iqtisodiy o'zgarishlar, Mustaqillikning qulga kiritilishi yuqori darajadagi malakali, innovatsion texnologiyalarni egallagan mutaxassislarga bo'lgan talabni kuchaytirdi.

Bugungi sharoitda o'rta maxsus (professional) ta'limning roli sezilarli darajada ortmoqda: bu maktab shaxsning ijtimoiylashuvi omili sifatida namoyon bo'ladi, oliy o'quv yurtlari uchun kadrlar

bazasini shakllantiradi, jamiyat uchun muhim bo'lgan kasbiy guruhlarini etkazib beradi. O'rta maxsus ta'lim O'zbekiston ta'lim tizimining asosiy bo'g'inidir. U shaxs uchun butun umr davomida uzluksiz professional ta'limning "yadrosi"ga aylanmoqda. Hozirgi sharoitda bu ta'lim darajasi nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy modernizatsiyada faol ishtirok etishga qodir, balki uni harakatga keltiruvchi asosiy omillardan biridir.

O'rta bo'g'in mutaxassislarining vazifalari kengayib bormoqda, ayniqsa aholiga xizmat ko'rsatish sohasida hamda kichik va o'rta biznesda ular o'zlari uchun ham, boshqalar uchun ham yangi ish o'rinlarini yaratish imkoniga ega bo'lmoqdalar. Shu bois o'rta maxsus ta'lim tizimiga nisbatan mutaxassisga qo'yiladigan talablar, demakki, ta'lim mazmuniga bo'lgan talablar ham keskin o'zgarmoqda.

O'rta professional ta'lim aholining iqtisodiy imkoniyatlari cheklangan qatlamlari uchun ta'lim olish vositasi sifatida, maktab bitiruvchilarini ijtimoiy himoya qilish shakli sifatida ham o'z o'rniga ega. Shu tariqa u jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni saqlash omiliga aylangan.

XXI asr boshida O'zbekiston ta'lim tizimi rivojlanishining yuksak darajasi nafaqat yutuqlarni, balki jahonning ilg'or ta'lim tizimlaridan ortda qolayotgan jihatlarni ham ko'rsatdi. Xususan, ta'lim tizimining informatsiyalashuvi, ochiqligi, talabalarning mobilligi kabi mezonlarda muammolar mavjud. Zamonaviy o'rta professional ta'lim tizimi global ochiq kasbiy ta'lim tizimiga kirishga qiynalmoqda.

"Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" farmonida[2]qayd etilishicha, O'zbekiston ta'lim va fundamental ilm-fan sohasidagi nisbiy ustunliklarini asosan ilgari to'plangan salohiyat bilan saqlab kelmoqda. Shu bilan birga, professional ta'lim tizimi mehnat bozorining ehtiyojlariga to'liq javob bera olmayapti, uzluksiz professional ta'lim tizimi etarlicha rivojlanmagan, bu esa iqtisodiyotning texnik va texnologik yangilanishiga, ijtimoiy sohani samarali modernizatsiya qilishga to'sqinlik qilmoqda.

O'rta professional ta'limni ilgarilab boruvchi yo'nalishda rivojlantirish vazifasi, 2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturida belgilanganidek, ta'lim mazmuni, o'quv jarayonining tashkil etilishi, metodik ishlar, tarbiya metodlari, iqtisodiy va tashkiliy tuzilma, boshqaruv tizimining asosiy bo'g'inida — o'quv yurtida keng ko'lamli innovatsion faoliyatni talab etadi.

O'zbekistonda o'rta maxsus ta'lim konsepsiyasini takomillashtirish innovatsion texnologiyalar va qisqa tarixiy ta'lim tajribasining ilmiy tahliliga tayangan holda amalga oshirilmoqda. Butun mamlakatdagi o'rta professional ta'lim tizimi, shu jumladan o'rta maxsus maktablar, bir necha bor islohotlarga duch kelgan. Bu jarayonlarning eng muhim bosqichlari 1991-1997- yillardagi ta'lim islohotlari va 2017-yillardagi o'zgarishlar o'rta professional ta'lim tizimi yangi bosqichga o'tish bo'ldi.

Mazkur tarixiy bosqichlar o'rta maxsus ta'lim tizimi uchun juda farqli shart-sharoitlarda kechgan bo'lsa-da, ikkala holatda ham an'anaviy ta'lim shakllaridan tub ravishda voz kechish samarasiz bo'lgani isbotlandi. Bu shakllar mamlakatning ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy rivojlanish sektorlariga ham asoslangan edi.

O'zbekiston o'rta professional ta'lim tizimi o'zining tarixiy taraqqiyotida mavjud ta'lim va tarbiya tajribasini yangi ilmiy-metodik va tashkiliy yondashuvlar bilan boyitgan holda isloh qilinishga layoqatli ekanini namoyish etdi.

Bugungi kungacha bu sohada ma'lum bir tarixiy tajriba to'plangan bo'lib, u an'anaviy ta'lim metodlari va innovatsion eksperimentlar o'rtasida muvozanatni izlashga qaratilgan. Ayniqsa, kollejlarda faoliyatining barcha yo'nalishlarida, shu jumladan o'quv-metodik va tashkiliy jihatdan samarali tajribalar to'plandi.

O'rta maxsus ta'lim sohasidagi tarixiy rivojlanishni tizimli tahlil qilish, davlat siyosatining ushbu sohadagi o'rnini tushunishda nihoyatda muhim. Bu borada ikki asosiy omil — davlatning ta'lim siyosati va o'rta maxsus ta'limning ichki korporativ faoliyati o'zaro uyg'unlikda rivojlangan. O'quv yurtlaridagi pedagogik jamoalar bu jarayonda hal qiluvchi rol o'ynagan. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish maqsadida 2018- yilda moddiy-texnik

va o'quv-metodik bazasi zamonaviy talablarga javob bermaydigan 4 ta akademik litsey faoliyati tugatiladi hamda oliy ta'lim muassasalaridan uzoqda joylashgan, ta'lim sifati va bitiruvchilarining institut va universitetlarga o'qishga kirish ko'rsatkichlari past bo'lgan 54 ta akademik litsey bosqichma-bosqich kasb-hunar kollejlari aylantirildi.

Ta'limni boshqarishda davlat va jamoatchilikning birgalikdagi roli tobora ortib borayotgan bugungi sharoitda, o'rta maxsus ta'lim tarixining tahlili nihoyatda dolzarb.

O'zbekistonda o'rta maxsus ta'lim sohasining tarixini bir butun manzarasini yaratish, uning xususiyatlari va natijalarini o'rganish — XXI asrda ta'lim strategiyasini shakllantirish, zamonaviy o'rta professional ta'lim modelini ishlab chiqish va joriy etish uchun muhim asosdir. Bu esa o'z navbatida o'qitish sifatini oshirishga olib keladi.

Xulosa va takliflar. Mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirish va yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ta'lim xizmatlarining ochiqqligi va sifati masalalariga davlat tomonidan alohida e'tibor qaratildi. O'tgan yillarda kasb-hunar ta'limini rivojlantirish, ta'lim jarayonini modernizatsiyalash va mazmunini yangilashni ta'minlash maqsadida uning huquqiy bazasini mustahkamlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Shu bilan birga, umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi rivojlanishini tahlil qilish natijalari tizimning bugungi kun talablariga javob bermasligini va tub islohotlarga muhtojligini ko'rsatdi. Ilg'or xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish, malakali kadrlar tayyorlash uchun shart-sharoitlar yaratish, kasb-hunar kollejlari bitiruvchilari bandligini ta'minlash, ishlari izchil davom ettirish zarurligini ko'rsatadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Ta'lim tag'risida"gi qonun va Kadrlar tayyorlash milliy Dasturi" 1997 yil avgust.
2. "Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" № 5313-son farmon 2018 yil 25 yanvar.
3. O'zR VMning 1998 yil 23 sentyabrdagi 406 sonli «1999-2005 yillarda akademik litsey va kasb-hunar kollejlari moddiy texnika bazasini rivojlantirish hamda mablag' bilan ta'minlash dasturi to'g'risida»gi qarori.
4. "Ta'lim tag'risida"gi qonun va Kadrlar tayyorlash milliy Dasturi" 2017 yil avgust.
5. Jo'rayev, N. (2020). Kasb-hunar kollejlari bitiruvchilarini mehnat bozoriga tayyorlashda innovatsion yondashuvlar. Ta'lim tarbiyadagi islohotlar jurnali.
6. Karimov, A. (2021). O'rta maxsus ta'limda raqamli texnologiyalarni joriy etishning dolzarb masalalari. Toshkent davlat pedagogika universiteti jurnali.
7. Matqurbonov Q. Kadrlar tayyorlash milliy modeli dunyo tajribasi va milliy xususiyatlarimizni o'zida mujassam etgan o'ziga xos noyob hodisa. // «Ma'rifat» gazetasi, 2013 yil 6 fevral.
8. Boymurodov Sh. "O'zbekistonda o'rta maxsus ta'lim sohasidagi islohatlari va uning ahamiyati" O'tmishga nazar jurnali jurnal 2021 y 3 son 4 jild.
9. Куронов М. "Хар бир ота-она педагог бўлиш керак" мақола. <http://www.adolatnashr.uz/uploads/17.Oila.2016.pdf>.
10. Жабборов Х. "Миллий тарбиянинг ижтимоий-психологик омиллари". Психология илмий журнали, 2021 йил 3-сон. Б.110-118.

UO'K 395.1(575.1)

XORAZM VOHASI AHOLISINING O'ZIGA XOS ETNOGRAFIK XUSUSIYATLARINI IDENTIFIKATSIYALASH MASALALARI

S.M. Matchanova, o'qituvchi, mustaqil izlanuvchi, UrDU akademik litseyi, Urganch

Аннотация. Ушбу мақолада Хоразм воҳаси аҳолисининг ўзига хос этник, маданий ва ижтимоий хусусиятларини идентификациялаш жараёнлари илмий жиҳатдан таҳлил қилинади. Тадқиқотда аҳолининг тарихий шаклланиши, анъанавий турмуш тарзи, тил ва маданий омилларнинг идентификация жараёнидаги ўрни ёритилади. Шунингдек, ҳудудий ва маданий хусусиятларни сақлаш ҳамда уларнинг замонавий жамиятдаги аҳамиятига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: Хоразм воҳаси, аҳоли идентификацияси, этник хусусиятлар, маданий ўзига хослик, анъанавий турмуш тарзи, ижтимоий омиллар.

Аннотация. В данной статье с научной точки зрения анализируются процессы идентификации этнических, культурных и социальных особенностей населения Хорезмского

оазиса. В исследовании освещается роль исторического формирования населения, традиционного образа жизни, языка и культурных факторов в процессе идентификации. Также уделяется внимание сохранению региональных и культурных особенностей и их значению в современном обществе.

Ключевые слова: Хорезмский оазис, идентификация населения, этнические особенности, культурная самобытность, традиционный образ жизни, социальные факторы.

Abstract. This article provides a scientific analysis of the processes of identifying the ethnic, cultural, and social characteristics of the population of the Khorezm oasis. The study highlights the role of historical formation, traditional lifestyle, language, and cultural factors in the process of identification. Special attention is given to the preservation of regional and cultural characteristics and their significance in contemporary society.

Key words: Khorezm oasis, population identification, ethnic characteristics, cultural identity, traditional lifestyle, social factors.

Kirish. Xorazm voxasi aholisi turli etnik va madaniy guruhlardan iborat bo'lib, ularning an'anaviy turmush tarzi, til va urf-odatlarini mintaqaning etnografik qiyofasini shakllantiradi. Shu nuqtai nazardan, Xorazm aholisini etnografik jihatdan identifikatsiyalash va ularning madaniy kodlarini tahlil qilish nafaqat mahalliy jamiyatning tarixiy rivoji va ijtimoiy tuzilmasini o'rganishga, balki milliy madaniy merosni ilmiy asosda aks ettirishga ham xizmat qiladi. XX asrning 70-yillaridan beri mahalliy va xorijiy tadqiqotlarda etnik omillar jamiyatning umumiy hayotida ham, alohida shaxs hayotida ham ahamiyatining ortib borayotganini qayd etib kelmoqdalar. Shu munosabat bilan, hozirgi tarixiy jaryonda inson xulq-atvorida ma'no yaratuvchi omillardan biri sifatida etniklikni o'rganish dolzarb ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Globalizatsiyaning sezilarli darajada kuchayishi munosabati bilan milliy (yoki etnik) identiklik masalasi yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu tarixi bilan chuqur ildiz otgan madaniy hududlarning intensiv o'zaro ta'siri bilan bog'liq jarayon. Etnik identiklik, shaxsning ijtimoiy identikligining bir qismi sifatida, insonning muayyan etnik jamoaga mansubligini anglashga tegishli psixologik kategoriya hisoblanadi [1.164-172]. A.P.Sadoxinning fikricha etnik identiklik "Men" kontseptsiyasida namoyon bo'ladi. Uning ta'kidlashicha «Men» butun shaxsga teng emas, lekin u ichki yaxlitlikka ega bo'lgan, insonning o'zi haqida o'zi va boshqalar uchun qabul qilgan tasavvurlaridan shakllanadigan o'z-o'zini anglashga yaqin bo'lgan bir hodisadir [2.192]. Inson o'z turining vakili sifatida ajdodlaridan o'tgan butun antropologik va psixologik belgilar tizimining tashuvchisidir. Bu identiklik deyiladi. Ammo, xech bir "men" yakka holda mavjud bo'lmaydi. Chunki qadriyatlar universal va rasmiy bo'ladi. Ko'pgina olimlar (Yu.V. Bromley, A.M. Gracheva, L.M. Drobijeva, V.S. Sobkina, T.G. Stefanenko va boshqalar)ning fikriga ko'ra, etnik identiklik o'z tuzilishiga ega bo'lib, u kognitiv, affektiv va xarakter komponentidan (o'z xalqi normalari, qadriyatlari va xulq-atvor qoidalariga asoslangan amaliy xatti-harakatlar; an'analar, urf-odatlar, marosimlarni bajarish, til, qo'shiqlar, raqslar va boshqa madaniy unsurlarni faol qo'llash) iborat.

Jahonning etakchi etnologlaridan biri V.A.Tishkov etnosda jamiyat va madaniyatda ob'ektiv mavjud hamda o'zaro farqli ko'rinishlardan iborat bo'lgan o'z-o'zini boshqaruv kontinumi va strukturaviylikka harakat qiluvchi mozaik, lekin o'ziga xos madaniy xilma xillik mavjud, deydi [3.77]. G'arb olimlarining rasmiy tasavvurlariga ko'ra, etnos etnik guruhlarining madaniy xususiyatlari yig'indisidan iborat [4.82].

O'zbekiston etnologlari [5.2015] etnosni millatning ilk tarixi, uning ildizi deb hisoblab va millatni davlatchilik va umummilliy madaniyat bilan bog'langan etnosning rivojlangan shakli deb qaraydilar. Xalqning xarakterli komponentlari bu etnografik o'zlik (identiklik)ni tashkil etadi. Etnografik o'zlik esa etnografik guruhlarda paydo bo'ladi. Etnografik guruh — bu muayyan xalq tarkibidagi yoki bir necha xalqlar orasidagi ayrim umumiy etnik belgilarga ega bo'lgan kichik guruhdir. Boshqacha qilib aytganda u xalqning ichki bo'linishi bo'lib, umumiy millatga tegishli, lekin madaniy yoki til xususiyatlarida ayrim farqlarga ega bo'lgan odamlar toifasidir.

Muhokama. Etnografik o'zlik uning madaniy kodlari orqali namoyon bo'ladi. Madaniy kodlar — bu ma'no va qadriyatlarni avloddan avlodga etkazib turuvchi ramziy belgilar tizimi bo'lib, xalq

madaniyatining “shifrlangan axboroti” sifatida namoyon bo'ladi. Ular so'z, rang, shakl, marosim, musiqa, ramz yoki diniy amallar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Madaniy kodlar xalqning ruhiy va ijtimoiy dunyoqarashini, uning tabiatga, jamiyatga va ilohiy kuchlarga bo'lgan munosabatini ham ifodalaydi. Shu bois ular etnografik o'zlikni tadqiq etishda asosiy “kalit” vazifasini bajaradi.

Etnos nazariyasining asoschilaridan biri Yu. V. Bromley xalqlar tarixi jarayonida ikki yo'nalish: differentsiatsiya va integratsiya doim hamohang kechadi, degan g'oyani ilgari suradi. Ya'ni bir butun etnik jamoa vaqt o'tishi bilan turli sabablarga ko'ra kichik xalq yoki guruhlar ajralib chiqishi mumkin, shuningdek, turli etnik guruhlar siyosiy, iqtisodiy yoki madaniy ta'sir orqali bir xalq yoki millat shaklida birlashishi ham mumkin. Ayniqsa bir jamiyatdan ikkinchi jamiyatga o'tish jarayonlarida bunday xodisalar ro'y beradi. O'tish davrlarida etnik mansublik insonga o'zini jamiyatning bir qismi sifatida his qilish va an'analar orqali psixologik qo'llab-quvvatlash topish imkonini beradi. Shu sababli etnik identifikatsiyaga katta e'tibor qaratiladi.

1990 yillarda YUNESKO tashkiloti qadimgi tsivilizatsiyalar chorrahasida joylashgan Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz kabi shaharlar bir vaqtlar ilm, san'at va savdo markazlari bo'lganligi sababli bu shaharlarni butun insoniyat uchun ahamiyatli madaniy meros sifatida ko'radi. Asosiy vazifasi — insoniyatning umumiy merosini asrash va avlodlarga etkazish bo'lgan bu tashkilot O'zbekistondagi ko'plab obidalar tabiiy eroziya, inson faoliyati yoki zamonaviy qurilishlar tufayli yo'qolib ketish xavfi borligi sababli ularni huquqiy va tashkilotchilik jihatdan himoya ostiga oladi, restavratsiya ishlarini muvofiqlashtiradi, xalqaro mablag' ajratishda yordam beradi, yodgorlikni muhofaza qilish qoidalarini belgilaydi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda YUNESKO Butunjaxon merosi ro'yxatiga kirgan 8 ta ob'ekt bor. Ular ichida eng birinchi 1990 yilda Xiva shahridagi Ichonqala me'moriy majmuasi ro'yxatga olingan [6].

1991 yilgi mustaqillikdan keyin O'zbekistonda o'zbek xalqining etnografik xususiyatlarini identifikatsiyalash boshlandi. Bu jarayon O'zbekistonning jahonga tanitilishi fonida, shuningdek genetik ildizlari bir bo'lgan qo'shni respublikalar bilan tarixni chuqurlashtirish va o'zlashtirish bo'yicha kurash fonida kechdi. 1993 yilda O'zbekiston Respublikasi BMTning Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti — YUNESKO (UNESCO) a'zosi bo'lgandan keyin Xiva shahrining 2500 yillik yubileyini nishonlash uchun takliflar YUNESKO Bosh konferensiyasiga kiritildi. Uning 28-sessiyasida Xiva shahrining 2500 yilligi yubileyini 1997-yilda YUNESKO rahnomaligida jahon miqyosida keng nishonlash haqidagi qarori qabul qilindi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar maxkamasining qaroriga [7] ko'ra O'zbekiston Respublikasi Davlat matbuot qo'mitasi Fanlar akademiyasi bilan birgalikda Xiva shahrining o'zbek milliy madaniyati tarixida tutgan o'rni haqida ilmiy, ilmiy-ommabop nashrlarni, turli taqvim va bukletlari chop etildi. “O'zdavteleradio” kompaniyasi, “O'zdavkinokompaniya” va ommaviy axborot vositalari Xiva shahrining qadimiy tarixi va madaniyati, o'ziga xos san'atini targ'ib etuvchi video, telefilmlar yaratishni, ommabop materiallar berib borilishini ta'minladilar. Natijada Xorazmliklarga xos bo'lgan ko'plab etnografik xususiyatlar va etnografik merosning o'rganilishi va qayta tiklanishiga olib keldi.

2000 yilda Xorazmda “Avesto» asari yaratilganining 2700 yilligini nishonlandi. Bu yubiley YuNESKO bosh konferensiyasining 1999 yil noyabr oyida Parijda o'tgan 30-sessiyasining «Avesto» asari yaratilganining 2700 yilligini dunyo miqyosida keng nishonlash haqidagi qaroridan kelib chiqib qabul qilingan O'zbekiston Respublika Vazirlar Mahkamasi qarori [7] asosida amalga oshirildi. Aynan shu qaror asosida Xorazm aholisining islomdan oldingi diniy e'tiqodlari va marosimlari masalalari jiddiy o'rganildi va diniy madaniyatimiz ildizlariga oydinlik kiritildi.

Xiva shahridagi Ichonqal'aning YuNESKOning Butunjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilishi, Xivaning 2500 yillik tarixini nishonlanishi va “Avesto” asarining qadimiyligini e'tirof etish kabi jarayonlar Xorazm aholisining etnomadaniy identifikatsiyasida muhim ilmiy va ma'naviy ahamiyatga ega bo'ldi.

Aytish joizki, Xiva shahridagi Ichonqal'a — o'zining me'moriy mukammalligi, shaharsozlik an'analari va madaniy qatlamlarining yaxlit saqlanib qolgani bilan jahon madaniyatida o'ziga xos o'rin tutadi. Uning YuNESKOning Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilishi [8] nafaqat tarixiy obidalarni muhofaza qilish, balki Xorazm xalqining madaniy o'ziga xosligini xalqaro darajada tan

olinishiga sabab bo'ldi. Bu holat mahalliy aholining “biz jahon tsivilizatsiyasida teng qadriyat egasimiz” degan milliy g'ururini oshirdi va Xorazmning identifikatsiyasida madaniy merosni asosiy belgi sifatida shakllantirdi.

Natijalar. Xivaning 2500 yilligini nishonlash tarixi faqat shahar yoshini aniqlash emas, balki o'zbek davlatchiligining ildizlari Xorazmda qo'yilganini ilmiy va ma'naviy jihatdan asoslashga xizmat qildi. Xorazmda ilk davlatchilik tizimlari — qadimgi Xorazm davlati, keyinchalik Xorazmshohlar sulolasi orqali shakllangani ma'lum. Shu bois, bu yubiley tadbirlari Xorazm aholisi uchun o'zini tarixiy davlatchilik an'alariga ega xalq sifatida anglashda muhim ramziy ahamiyat kasb etdi. Bu jarayon etnik va milliy o'zlikning muhim asosi bo'lgan davlatchilik identifikatsiyasini kuchaytirdi.

“Avesto” — insoniyat ma'naviy tarixi va dunyoqarashining ilk manbalaridan biri bo'lib, ilmiy tadqiqotlarda uning ayrim qismlari aynan Xorazm hududida shakllangani ta'kidlanadi. Bu asarning 2700 yilligini nishonlash Xorazm aholisi uchun o'z ma'naviy va falsafiy ildizlarini anglash imkonini berdi. Zardushtiylik ta'limotidagi tabiat, yaxshilik va yomonlik, insof va haqiqat kabi g'oyalar Xorazm madaniyatidagi qadimiy axloqiy an'alar bilan uyg'unlikda ekanligi, mahalliy aholining ma'naviy identifikatsiyasida muhim o'rin tutadi. Shu orqali “Avesto” Xorazm aholisi uchun madaniy va ma'naviy merosni birlashtiruvchi ramz sifatida ahamiyat kasb etdi.

Xorazm madaniy merosini, jumladan Ichonqal'a va “Avesto” bilan bog'liq tadbirlarni davlat darajasida nishonlash milliy o'zlikni mustahkamlash siyosatining ajralmas qismi bo'ldi. Bu jarayonda Xorazm aholisi o'zini nafaqat mahalliy tarixning vorisi, balki umummilliy madaniyatning asosiy tarkibiy qismi sifatida anglay boshladi. Shu tariqa, tarixiy meros — jahon e'tirofi, davlatchilik an'analari va ma'naviy ildizlar uyg'unligi orqali Xorazm aholisining etnomadaniy identifikatsiyasi mustahkamlandi.

Xulosa. Ichonqal'aning YUNESKO ro'yxatiga kiritilishi, Xivaning 2500 yilligi va “Avesto”ning 2700 yilligini nishonlanishi Xorazm aholisi uchun o'z tarixini, davlatchiligini va ma'naviy ildizlarini qayta anglash imkonini berdi. Bu jarayon mahalliy o'zlikning jahon madaniyati bilan uyg'unlashishiga, milliy g'ururning yuksalishiga va Xorazm aholisining o'ziga xos etnomadaniy birlik sifatida identifikatsiyalanishiga zamin yaratdi. Shu tariqa, Xorazm vohasi nafaqat o'zbek davlatchiligining beshigi, balki umuminsoniy qadriyatlarning tarixiy manbai sifatida ham jahon madaniyatida munosib o'ringa ega bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Базарова Н. Этническая идентификация через призму языкового фактора//International Multidisciplinary Research in Academic Science (IMRAS) Volume. 7, Issue 03, March (2024).-стр 164-172
2. Садохин А. П. Введение в межкультурную коммуникацию. М.: Омега-Л, 2010. -192 с
3. Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология (Ўқув қўлланма). –Т.: 2007. - 77-бет (1,2,3)
4. World Heritage Convention. Itchan Kala. Date of Inscription: 1990.Criteria: (iii)(iv)(v).Property : 37.5 ha.Dossier: 543
5. Khorezm region, Khiva. N41 22 41.117 E60 21 36.911 // file:///C:/Users/user/Downloads/543-ICOMOS-638-en.pdf
6. Xiva shahrining 2500 yilligi yubileyiga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 03.01.1996 yildagi 5-son qarori// <https://lex.uz/uz/docs/-1618031?ONDATE2=22.02.2021&action=compare>
7. «Авесто» яратилганининг 2700 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 29.03.2000 йилдаги 110-сон қарори // <https://lex.uz/docs/1672588>
8. Вазирлар Маҳкамаси 2018 йил 9 июнь куни “ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон мероси рўйхатига киритилган Ўзбекистон Республикасидаги ҳудудларни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги 435-сонли ароп//<https://kun.uz/kr/16970690?q=%2F16970690>
9. Xiva shahrining 2500 yilligi yubileyiga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 03.01.1996 yildagi 5-son qarori// <https://lex.uz/uz/docs/-1618031?ONDATE2=22.02.2021&action=compare>.

“ICHAN-QAL'A” MUZEY FONDIDAGI QO'LYOZMALARNING ETNOGRAFIK TAHLILI VA ULARNING MADANIY MEROSNI O'RGANISHDAGI O'RNI**S.O'.Matyakubova, mustaqil izlanuvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch**

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Ichan-qal'a” muzey-fondida saqlanayotgan qo'lyozmalarning etnografik tarkibiy qismlari, ularning tarixiy va madaniy ahamiyati, shuningdek, hozirgi kunda madaniy merosni o'rganish va saqlashdagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – bu manbalarning nafaqat Xorazm, balki Markaziy Osiyo madaniy landshaftini tushunishdagi o'ziga xos hissasini ilmiy asoslash va ularni zamonaviy etnografik tadqiqotlar kontekstida qayta baholashdan iboratdir.

Kalit so'zlar: Xorazm, Ichan-qal'a, muzey-fond, qo'lyozmalar, etnografik tahlil, madaniy meros, tarixiy manba, Xiva xonligi, etnografiya, urf-odatlar, kitobat san'ati, sahhoflik, madaniy xotira, milliy identifikatsiya, elektronlashtirish, arxiv.

Аннотация. В данной статье анализируются этнографические составляющие рукописей, хранящихся в музейном фонде «Ичан-кала», их историческое и культурное значение, а также роль в изучении и сохранении культурного наследия в настоящее время. Основная цель исследования — научно обосновать уникальный вклад этих источников в понимание не только Хорезма, но и культурного ландшафта Центральной Азии, а также переоценить их в контексте современных этнографических исследований.

Ключевые слова: Хорезм, Ичан-кала, музейный фонд, рукописи, этнографический анализ, культурное наследие, исторический источник, Хивинское ханство, этнография, обычаи и традиции, искусство книгописания, садоводство/земледелие, культурная память, национальная идентичность, оцифровка, архив.

Abstract. This article analyzes the ethnographic components of the manuscripts preserved in the “Ichan-kala” museum fund, their historical and cultural significance, as well as their role in the study and preservation of cultural heritage today. The main goal of the research is to scientifically substantiate the unique contribution of these sources to understanding not only Khorezm but also the cultural landscape of Central Asia, and to reevaluate them in the context of modern ethnographic studies.

Keywords: Khorezm, Ichan-kala, museum fund, manuscripts, ethnographic analysis, cultural heritage, historical source, Khiva Khanate, ethnography, customs and traditions, art of bookmaking, horticulture/agriculture, cultural memory, national identity, digitization, archive.

Kirish: Xorazm – dunyoning eng qadimiy madaniyat markazlaridan biri bo'lib, uning boy tarixiy va madaniy merosi nafaqat arxeologik topilmalar, balki yozma manbalar orqali ham o'z ifodasini topgan. Shu nuqtai nazardan, “Ichan qal'a” hududida joylashgan Davlat muzey-qo'riqxonasi fondidagi qo'lyozmalar nafaqat mintaqaning yozma an'analari, balki uning turli davrlardagi ijtimoiy hayoti, maishiy madaniyati, urf-odatlari va ruhiy qiyofasini o'rganish uchun noyob manba hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili: Ko'rib chiqilayotgan masala bir qancha manbaviy asoslarga ega. “Ichan-qal'a” Davlat muzey-qo'riqxonasidagi qo'lyozmalarning etnografik ahamiyatini o'rganishda O'zbekiston Milliy arxivida saqlanayotgan Xiva xonlari hujjatlari ham muhim manba sanaladi. M.Yo'ldoshev ushbu hujjatlarni izchil tadqiq etib, ular orqali nafaqat Xiva xonligining siyosiy va ma'muriy tarixi, balki mintaq aholisining ijtimoiy tuzilishi, iqtisodiy faoliyati, urf-odatlari va kundalik turmush tarzi haqida qimmatli ma'lumotlar o'rgangan[1;2;3;4;5]. Uning tadqiqotlari Xiva xonligi hujjatlaridagi etnografik ma'lumotlarni tizimli tahlil qilishga, shuningdek, bu manbalarning madaniy-ma'naviy meros sifatidagi ahamiyatini ilmiy asoslashga xizmat qilgan. Shuningdek, Ichan qala fondida saqlanuvchi qo'lyozmalar asosida M.Abdullayev tomonidan sahhoflik san'ati tarixi o'rganilgan[6]. Olimlar guruhi tomonidan “O'zbekiston madaniy merosi” turkumi shaklida kitob-albom to'plami yaratilgan bo'lib, uning alohida qismi Xiva ichan qal'a muzey qo'riqxonasiga bag'ishlanib, undan ko'na shahar fondida saqlanuvchi ashyolarga doir qimmatli ma'lumotlar joy

olgan[7]. U.Bekmuhammad tomonidan Xiva xonlari arxivi o'rganilishiga doir tadqiqot ishi olib borilgan[8]. Xiva davlat hujjatlarida qulchilik masalalari F.Tadjieva tadqiqotlarida keltirilgan[9, 101-113].

Metod: Tadqiqot jarayonida tarix faniga xos bo'lgan ilmiy metodlardan keng foydalanildi. Manbalarda keltirilgan ma'lumotlar chuqur qiyosiy tahlil qilindi, bunda turli manbalardagi ma'lumotlar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar aniqlandi. Voqealar ularning tarixiy sharoit va kontekstida o'rganildi, bu esa tarixiylik prinsipiga amal qilishni ta'minladi.

Muhokama: "Ichon-qal'a" davlat muzey-qo'riqxonasi nafaqat Xiva xonlarining qadimiy qal'asi, balki Xorazm tarixi va madaniyatini saqlovchi yirik ilmiy-madaniy markazdir. Muzey 1920-yildan buyon faoliyat yuritib, o'z tarkibiga Xorazm tarixining turli bosqichlarini aks ettiruvchi 60 000 dan ortiq eksponatlarni jamlagan[10]. Shu jumladan muzey fondida Arabxon madrasasida joylashgan asosiy qo'lyozma to'plami mavjud bo'lib, bu to'plamda 400 dan ortiq noyob manbalar aniqlangan[11]. Qo'lyozmalarning etnografik ahamiyati, avvalo, ularning tarixiy va madaniy manbalar sifatidagi qadriyatlarida namoyon bo'ladi. Ushbu qadimiy matnlar, hujjatlar va adabiy asarlar an'anaviy urf-odatlar, ijtimoiy tuzilmalar, ma'naviy qadriyatlar va kunlik hayotning yorqin aksini o'zida saqlab qolgan. Ular orqali avloddan avlodga o'tib kelgan amaliy bilimlar, ta'lim tizimi, diniy e'tiqodlar, til va adabiyotning rivojlanish bosqichlari, shuningdek, Xorazm jamiyatining qadimgi qiyofasi va o'zaro munosabatlarini real shaklda kuzatish mumkin. Shunday qilib, qo'lyozmalar etnografik tadqiqotlar uchun nafaqat faktlar, balki taraqqiyot jarayonining tirik guvohi hisoblanadi. Shu bilan birga qo'lyozma materiallar mahalliy til va adabiy shakllar tarixini chuqurroq o'rganishga imkon yaratadi[12].

O'tgan ming yilliklar davrida xivaliklar o'ziga xos milliy madaniyatini yaratib, ushbu moddiy yodgorliklar ko'rinishidagi merosni keyingi avlodlarga qoldirish yo'llarini ham topishgan. Buning uchun hukmdorlar saroylari va ibodatxonalar o'z davrining madaniyat namunalarini to'playdigan, saqlaydigan va kelajakka xizmat qiladigan dargohga aylantirilgan. Natijada bu yerda nodir tarixiy ashyolar va qo'lyozma hujjatlarning boy to'plami yuzaga kelgan[13, 60-64].

Xivada kitob yaratish san'ati Xiva xonligi davrida (XVI–XX asrlar) o'zining gullagan davrini yashadi. Xiva nafaqat siyosiy markaz, balki butun Xorazmning ilmiy, madaniy va adabiy poytaxti bo'lib, kitob san'ati uchun qulay muhit yaratdi. Xonlikning so'ngi davrida 18 nafar sahnhof faoliy yuritgani ma'lum[14]. 1908-yilda Xivaga kelgan rus olimi A.Samoylovich Xon Feruzning Ko'hna Arkdagi kutubxonasida 550 qo'lyozma saqlanishini qayd qilgan. O'sha davrda Xivada 54 ta madrasa faoliyat yuritgani, har bir madrasada kutubxona, bozorlarda maxsus kitob rastalari ochilgani, Xorazmda XIX asr oxiri – XX asr boshida kitobot san'ati, jumladan, sahnhoflik ravnaq topganligidan dalolat beradi[6].

Qo'lyozmalar faqat yozma matn emas, balki o'tmishdagi hayot tarzining bevosita guvohi va manbasidir. Ular Xiva va uning atrofidagi aholining kundalik hayoti, ijtimoiy munosabatlari, fuqarolik tartiblari, urf-odatlari, an'analari, bandligi, savdosi va boshqa ijtimoiy sohalar haqida real ma'lumotlar o'zida aks ettiradi. Shu orqali insonlarning ijtimoiy tuzilishi, madaniy qadriyatlari va yashash tarzini ilmiy tadqiqotlar asosida tiklash va tushunish mumkin bo'ladi.

Xiva ichon qal'a muzey-fondidagi bir qo'lyozmada xonlik davrida Xorazmda yashagan nems mennonitlarining ro'yxati qayd etilgan. Ushbu hujjat nafaqat mintaqa tarixidagi etnik xilma-xillikni tasdiqlovchi muhim manba, balki Xorazm etnografiyasiga yangi madaniy unsurlarning kirib kelishi jarayonini o'rganish uchun ahamiyatlidir. Mennonitlar o'z jihozlari, qishloq xo'jaligi usullari, diniy e'tiqodlari va ijtimoiy tashkil etilishlari bilan mahalliy an'analarga o'ziga xos ta'sir ko'rsatgan. Bu materiallar Xorazmning madaniy landshaftida xorijiy etnik guruhlarining o'rni, madaniy almashinuv va moslashuv jarayonlarini tushunishga yordam beradi[15].

Muzey to'plamlarining ajralmas qismi bo'lgan qo'lyozma va hujjatlar esa faqat tarixiy manba sifatida emas, balki etnografik boylik sifatida ham ahamiyatlidir. Ular orqali nafaqat o'tmishdagi voqealar, balki Xorazm aholisining an'anaviy turmush tarzi, marosimlari, kiyim-kechaklari, kasb-hunarlari, diniy va maishiy e'tiqodlari, san'at va adabiyotining mahalliy xususiyatlari ham o'z aksini topgan.

Fondning har bir qo'lyozmasi nafaqat qog'ozda siyoh izi, balki yuraklarimizda yashaydigan o'tmishning nafasi, sadoqati, hikmatidir. Bu varaqlar orasida nafaqat xatlar yozilgan – ularga yuz yilliklar davomida orzu, umid, iltirob sirgangan. Bu qo'lyozmalar har bir satr – bobolarimizning kunlari, har bir hikoya – o'tgan zamondan qolgan mulotot. Ular orqali Xorazmning buyuk xonlari, dono olimlari, mehnatkash dehqonlari, mehribon onalari tirik obrazda yonimizga keladi. Buni o'qigan odam o'tmishga qadam qo'yadi, o'tmish esa bugungi kunga suhbatga keladi. Shuning uchun bu qo'lyozmalarni saqlash nafaqat vazifa, balki avlodlar oldidagi qarz – ularning kundalik hayoti, hayotlari va orzularini abadiylashtirishdir[16].

Shuningdek, M.Nematullayev Sovet davrining dastlabki yillarida Xiva tarixini tadqiq etib, uning asarlarida nafaqat siyosiy va ijtimoiy voqealar, balki mintaqa aholisining turmush tarzi, urf-odatlari va moddiy-madaniy merosi haqida qimmatli etnografik ma'lumotlar ham o'z aksini topgan[17]. Uning ishlari Xiva va Xorazmning an'anaviy qiyofasini, davr o'zgarishlarida xalq hayotining qanday transformatsiya qilinishini yoritish bilan birga, o'tmish va zamon o'rtasidagi madaniy uzluksizlikni tushunish uchun muhim manba hisoblanadi. Bu materiallar etnografik tadqiqotlarda mahalliy hayotning o'ziga xos xususiyatlarini saqlab qolish va tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Mazkur qo'lyozmalar – masalan, turli xalq amaliyoti yo'li bilan yozilgan risolalar, marosim matnlari, duolar, oshpazlik, kasb-hunarga oid qo'llanmalar, qonun hujjatlari va kundalik yozishmalar – Xorazm xalqi moddiy va ma'naviy madaniyatining tirik ko'zgusi hisoblanadi. Ushbu etnografik manbalar orqali Xiva va uning atrofi yashagan odamlarning kunlik hayoti, ijtimoiy munosabatlari, urf-odatlari va qadriyatlar tizimi o'rganiladi.

Shu sababli, "Ichon-qal'a" muzey-qo'riqxonasidagi qo'lyozma fondini faqat arxiv material sifatida emas, balki Xorazm etnografiyasining nodir manbasi sifatida baholash lozim. Ular etnik madaniyatning izchilligini, an'analarning davomiyligini va mintaqaning o'ziga xos tarixiy yo'lini tushinishda muhim vosita hisoblanadi.

Fondan tadqiqotchilar hamda olimlarga ochiq holatda foydalanish uchun imkon yaratish maqsadida fond qo'lyozmalarini elektronlashtirish ko'zlangan. Fondga 400 dan ortiq noyob manbalar olimlar zahmati va sa'y-harakati tufayli ular xalqimiz foydalanishi uchun qulay tarzda elektron platformaga joylashtiriladi[11]. "Ichon qal'a" muzey-qo'riqxonasi qo'lyozmalar fondidagi noyob qo'lyozma kitoblar, toshbosmalar hamda Xiva xonligi tarixiga oid 2 300 dan ziyod yorliq, vaqfnoma kabi tarixiy hujjatlarning raqamlashtirilgan[18].

Natijalar: Tadqiqot jarayoni davomida olib borilgan tadqiqot va manbalar tahlili natijasida quyidagi asosiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan natijalar olindi:

- "Ichon-qal'a" muzey fondidagi qo'lyozmalar nafaqat yozma adabiy meros, balki Xorazm xalqining an'anaviy turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlari, diniy e'tiqodlari, moddiy madaniyati va urf-odatlarini aks ettiruvchi qimmatli etnografik manbalar majmuasidir;

- Qo'lyozmalar orqali Xiva xonligi va keyingi davrlarda mintaqada yashagan turli etnik va diniy guruhlar (mennonitlar va boshqalar)ning madaniy almashinuvi, moslashuvi va o'zaro ta'siri jarayonlari aniq kuzatiladi, bu esa Xorazm madaniy landshaftining murakkab va rang-barang tabiatini ochib beradi;

- Fond materiallari mahalliy dehqonchilik (sahhoflik), hunarmandchilik, savdo, ma'muriy tartib, oilaviy munosabatlar, marosimlar kabi sohalarni o'rganishda bevosita manba vazifasini o'taydi, shu bilan birga tarixiy etnografik rekonstruktsiya imkoniyatini yaratadi;

- Qo'lyozmalarining ilmiy ahamiyati nafaqat ularning mazmunida, balki ularning yaratilish texnologiyasi (sahhoflik, kitobat san'ati)da ham ifodalanib, bu esa madaniy merosning moddiy va ma'naviy jihatlarining uzviyligini namoyish etadi;

- Mazkur manbalarni elektronlashtirish va raqamlashtirish orqali ularning saqlanishi, ommaviylashtirilishi va zamonaviy tadqiqotlar uchun qulay foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda, bu esa fondning ilmiy va madaniy ahamiyatini yanada oshiradi.

Xulosa. "Ichon-qal'a" Davlat muzey-qo'riqxonasi fondidagi qo'lyozmalar Xorazm va umuman Markaziy Osiyo madaniy tarixini, xususan etnografik jihatlarini o'rganish uchun noyob va nozim manba hisoblanadi. Ular orqali nafaqat o'tmishdagi voqealar, balki kundalik hayotning

mayda-chuyda jihatlarini, xalqning ruhiyati, an'analari va qadriyat tizimlari haqida haqqoniy ma'lumot olish mumkin. Ushbu qo'lyozmalar etnografik tadqiqotlar kontekstida qayta baholanishi va ularga nafaqat tarixiy, balki madaniy-antropologik va sotsiologik yondashuvlar bilan ham qaralishi lozim. Fondni saqlash, tadqiq qilish va zamonaviy formatda (elektron, raqamli) omma qilish orqali nafaqat milliy madaniy xotira saqlanadi, balki global madaniy merosga qo'shilgan hissa ham kuchaytiriladi.

Xullas, "Ichon-qal'a" muzey fondidagi qo'lyozmalar etnografik manba sifatida nafaqat Xorazm, balki butun Markaziy Osiyo madaniy tafakkurini tushunish va talqin etishda muhim kalitdir va ularni o'rganish, muhofaza qilish va targ'ib qilish zamonaviy ilm-fan va madaniyat siyosatining ustuvor vazifalaridan biri bo'lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Йўлдашев М.Й. XIX аср Хива давлат ҳужжатлари. – Т., 1960. Т. II. – 404 б.
2. Юлдашев М. Новые ценные архивные материалы по истории Средней Азии // Общественные науки в Узбекистане. 1962, № 6.
3. Юлдашев М. К выходу в свет сборника государственных документов Хивы XIX века // Общественные науки в Узбекистане. 1963, № 10.
4. Юлдашев М. К истории землевладения в Средней Азии XVI-XVII веков // Общественные науки в Узбекистане. 1964, № 3.
5. Юлдашев М. К истории крестьянского землевладения в Средней Азии; // Общественные науки в Узбекистане. 1964, № 7.
6. Абдуллаев М. Хоразм саҳҳофлик санъати // «INFOLIB» ахборот-кутубхона журнали. №1 (25) 2021. – Б. 72-74.
7. «Ичан-Қалъа» давлат музей-қўриқхонаси тўплами» китоб-альбоми / Ф.Ф. Абдухолиқов, Э.В. Ртвеладзе, К. Худойберганов, Х.Ш. Мадалиев, З.О. Абдуллаева, О.Г. Ибрагимов, О.З. Каримов, З.Х. Мейлиева, Ш.Х. Майлиева, Б.П. Саъдуллаев, Д.К. Бобожонов, Т.П. Матчонов. – Т., 2022.
8. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/umid-bekmuhammad-xiva-xoni-arxiv-hujjatleri.html> (murojaat qilingan sana: 12.11.2025)
9. Таджиева Ф. Архив ҳужжатларида Хива хонлиги кулчилик муносабатларига оид маълумотлар // Восточный факел, 14 (2), 101-113.
10. <https://society.uz/uz/culture/49> (murojaat qilingan sana: 12.11.2025)
11. <https://yuz.uz/uz/news/ichan-qala-muzey-qoriqxonasi-fondidagi-qadimiy-qolyozmalar-raqamlashtiriladi> (murojaat qilingan sana: 12.11.2025)
12. <https://xorazmiy.uz/eng/pages/view/440> (murojaat qilingan sana: 12.11.2025)
13. Бобожонов Д. «Ичан қалъа» давлат музей-қўриқхонаси тарихи // «INFOLIB» ахборот-кутубхона журнали. №3 (27) 2021. – Б. 60-64.
14. O'zMDA I –125 jamg'arma, 2-ro'yxat. 32 yig'ma jild; 79 yig'ma jild, 14 varaq.
15. Ichon qal'a muzey qo'riqxonasi fondi KP 3644 – Xiva xonligi territoriyasi Oq Masjid qishlog'ida yashagan nemislar ro'yxati, 1-yanvar 1912-yil holatiga ko'ra.
16. Dala yozuvlari. Xiva shahri, Karimov Azad, 2024-yil.
17. Ichon qal'a muzey qo'riqxonasi fondi KP 2369 / Inv Sovr. Dok 51 – 1922 yilda M.Ne'matullaev tomonidan tuzilgan Xiva shahri tarixi.
18. <https://mamun.uz/ru/site/news/news/1163> (murojaat qilingan sana: 12.11.2025)

UO'K 94(575.1)'373.2

ILK O'RTA ASRLAR SUG'DDAGI NIKOH MUNOSABATLARINING TARIXIY ASOSLARI

U.N.Namazova, tayanch doktorant, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. *Ilk o'rta asrlar Sug'dda nikoh munosabatlari borasidagi muhim manba Mug' tog'i arxividan topilgan Nov 3. va Nov 4. hujjatlari deb nomlanib, ular sug'dcha nikoh guvohnomasi hamda kuyovning kelin tomon oldidagi majburiyatlariga oid raqamli hujjatlari hisoblanadi. Uning tarixiy asosi sifatida "Avesto"ning "Vendidod" va "Yasht" kitoblarida aynan shu masalaga doir qoidalar keltirilganligi shuningdek, ilk o'rta asrlarda Sug'ddagi nikoh munosabatlarining tarixiy asoslari ilmiy asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *Mug' tog'i arxivi, Nov 3, Nov 4, Avesto, Vendidot, Yasht, Kusma, poligamiya, monogam oila, Devashtich, Chata, "Sosoniylar huquqi".*

Аннотация. *Важными источниками, касающимися брачных отношений в раннесредневековом Согде, являются документы под названиями Nov 3 и Nov 4, найденные в архиве горы Муг. Они представляют собой согдийское брачное свидетельство и документы,*

касающиеся обязательств жениха перед стороной невесты. В статье научно обоснованы исторические основы брачных отношений в Согде в период раннего средневековья, а также указано, что их историческим фундаментом послужили правила, изложенные именно по этому вопросу в книгах «Вендидад» и «Яшт» священного писания «Авеста».

Ключевые слова: архив горы Муг, Nov 3, Nov 4, Авеста, Вендидад, Яшт, кума, полигамия, моногамная семья, Деваштуч, Чата, «Сасанидское право».

Abstract. Important sources regarding marriage relations in early medieval Sogdia are the documents named Nov 3 and Nov 4, discovered in the Mount Mug archive. These consist of a Sogdian marriage certificate and digitalized records pertaining to the groom's obligations toward the bride's family. The historical foundations of these relations are scientifically substantiated by the rules on this subject found in the "Vendidad" and "Yasht" books of the Avesta, as well as the historical evolution of marriage practices in early medieval Sogdia

Keywords: Mount Mug Archive, Nov 3, Nov 4, Avesta, Vendidad, Yasht, kuma, polygamy, monogamous family, Devashtich, Chata, "Sasanian Law".

Ilk o'rta asrlar Sug'ddagi oila va uning xususiyatlarini o'rganish jarayonidagi muhim asos bu – nikoh munosabatlari masalasi hisoblanadi. Sug'dda nikoh munosabatlari borasida bugungi kunda ma'lum manba – Mug' tog'i arxividan topilgan Nov 3. (sug'dcha nikoh guvohnomasi) va Nov 4. (kuyovning kelin tomon oldidagi majburiyatlari) raqamli hujjatlari hisoblanadi. Hujjatlarda bevosita ilk o'rta asrlar Sug'ddagi nikoh munosabatlari aks etgan. Ushbu hujjat 1932 yilda topilgandan keyin uning birinchi noshiri V.A.Livshits tomonidan bir necha marotaba e'lon qilingan. Hujjatning o'zbekchasi sug'dshunos M.Is'hoqov va inglizchasi I.Gershevich tomonidan ham nashr etilgan. A.Otaxo'jaev (turk-sug'd munosabatlari dorasida), G'.Boboyorov (Turk xoqonligi boshqaruvidagi unvonlar masalasida), I.Yakubovich (hujjatni etimologik tahlil qilgan), P.Lure (hujjatdagi toponimlarni tahlil etgan), SH.SHoyoqubov (Sug'd siyosiy tarixi doirasida talqin qilgan), B.G'oyibov (Sug'd davlatchiligiga doir jihatlari), E.Sattorov (ijtimoiy-maishiy munosabatlar doirasida o'rgangan) va boshqa o'nlab Sug'd tarixini tadqiq etgan mutaxassislar ushbu hujjatga murojaat qilishgan va o'z tadqiqotlari doirasida hujjat mazmunini talqin etishgan.

Yuqorida keltirilgan ilmiy izlanishlarni alohida e'tirof etgan holda aytish mumkinki, Mug' tog'i arxividagi Nov 3. (Sug'dcha nikoh guvohnomasi) va Nov 4. (kuyovning kelin tomon oldidagi majburiyatlari) raqamli hujjatlarni oilaviy munosabatlar va jamiyatda nikoh munosabatlari doirasida tahlil qilish rejalashtirilgan.

Sug'dda nikoh munosabatlari masalasida gapirishdan oldin uning tarixiy asoslari to'g'risida ma'lumot berish maqsadga muvofiq. "Avesto"ning "Vendidod" kitobi, IV-fragard, 126-130 bandlarida jamiyatdagi qarama qarshi jinsdagilar nikoh tuzish mumkinligi to'g'rida gap boradi. "Yasht" kitobi, XI-fragard, 10-13 bandlarida nikohsizlik gunoh, yomon deb hisoblangan. zardushtiylik ajrashish, taloq qilishni taqiqlaydi. Er-xotin sadoqatini targ'ib etgan.

Miloddan avvalgi VIII-VII asrlarda Markaziy Osiyo bo'ylab zardushtiylik dinining tarqalishi, uning kitobi "Avesto"ning maxsus alifbe vositasida yozib olib, kitob qilinishi – bular qadimiy yozuv va kitobat ishining oila va jamiyat hayotiga dadil kirib kelishi deb baholanishi mumkin. "Avesto" faol yaratuvchanlik, ruhiy va jismoniy poklik, astoydil va barqaror e'tiqod, yovuzlikning barcha ko'rinishlariga qarshi kurash, oilaparvarlik, Vatanga muhabbat va uning boyliklarini asrash kabi o'z davri uchun yuksak g'oyalari bilan ajdodlar hayotiga kirib kelgan. Bu qadriyatlar asrlar osha, hatto diniy qarashlar o'zgargan sharoitlarda ham transformatsiyalashgan holda saqlanib, avaylanib kelmoqda. Bu qadriyatlar el, elat, xalq, millat tushunchalaridan ustunligi bilan mintaq xalqlarini ma'naviy uyushtiruvchi muhim omil hamda bu mushtaraklikka, o'z navbatida millatlararo totuvlikka asos bo'lib qolaveradi.

"Vendidod"ga ko'ra nikoh munosabatlariga kirish uchun nikoh bitimini tuzish talab etilgan (IV, 126, 127, 129). "Avesto" tomonidan nikoh yoshi belgilangan ("Vendidod", XIV, 64-67). ana shu yoshda balog'atga yetgan yigitlar va qizlar dindand xabardor qilingan, ya'ni sinovdan o'tganlar. Voyaga yetganlik va dinni qabul qilganlikning ramzi deb "kuma" belbog'i sanalgan, u konfirmatsiyadan, ya'ni sinovdan o'tganlar beliga bog'langan. Shuningdek, "Avesto"da qizlarning

turmushga chiqishi, yaxshi oila qurishi haqida ota-onalar qayg'urishlari lozim bo'lgan. Turmush qurishda ikkala tomon istak-xohishlari hisobga olingan va ota-onalar va vasiylar tomonidan ma'qullangan. "Vendidod"da ota-onalar qizlariga sep berishlari, to'y marosimlari amalga oshirilgan. Avesto jamiyatida oila monogam shaklida bo'lgan. Muhimi ham shundaki, "Avesto"da farzandlarni tarbiyalashda ota-onalarning majburiyatlari yetarlicha belgilab qo'yilgan. "Avesto" tug'ilgan va hali tug'ilmagan bolalarning huquqlarini qat'iy himoya qiladi, abortni, ya'ni muddatidan oldin majburiy bola ko'rishni taqiqlaydi. Avesto jamiyatida ayollarning mavqei tartibga solingan, haqgo'y, pokiza, mehnatkash ayollar sharaflangan, ular sha'niga "madhiya" ("qo'shiqlar") kuylangan.

"Avesto" kitobida keltirilgan nikoh munosabatlari to'g'isidagi ma'lumotlar davrlar o'tib Sosoniylar jamiyatidagi nikoh munosabatlari uchun asos qilib olingan edi. Soha mutaxassislarining keltirishicha, sosoniylarda nikoh va uning xususiyatlari "Avesto" kitobidagi huquqiy masalalar bilan o'xshash bo'lgan.

Mug' arxivining bevosita nikoh munosabatlariga masalasiga bag'ishlangan – Nov. 3 va Nov. 4 raqamli hujjatlari mavzuning mohiyatini aniqlash muhim hisoblanib, ilk o'rta asrlar Sug'd jamiyatidagi nikoh, oilaviy munosabatlar va ular bilan bog'liq an'analar to'g'risida tasavvur beradi. Mazkur hujjatlar nafaqat O'zbekiston, balki Markaziy Osiyo xalqlarining ilk o'rta asrlar ijtimoiy-maishiy madaniyatining nodir namunalari hisoblanadi. jumladan, ikkala hujjat tahlili Sug'dda oilaning turli xususiyatlari – mulkiy, ijtimoiy, huquqiy jihatlari to'g'risida ma'lumotlar berib, ikkala tomon shartlarini o'zida yaqqol aks ettirgan. Hujjat tahlili bugungi kundagi jamiyatda oila institutini o'rganishda ham muhim ahamiyat kasb etishini alohida e'tirof etish lozim.

Hujjat Mug' tog'i arxividan topilgan bo'lsa-da, uning Devashtich mahkamasiga aloqadorligi masalasi ochiqlicha qolmoqda. Chunki hujjat Tarxun (700-710) podsholigining o'ninchi yili, ya'ni, 710 yil bilan sanalashtirilgan (Devashtichning Panjikentdagi hukmronligi yillari bilan emas). SHunday ekan Nov. 3 va Nov. 4 raqamli hujjatlar Samarqandda tuzilgan bo'lishi va 712 yil Samarqand arab xalifaligi kuchlari tomonidan egallangandan keyingina Panjikentga olib ketilganligi xususidagi fikrlarni inkor etib bo'lmaydi. Bundan tashqari, hujjatning mazmuni ham Mug' arxivi hujjatlaridan keskin farq qiladi. Mug' arxivining katta qismi hukmdor Devashtichga aloqador bo'lishi barobarida, ushbu hujjatning nikoh munosabatlariga bag'ishlanganligi, uning boshqa joyda tuzilganligi va olib kelinganligi xususidagi fikrni yanada kuchaytiradi.

Nov.3 va Nov.4 yuridik nikoh hujjati mazmunidan ko'rinib turibdiki, turmush qurayotgan ikkala tomon ham ijtimoiy mavqeiga ko'ra imtiyozli tabaqa vakillaridir. Shunga ko'ra, Sug'd rasmiy nikohida imtiyozli tabaqa xonadonidan chiqqan ayolga to'la huquqli bosh xotin sifatida qaralgan. Sug'dda qabul qilingan rasmiy "poligamiya"da bosh xotin huquqiy ma'noda yuridik shaxs hisoblangan deb izohlanadi.

Hujjat tahlilidan ma'lum bo'ladiki, ushbu nikoh shartnomasi 2 nusxada tuzilgan. "Chata (uchun tayyorlangan) nusxa" mazmunidagi jumla shartnomaning ikkinchi nusxasi kelin (ya'ni, Chata) uchun yozilgan. Mug' arxividagi nikoh shartnomasi o'zining tuzilishi jihatidan sosoniylar nikoh shartnomalaridan farq qiladi. Sosoniylarning nikoh shartnomalarida kelinning kuyov oldidagi majburiyatlari uchrashi bunga misol bo'lishi mumkin. Ayniqsa, farzandlarning er va xotin ajrashishidan keyingi taqdiri masalasi "Sosoniylar huquqi" tizimida batafsil bayon etilgan.

Rasmiy hujjatlarda, ayniqsa nikoh bilan bog'liq shartlashishlarda doimo ularning kirish formulasida an'anaviy hujjatchilikka oid qaydlar uchraydi. Jumladan, Turfon (qul savdosiga oid), shimoliy Afg'onistondan topilgan Baqtriy hujjatlar (nikoh bitimi)da keltirilgan kirish formulasi Mug' arxivining ayni hujjatidagi kirish formulasiga o'xshashligi mutaxassislardan tomonidan ilgari suriladi. Hujjatlarning yakuniy qismi to'g'risida ham shu fikrni bildirish mumkin. Ilk o'rta asrlar Mug' arxividagi boshqa hujjatlarda ularning yakunlovchi qismida guvohlar, hattot va mas'ullarning keltirilishi ayni davrdagi mahkama ishlarining muayyan mezonlar asosida yuritilganidan darak beradi.

Shartnomadagi muhim jihatlardan biri shuki, unda iqtisodiy jarimalar bilan birga ikkala tomonidan ham guvohlarning mavjudligi bo'lib, bu holat oila nikoh munosabatlariga nisbatan jamiyatning barcha a'zolari mas'ulligini ko'rsatadi. Shuningdek, "Cher hamda uning urug'i hohlagan kishidan bu ayolni ziyon-zahmatsiz, pulini ustamasi bilan yetkazib berishni talab

qilaversin. Va bu noma barcha xalqqa - shu uyda muqim yashovchilarga va xonadon mehmonlariga birdek taalluqlidir” degan mazmundagi jumla ham nikohning mustahkamligi yoki oilaning barqarorligiga butun jamiyat javobgar ekanligiga urg'u beradi. Bugungi kunda nikoh munosabatlarida ham ayni holatni kuzatish mumkin bo'lib, bu O'zbekistonda oila va nikoh munosabatlarining tarixiy asoslarga ega ekanligidan dalolat beradi.

Xullas, nikoh shartnomasining tahlili ilk o'rta asrlar Sug'dda mahkama va devon xizmatining yuqori darajada yo'lga qo'yilganligi, nikohning jamiyatdagi alohida qadriyat sifatida qaralganligi, nikohning mulkiy munosabatlardagi o'rni, er va xotin o'rtasidagi munosabatlar, oila qurishda nafaqat er-xotin, balki uning qarindoshlari ham mas'ul va javobgar ekanligi, nikohning guvohlar ishtirokida tuzulishi, ushbu hujjatning vakolatli tashkilot huzurida tuzulishi va nihoyat Sug'dda fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish huquqiy jihatdan yuqori darajada yo'lga qo'yilganligi va turk-sug'd munosabatlarining muhim jihatlarini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. СДГМ II. С. 17-45; Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского университета, 2008. С. 18-48.
2. Is'hoqov M. M. Unutilgan podsholikdan xatlar. Toshkent: Fan. 1992 y. B.37-46.
3. Gershevitch I. The Sogdian word for 'advice', and some Mu'y documents // Central Asian Journal, 1962, №7. P. 77-95.
4. Rtveladze E.B., Saidov A.X. Abdullayev E.B. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: Davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. Toshkent: Adolat, 2001. B. 229 - 231.
5. Is'hoqov M.M. Manbashunoslik, tarixshunoslik, tarixiy tadqiqot metodlari mutaxassisligining nazariy masalalari. Toshkent.TDSHI. 2012. B.73.
6. Периханян А.Г. Сасанидский судебник. “Книга тысячи судебных решений”. (Mātakdāni hazār dātastān). Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1973. С. 14-15.
7. Якубович И.С. Проблемы согдийской этимологии: ... С. 144.
8. Shoyoqubov SH. Ilk o'rta asrlarda Sug'd. Toshkent: IQTISOD - MOLIYA, 2008.B.74.
9. Периханян А.Г. Образец пехлевийского брачного контракта // Советская этнография. 1960,№5. С. 67-75.
10. Якубович И.С. Проблемы согдийской этимологии: ... С. 145.

UO'K 940.1:911(021).

KESH VILOYATINING ILK O'RTA ASRLARDAGI TARIXIY-GEOGRAFIK O'RNI VA TOPONIMIK XUSUSIYATLARI

J.K. Norov, o'qituvchi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Mazkur maqolada ilk o'rta asrlarda Janubiy So'g'd hududida muhim siyosiy-iqtisodiy markaz bo'lgan Kesh viloyatining tarixiy-geografik rivoji, shahar tuzilishi, irrigatsiya tizimi, siyosiy mavqei hamda “Kesh” toponimining etimologik xususiyatlari yozma manbalar asosida tahlil qilinadi. Xitoy solnomalari, musulmon sharq geograflari asarlari hamda lingvistik materiallar qiyosiy o'rganilib, Kesh viloyatining Markaziy Osiyo tarixidagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: Kesh, Shahrisabz, Janubiy So'g'd, So'g'd konfederatsiyasi, tarixiy geografiya, toponimika, etimologiya, kat leksemasi, irrigatsiya tizimi, Temir-darvoza, Darband, Kangyuy, Xitoy solnomalari, o'rta asr shaharlari.

Аннотация. В данной статье на основе письменных источников анализируются историко-географическое развитие, городская структура, ирригационная система, политический статус, а также этимологические особенности топонима “Кеш” Кешского оазиса, который в раннем Средневековье являлся важным политико-экономическим центром Южного Согда. В сравнительном аспекте изучаются китайские летописи, труды мусульманских восточных географов и лингвистические материалы, освещается место Кешского оазиса в истории Центральной Азии.

Ключевые слова. Кеш, Шахрисабз, Южный Согд, Согдийская конфедерация, историческая география, топонимика, этимология, лексема “кат”, ирригационная система, Железные ворота, Дарбанд, Кангюй, китайские летописи, средневековые города.

Abstract. This article analyzes, on the basis of written sources, the historical and geographical development, urban structure, irrigation system, political status, and the etymological features of the toponym “Kesh” of the Kesh oasis, which was an important political and economic center in Southern

Sogdiana during the early Middle Ages. Chinese chronicles, works of Muslim Eastern geographers, and linguistic materials are comparatively examined, and the role of the Kesh oasis in the history of Central Asia is highlighted.

Key words. Kesh, Shahrisabz, Southern Sogdiana, Sogdian Confederation, historical geography, toponymy, etymology, kat lexeme, irrigation system, Iron Gate, Darband, Kangju, Chinese chronicles, medieval cities.

Ilk o'rta asrlar Markaziy Osiyo tarixida siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarning tezlashishi bilan ajralib turadi. Bu davrda muhim tarixiy va geografik mintaq bo'lgan Kesh mintaqasi (hozirgi Qashqadaryo vohasi) o'zining strategik joylashuvi, tabiiy resurslari va savdo yo'llari chorrahasida joylashganligi tufayli alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Kesh mintaqasi So'g'd, Baqtriya va Choch kabi yirik tarixiy va madaniy mintaqalar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, mintaqalararo iqtisodiy va madaniy integratsiyada muhim rol o'ynadi.

Kesh mintaqasining tarixiy va geografik joylashuvi uning siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etishi, shuningdek, urbanizatsiya va qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun zamin yaratdi. Ayniqsa, ilk o'rta asrlarda bu mintaqada rivojlangan shahar va qishloq aholi punktlari, sug'orish tizimlari va savdo yo'llari uning mintaqaviy ahamiyatini yanada oshirdi. Xitoy, arab va fors-tojik manbalaridan olingan Kesh mintaqasi haqidagi ma'lumotlar uning yuqori siyosiy va iqtisodiy ta'sirini tasdiqlaydi. Bu mintaqaning toponimik xususiyatlari uning tarixiy rivojlanish bosqichlari, etnik va madaniy qatlamlarini aks ettiruvchi muhim manba hisoblanadi. Kesh mintaqasidagi joy nomlari turli davrlarda hukmronlik qilgan siyosiy kuchlar, tillar va madaniyatlar ta'sirida shakllangan va ularning tahlili mintaqaning tarixiy va geografik rivojlanishini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Toponimlar mintaqaning tabiiy sharoitlari, iqtisodiy faoliyati, aholi tarkibi va diniy e'tiqodlari haqida muhim ma'lumotlarni taqdim etadi.

Ushbu maqolada tarixiy manbalar, arxeologik topilmalar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlarga tayanib, Kesh mintaqasining ilk o'rta asrlardagi tarixiy va geografik joylashuvi hamda toponimik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqot natijalari Kesh mintaqasining Markaziy Osiyo tarixidagi roli va ahamiyatini yanada aniqlashtirishga hissa qo'shadi.

Markaziy Osiyoning qadimgi va o'rta asrlar tarixini o'rganishda voha va shaharlarning tarixiy-geografik o'rni muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada Janubiy So'g'd hududida joylashgan Kesh viloyati alohida e'tiborga loyiq. Kesh — qadimgi yozma manbalarda “Kash”, “Kas”, “Kis”, “Kiss”, Xitoy solnomalarida esa “Shi”, “Sushiye”, “Sishi” nomlari bilan tilga olingan yirik siyosiy-iqtisodiy markaz bo'lib, hozirgi Shahrisabz shahrining tarixiy ildizlarini tashkil etadi [1].

Ilk o'rta asrlarda Kesh Janubiy So'g'dning yirik shahri sifatida tilga olinib, So'g'd konfederatsiyasining muhim tarkibiy qismi bo'lgan. Uning strategik joylashuvi, rivojlangan sug'orish tizimi, savdo yo'llarida joylashganligi hamda siyosiy mustaqilligi Keshni hududning markazi sifatida shakllantirgan.

Mazkur maqolaning maqsadi Kesh viloyatining ilk o'rta asrlardagi tarixiy-geografik holatini kompleks tahlil qilish, shahar tuzilishi va irrigatsiya tizimini yoritish hamda “Kesh” toponimining etimologik ildizlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot jarayonida manbashunoslik, lingvistik va etimologik metodlardan foydalanildi:

Manbashunoslik tahlili – Ibn Xordadbeh, Muqaddasiy, Istaxriy kabi musulmon sharqi tarixchi va geograflari hamda Xitoy solnomalaridagi ma'lumotlar qiyosiy o'rganildi, Kesh haqidagi turli davr va manbalardagi ma'lumotlar taqqoslab solishtirildi.

Lingvistik va etimologik tahlil – “kat / kesh / kas / kos” leksemasining tarixiy va semantik rivoji, ya'ni ushbu leksemani qaysi davrda, qanaqa nomda kelib chiqishi va o'zgarishi o'rganildi hamda tarixiy-geografik jihatdan vohaning tabiiy sharoiti va shahar joylashuvi tahlil qilindi [2].

Mazkur metodlarni qo'llash Kesh viloyatining tarixi dinamikasi va rivojini tizimli ravishda yoritish imkonini beradi.

Kesh viloyatining tarixiy rivoji shuni ko'rsatadiki, u nafaqat hududiy markaz, balki So'g'd konfederatsiyasida yetakchi siyosiy subyektlardan biri bo'lgan. Numizmatik materiallarda Keshga xos tamg'alarning uchrashi uning siyosiy mustaqillik darajasidan dalolat beradi.

640-yildan Samarqandni Shishpir ismli hukmdor boshqargan bo'lib, u asli keshlik mazkur hukmdor bilan tenglashtiriladi. Darvoqe, Sug'd konfederatsiyasining yirik tarkibiy bir qismi Kesh hukmdorligi bo'lib, bu yer o'zining anchagina qadimiy tanga zarbiga ega edi. Bu davrda ma'lum muddat Kesh hukmdorlari Sug'dda yetakchilik qilgan bo'lib, yozma manbalar ma'lumotlarini numizmatik materiallar ham tasdiqlaydi. Xususan, VII asr o'rtalarida zarb qilingan ba'zi Samarqand tangalarida Samarqand tamg'asi shaklli tamg'a bilan birga Kesh hukmdorligiga xos triskeles shaklli tamg'a uchray boshlaydi [3].

Axurpat – sug'diycha unvon bo'lib, lug'aviy jihatdan otxona boshlig'i ma'nosini anglatadi. VII–VIII asrlarda Keshda zarb qilingan tangalarning bir qancha tipida sug'diy yozuvli kšy'n'k γwβ' xwrp't – Kesh hukmdori Axurpat jumlasini uchraydi [4].

Toponimik tahlil esa “Kesh” atamasi dastlab oddiy turarjoyini bildirgan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan qishloq, shahar, viloyat va hatto “diyor” ma'nosini anglatadigan keng semantik maydonga ega bo'lganini ko'rsatadi. Bu holat Markaziy Osiyo tarixiy geografiyasida til va hududiy taraqqiyotning uzviy bog'liqligini tasdiqlaydi.

Kesh viloyati Qashqadaryo vodiysining yuqori qismida joylashib, qadimdan dehqonchilik uchun qulay tabiiy sharoitga ega bo'lgan. Jajrud (Kitobdaryo), Xushkrud (Yakkabog'daryo) va Xuzarrud (G'uzordaryo) kabi suv manbalari asosida rivojlangan irrigatsiya tizimi vohaning iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlagan.

Ilk o'rta asrlarda Kesh shahri uch qismdan – ark, shahriston va raboddan iborat bo'lib, mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Shahar maydoni taxminan 1/3 farsax (2 km)ni tashkil etgan [5].

Xitoy manbalariga ko'ra, Shi (Kesh) hukmdorligi Kangyuy davlatining sobiq hududida joylashgan bo'lib, muntazam qo'shin soni 1000 kishiga yetgan. Hukmdorlar Chjaovu urug'iga mansub bo'lib, Kan (Samarqand) hukmdorlari bilan yaqin aloqada bo'lgan [6].

Temir-darvoza (Darband) dovoni Kesh va Toxariston o'rtasidagi strategik chegara vazifasini bajargan. Bu dovon savdo va harbiy nazorat nuqtasi sifatida alohida ahamiyat kasb etgan. Temir-darvoza – Temir – Qapig' – Darband. Samarqanddan Balxga boradigan yo'lda, Kesh (Shahrisabz)dan 90 km. janubdagi Boysun tog'ida joylashgan va o'rta asrlarda Dari-ohanin yoki Darband deb yuritilgan, hozirda esa Buzg'ola guzari deb ataladigan tog' yo'li xitoycha Tiye-min, qadimgi turkcha Temir-Qapig' deb atalgan [1].

Tadqiqot natijalariga ko'ra, “Kesh” toponimi qadimgi so'g'dcha “kat” (“uy”, “turar joy”) leksemasidan kelib chiqqan. Mazkur leksema vaqt o'tishi bilan fonetik o'zgarib, “kas”, “kos”, “kash”, “kesh”, hatto “xos” shakllarida qo'llanilgan. Bu holat Markaziy Osiyo hududida keng tarqalgan ko'plab toponimlarda aks etgan.

Xulosa qilib aytganda, Kesh viloyati ilk o'rta asrlarda Janubiy So'g'dning muhim tarixiy-geografik, siyosiy va iqtisodiy markazi bo'lgan. Uning qulay tabiiy sharoiti, rivojlangan irrigatsiya tizimi va strategik joylashuvi hududning uzoq muddatli taraqqiyotini ta'minlagan. “Kesh” toponimining etimologik tahlili esa Markaziy Osiyo toponimikasida qadimgi so'g'diy til qatlamining muhim o'rnini yana bir bor tasdiqlaydi. Mazkur tadqiqot natijalari hudud tarixini chuqurroq o'rganish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent. 1982.
2. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent. 1982.
3. Beruniy A.R. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Toshkent. 1968.
4. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса. – Ташкент. 2007.
5. Бартолд В.В. Сочинения. Т. III. – Москва. 1965.
6. Бартолд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Наука, 1963.
7. Беленицкий А.М. Средневековый город Согда. – Москва. 1973.
8. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996.
9. Лившиц В.А. Согдийские надписи. – СПб., 2008.
10. Смирнова О.И. Сводный каталог Согдийских монет. Бронза. – Москва. 1981.
11. Смирнова О.И. Топонимика Средней Азии. – Москва. 1981.
12. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва. 1948.

DINIY KSENOFOBIYA VA UNING NAMOYON BO'LISH XUSUSIYATLARI**A.R. Nosirova, dots. v.b., PhD, O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqolada diniy ksenofobiyaning globallashuv davrida namoyon bo'lishi xususiyatlari bilan bir qatorda, tarixiy jarayonlarda aks etishi ham yoritib berilgan. Maqolada, shuningdek, diniy ksenofobiya muammosining tadqiq etilishi, uning fanlar tizimidagi o'rni, mazkur muammoni tadqiq etgan olimlar tizimli tarzda ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Ksenofobiya, diniy ksenofobiya, islamofobiya, globallashuv, diniy segregatsiya, etnotsentrizm, guruhdagi favoritizm, dinshunoslik, salb yurishlari.

Аннотация. В статье помимо особенностей проявления религиозной ксенофобии в эпоху глобализации, также описывается ее отражение в исторических процессах. В статье также системно раскрывается изучение проблемы религиозной ксенофобии, ее роль в системе наук, а также ученых, изучавших данный вопрос.

Ключевые слова: Ксенофобия, религиозная ксенофобия, исламофобия, глобализация, религиозная сегрегация, этноцентризм, групповой фаворитизм, религиозоведение, крестовые походы.

Abstract. In addition to the peculiarities of the manifestation of religious xenophobia in the era of globalization, the article also describes its reflection in historical processes. The article also systematically reveals the study of the problem of religious xenophobia, its role in the system of sciences, as well as scientists who have studied this issue.

Key words: Xenophobia, religious xenophobia, islamophobia, globalization, religious segregation, ethnocentrism, group favoritism, religious studies, crusades.

Dunyoning ko'plab ilmiy tadqiqot markazlarida ksenofobiyaning genezisi, nazariy-metodologik asoslari, tarixiy ko'rinishlari, globallashuv davrida namoyon bo'lish xususiyatlari bilan bog'liq tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Ksenofobiyani o'rganishda falsafa, tarix, pedagogika, psixologiya, huquqshunoslik, dinshunoslik kabi fan sohalarida doirasida tadqiqotlar amalga oshirilayotgani uning fanlararo yondashuvga asoslangan qamrovga ega ekanini ko'rsatadi.

Globallashuv davrida dinlararo munosabatlarning barqarorligini ta'minlashda diniy ksenofobiya negizidagi asossiz va sun'iy qo'rquv natijasida kelib chiquvchi xatti-harakatlar dinamikasini tahlil etish, uning oldini olish mexanizmlarini aniqlash, ilmiy-nazariy asoslarni konkret tahlillar, ilmiy mental xususiyatlarni inobatga olgan holda ishlab chiqish imkoniyatini yaratadi.

Insoniyat tarixida diniy ksenofobiyaning paydo bo'lishi va uning hozirgi globallashuv davridagi kengroq namoyon bo'lishi bilan bog'liq bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ushbu fenomen avvalo psixologiya fanida – “fobiya”, ya'ni “qo'rquv”ni tizimlashtirish va tasniflashdagi qarashlarga asoslanadi. Mazkur tadqiqot natijalariga ko'ra, nevrotik qo'rquvdan tashqari, “o'zimiz” va “o'zgalar” – ko'rinishida ajratilib tasniflangan, ijtimoiy munosabatlarda namoyon bo'luvchi qo'rquv turi mavjud ekani haqida fikrlar bildirilgan. Keyinchalik ksenofobiyani u bilan o'zaro o'xshash, mantiqan yaqin – diniy separatizm, etnotsentrizm, guruhdagi favoritizm, aqidaparstlik kabi hodisalar qatorida tadqiq etila boshlandi[1].

Ksenofobiya ikki ma'noga ega bo'lib, birinchisi begona kishilardan qo'rquv bo'lsa, ikkinchidan, o'zga millat, din, ijtimoiy-madaniy guruh, boshqa geografik mansublikka ega kishilardan begonasirash, notanish narsa-hodisalarda qo'rquvning aks etishi faktologik ma'lumotlar asosida tahlil qilingan. Ijtimoiy munosabatlarda yuzaga keluvchi irratsional, nazorat qilib bo'lmaydigan va empirik qo'rquv – “fobiya” turlari mavjudligi Z.Freyd, M.Rollo, V.Frankl, A.Maslou kabi olimlarning nazariyalari asosida yoritilgan. Jumladan, qo'rquv mavjud, real va nevrotik turlarga, ya'ni real qo'rquv – mavjud, ratsional va tushunarli bo'lib, u xavfga nisbatan tabiiy xatti-harakatlarda namoyon bo'lishi, nevrotik, irratsional qo'rquv esa mavjud bo'lmagan narsa va hodisalardan qo'rqishni keltirib chiqarishi, diniy ksenofobiyaning namoyon bo'lish omili sifatida tadqiq qilingan[2].

Diniy ksenofobiya turli dinlar bilan bog'liq tushunchalar, kishilar, guruhlar va boshqalardan qo'rquv hissiyoti va unga nisbatan salbiy munosabatdan kelib chiquvchi xatti-harakatlar majmui hisoblanib, odatda nafrat va g'azabni keltirib chiqarib, destruktiv faoliyatga turtki bo'lishi ilmiy-nazariy asosda yoritilgan.

Diniy ksenofobiyaning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ham o'z ta'sirini o'tkazayotgani quyidagi raqamlarda namoyon bo'ladi. Jumladan, XX asrdagi mojarolarning 25%i diniy omil, ya'ni e'tiqod erkinligi asoslarining buzilishi bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, XXI asrning boshida bu raqam 43% ni tashkil qilgan. So'nggi o'ttiz yil ichida sodir etilgan 50 dan ortiq nizo va urushlar din niqobi ostida amalga oshirilgan. 1990 yillar boshida 500 ga yaqin terrorchi tashkilot va ekstremistik guruhlar ro'yxatga olinib, 2017-2019 yillarda 139 ta davlatda 6500 ga yaqin terroristik hujum va qo'poruvchilik harakatlari amalga oshirilgan. Shundan, 35 davlatdagi noqonuniy harakatlar qotillik, ommaviy namoyishlar, diniy mutaassiblarning boshqa din vakillariga nisbatan agressiv faoliyatida namoyon bo'lgan. Faqatgina 2017 yilning o'zida jahonda 11774 ta terroristik harakatlar sodir etilib, 28000 kishining o'limi va 35000 dan ziyod kishilarning jabrlanishiga olib kelgan. Mazkur terroristik hujumlar 30 dan ortiq davlatlarda sodir etilib, ularning 55% dan ortig'i Iroq, Afg'oniston, Pokiston, Hindiston, Nigeriya hissasiga to'g'ri keladi. Halok bo'lganlarning 74% Iroq, Afg'onistan, Nigeriya, Suriya, Pokiston fuqarolari hisoblanadi[4].

“Globallashuv davrida islamofobiyaning kelib chiqish sabablari” deb nomlangan birinchi paragrafda islamofobiyaning globallashuv davriga kelib ko'proq namoyon bo'lish sabablari yoritilishi bilan birga, Muhammad (s.a.v.) ilohiy haqiqat va vahiyning qabul qilgan davrda Madinada yahudiy, nasroniy qabilalari “Banu Qaynuqo”, “Banu Qurayza”, “Banu Nazir” tomonidan islom ta'limoti ratsional qabul qilinmagani ham ilk islom davrida muayyan darajada islamofobiyaning paydo bo'lish omillari mavjud bo'lgani ilmiy-nazariy qarashlar orqali ochib berilgan.

“Diniy ksenofobiya – ekstremizm, terrorizmni keltirib chiqaruvchi omil sifatida” deb nomlangan uchinchi paragrafda diniy ksenofobiya ekstremizm bilan aynan bir turdagi tushuncha hisoblanmasa-da, uni xavfli kuchga aylantirish uchun muhim omilga aylanib, ksenofobik kayfiyat aksar hollarda ekstremistik g'oyalarga “xomashyo” vazifasini o'taydi. Diniy ksenofobiya ekstremizm, terrorizmga qarshi kurashda asosiy to'siq sifatida namoyon bo'lib, uning oldini olish imkoniyatlarini yo'qqa chiqaradi[5].

“Xalqaro tashkilotlar faoliyatida diniy ksenofobiya masalasiga munosabat va uni oldini olishning diniy-ma'rifiy asoslari” deb nomlangan birinchi paragrafda bugungi kunda diniy ksenofobiya muammosining oldini olishda xalqaro tashkilotlar tomonidan muntazam ravishda amalga oshirilayotgan sa'y-harakatlar uning global miqyosdagi muammo ekanini ko'rsatadi. Jumladan, BMT tomonidan diniy ksenofobiya va mutaassiblikka qarshi kurash va diniy bag'rikenglik g'oyalarining ustuvorligi masalalariga bag'ishlangan bir qator hujjatlar mavjud[6].

“Islom hamkorlik tashkiloti” (IHT) dunyo musulmonlarini birlashtirib, unga bugungi kunda 57 ta islomiy tashkilot a'zo hisoblanadi. Shu kunga qadar IHT islamofobiya va diniy ksenofobiyaning har qanday ko'rinishiga qarshi kurashish tashabbuskori bo'lib kelmoqda. Tashkilot doimiy ravishda o'zining rasmiy bayonot, forum, anjuman va hisobotlarida islamofobiya qarshi diniy-ma'rifiy yo'nalishda kurashish dolzarbligi bilan bir qatorda, turfa madaniyatlarning yonma-yon, o'zaro hurmat va osoyishtalikda hayot kechirishi lozimligini ta'kidlab keladi[7].

Diniy ksenofobiya profilaktikasida davlat tashkilotlari, fuqarolik jamiyati institutlari, madaniy-ma'rifiy yo'nalishdagi tashkilotlar faoliyatini takomillashtirish va hozirgi davr bilan hamnafasligini ta'minlash muammoni hal qilishda muhim omil hisoblanadi. Bunda an'anaviy hamda innovatsion uslublardan foydalanish zarur. Ommaviy tadbirlar, jumladan, festival, forum, ijtimoiy-huquqiy marafon kabi jamoat tadbirlarida mahalliy va xorijiy fuqarolar ishtirokini ta'minlash hamda belgilangan mavzular yuzasidan fikr almashish, barchaning faol ishtiroki ham ijobiy natija beradi.

Alohida qayd etish kerakki, BMT Bosh Assambleyasining 2018 yil 12 dekabrda yalpi sessiyasida «Ma'rifat va diniy bag'rikenglik» maxsus rezolyutsiyasi qabul qilindi. O'zbekiston tomonidan taklif etilgan rezolyutsiyaning asosiy maqsadi – barcha uchun ta'lim olish imkoniyatini taqdim etish, savodsizlik va bilimsizlikni bartaraf etishdan iborat bo'lib, hujjatda “bag'rikenglik va o'zaro hurmat o'rnatish, diniy erkinlikni ta'minlash, dindorlar huquqlarini himoya qilish va ularning

kamsitilishiga yo'l qo'ymaslik" borasidagi fikrlar mamlakatda diniy konfessiyalar o'rtasidagi barqaror munosabatlarning asosiy omili ekani tahlil etilgan[9].

Xulosa o'rnida ta'kidlash kerakki, davlat va jamiyatda o'rnatilgan tenghuquqlilik asoslari, jumladan, e'tiqod va vijdon erkinligi tamoyillarining to'laqonli amal qilishi bevosita diniy ksenofobiyaning oldini olish omilidir. Diniy e'tiqod va qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'ymaslik, o'zga millat, elat, din vakillari o'rtasida bag'rikenglik, o'zaro hurmat asosidagi munosabatlarni targ'ib etish jamiyat farovonligiga xizmat qiluvchi muhim asoslardan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Крымин А., Энгельгардт Г. Исламофобия // Отечественные записки. 2003. – № 5. – С. 41-49.
2. Солдатов Г., Макачук А. Может ли другой стать другом? Тренинг по профилактике ксенофобии. – Москва, 2006. – 256 с.
3. Рыжова С. Доверие и недоверие в межнациональных отношениях // Социологические исследования. – Москва, 2017. № 1, С. 37–46.
4. Yovqochev Sh., Babadjanov B., Raximdzhanov D., Abdusattorov A., Soliyev A. Islom va hozirgi zamon. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2009. – 206 b.
5. G'oyibnazarov Sh. Xalqaro terrorizm: ildizi, omillari va manbalari. – Toshkent: O'zbekiston, 2013. – 308 b.
6. Hasanboyev O'. O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: Diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yo'nalishlari. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2014. – 550 b.
7. Madayeva Sh. Identiklik antropologiyasi. Monografiya. – Toshkent: Noshir, 2015. – 120 b.
8. Апанасюк Л. Теоретико-методологические основы профилактики ксенофобии в студенческой среде средствами социально-культурной деятельности. Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Тамбов, 2014. – 56 с.
9. Ochilov A. Mafkuraviy tahdidlar va g'oyaviy tarbiyaning dolzarb masalalari. Ma'naviy va diniy yetuklik – davr talabi / To'plovchilar: Islomov Z., Shojalilov Sh. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2009. – 444 b.

UO'K 791.6(575.1)(091).

O'ZBEKISTONDA MUSTAQILLIK YILLARIDA KINO VA TEATR SOHASINING RIVOJLANISHI

K.I. Ochilova, katta o'qituvchi, Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyingi davrda madaniyat sohasining, xususan kino va teatr san'atining rivojlanishi tahlil qilinadi. Mustaqillik yillarida milliy kinoijodiyotda mavzu va janr xilma-xilligi kengaygani, tarixiy va zamonaviy mavzularga murojaat kuchaygani, shuningdek, teatr san'ati ijodiy erkinlik, sahna texnologiyalarining yangilanishi va xalqaro hamkorlik asosida yangi bosqichga ko'tarilgani yoritiladi. Maqolada kino va teatrning jamiyat ma'naviy hayotidagi o'rni hamda yosh avlodni estetik va ma'naviy tarbiyalashdagi ahamiyati alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, mustaqillik, madaniyat, kino, teatr, ijod, san'at, rivojlanish.

Аннотация. В статье рассматривается развитие сферы культуры Узбекистана в годы независимости на примере кино и театра. Анализируется расширение тематического и жанрового разнообразия в национальном кинематографе, рост интереса к историческим и современным сюжетам, а также достижения театрального искусства, связанные с творческой свободой, обновлением сценических технологий и международным сотрудничеством. Особое внимание уделено роли кино и театра в духовной жизни общества и в эстетическом воспитании молодого поколения.

Ключевые слова: Узбекистан, независимость, культура, кино, театр, творчество, искусство, развитие.

Abstract. This article explores the development of Uzbekistan's cultural sphere during the years of independence, focusing on cinema and theater. It examines the expansion of thematic and genre diversity in national cinematography, the growing attention to historical and contemporary themes, and the achievements of theater art, including creative freedom, modernization of stage technologies, and international cooperation. The study also highlights the significance of cinema and theater in the spiritual life of society and their role in the aesthetic and moral education of the younger generation.

Key words: Uzbekistan, independence, culture, cinema, theater, creativity, art, development.

Kirish. Mustaqillik yillarida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy qayta qurishlar qatorida madaniyat sohasida ham tub o'zgarishlar ro'y berdi. Bu avvalo kino va teatr san'ati, milliy musiqa, me'morchilik sohalarida yaqqol ko'zga tashlandi. Madaniyat mutaxassislarning ijodiy faoliyati, ularning moddiy va texnikaviy uskunalari, zamonaviy binolar bilan ta'minlanishi davlat g'amxo'rligida amalga oshirildi. Mustaqillik yillarida kino san'ati rivoj topdi. 90-yillarda "O'zbekfilm" tasarrufida 8 ta kinostudiya, 30 ga yaqin mustaqil ijodiy studiyalar faoliyat yuritdi. 1996-yilda tashkil etilgan «O'zbekkino» davlat aksionerlik kompaniyasi, uning davlat tomonidan moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlanishi kino san'atining rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 1998-yillardan esa o'zbek kinosi uslub va mavzularida milliylikka urg'u berila boshlaydi, bunga misol tariqasida Melis Abzalovning "Chimildiq" yoki Sobir Nazarmuhamedovning "Chayongul" kabi filmlarini keltirish mumkin. Dastlabki davrdagi moliyaviy qo'llab-quvvatlashlar 2004-yili "O'zbekkino" milliy agentligi tashkil etilgandan keyin yangi bosqichga ko'tarildi.

Asosiy qism. 1990-yillarning oxiri va 2000-yillarning boshlarida Yusuf Roziqov ("Ayollar saltanati", "Voiz", "Dilxiroj") va Janik Fayziyev kabi rejissyorlar samarali faoliyat olib bordilar. Zulfiqor Musoqov, Kamara Kamolova, Sobir Nazarmuhamedov kabi ijodkorlarning asarlari, ularning filmlari ko'plab xalqaro kinofestivallarda tan olinib, milliy kino "oltin fondiga" kiritilgan, shuningdek, sovet davridagi professional kino san'atidan bugungi mustaqil o'zbek kinosiga "ko'prik" vazifasini o'tagan.

Mustaqillik yillarida o'zbek milliy kino san'ati rivojiga Y.A'zamov, Sh.Abbosov, Hoji Ahmar, E.Eshmuhamedov, A.Hamroyev, S.Nazarmuhamedov, R.Malikov, J.Fayziyev, N.Abbosov, H.Hasanov, SH.Boshbekov va boshqa ijodkorlar katta hissa qo'shdilar. 1991-2002-yillarda 60 ga yaqin badiiy filmlar yaratildi. "Temir xotin", "Dallol", "Sharif va Ma'rif", "Tilla bola", "Buyuk Amir Temur", "Yulduzingni ber, osmon", "Kenja singil" va boshqa filmlarda milliylik va zamonaviylik uyg'unligi yaqqol namoyon bo'ldi. 1997-yil 22-29-may kunlari XII Xalqaro Toshkent kinofestivali bo'lib o'tdi. Unda 32 ta davlat va 8 ta xalqaro tashkilotdan vakillar, kino san'ati ustalari qatnashdi. "Buyuk Amir Temur" filmi ijodkori R.Ibrohimovga festival bosh sovrini berildi.

Yangi avlod o'zbek kinematograflari tomonidan suratga olingan filmlar haqida gap ketganda, birinchi galda Yolqin To'ychiyevning ("Chashma", "Postskriptum", "Faridaning 2000 qo'shig'i"), Ayub Shahobiddinovning ("O'tov", "Parizod"), Mansur Abduxolliqovning ("Quduq") kabi filmlari yodga tushadi. Umid Xamdamov, Sarvar Karimov, Jahongir Qosimov, Shokir Holiqov kabi juda kuchli rejissyorlarning ijodiy ishlari chuqur ma'noga ega, ular yaxlit asar yaratish uchun filmning muhitini ochib bera olishgan, san'atkorona fikrlab, kamera va aktyorlar bilan to'g'ri ishlash mahoratiga egalari.

Mustaqillik yillarida o'nlab hujjatli filmlar yaratildi. "O'zbekiston bahorlari", "Ulkan odim", "Ular Germaniyada o'qigan edilar", "O'zbekiston qahramonlari", "Umid qaldirg'ochi", "Istiqlol fidoyilari" va boshqalar shular jumlasidandir.

2011 yildan boshlab har yili Toshkentda "Oltin gepard" Xalqaro kinofestivali tashkil etiladigan bo'ldi. Bu davrda «O'zbekfilm» tasarrufidagi kinostudiya va mustaqil ijodiy studiyalar tomonidan badiiy yetuk asarlar qatorida yengil kassabop filmlar hisobidan har yili 100 yaqin badiiy, animatsiyali va hujjatli filmlar yaratildi.

1991-2015 yillar davomida O'zbekiston madaniyati va san'ati murakkab va serqirra rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Ko'hna tarix oldida yigirma besh yil albatta qisqa bir lahzadek tuyulsada, davlatimiz taqdirida yuz bergan tub tarixiy burilishlar, avvalambor, mustaqillikning qo'lga kiritilishi ko'hna ijtimoiy hayotning barcha qatlamlariga o'zining ulkan ijobiy ta'sirini o'tkazdi.

Respublika Prezidentining 1995-yil 20-oktabrdagi "O'zbekistonda teatr va musiqa san'atini yanada rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 1998-yil 26-martdagi "O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida"gi farmonlari asosida teatrlar davlat byudjeti hisobiga qo'llab-quvvatlandi. Farmonga binoan Madaniyat va sport ishlari vazirligi tizimida va teatr ijodiy xodimlari uyushmasi qoshida 1998-yilda "O'zbekteatr" ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. Birlashma teatr jamoalariga xalqimizning boy ma'naviy olamini, uning madaniy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat hissini uyg'otuvchi spektakllar yaratishda, iste'dodli yoshlarni teatrga jalb qilishda, teatrlarning moddiy-texnikaviy bazasini

mustahkamlashda, ijodiy xodimlarni ijtimoiy himoya qilishda ko'maklashadi. Alisher Navoiy nomli Davlat akademik katta opera va balet teatri Yaponiya tomonidan 1995-yilda bepul ajratilgan 47 mln. yen (1500 ming AQSh dollari) qiymatiga teng yangi uskunalar bilan jihozlandi. 2001-yilda respublika teatr san'atida muhim tarixiy voqea sodir bo'ldi. Hamza nomidagi O'zbek akademik drama teatri binosi muhtasham koshona shaklida qayta qurildi, zamonaviy teatr uskunolari va mebellar bilan jihozlandi. Prezident farmoni bilan unga Milliy teatr maqomi berildi.

Natiya va muhokamalar. Respublika teatrlari Vatan tarixini sahna asarlari orqali yoritishga alohida e'tibor berdilar. Ayniqsa, teatrlarning 90-yillarning ikkinchi yarmidagi repertuarlarida tarixiy pyesalar keng o'rin oldi. Milliy akademik drama teatri va Qashqadaryo musiqali drama teatri jamoalari "Sohibqiron", Xorazm viloyati musiqali drama va komediya teatri "Jaloliddin Manguberdi", Abror Hidoyatov nomli o'zbek davlat teatri "Buyuk ipak yo'li" kabi tarixiy dramalarni sahnalashtirdi.

Jumladan, Hamza nomidagi O'zbek davlat akademik drama teatrida rejissyor M.Azimov sahnalashtirgan Ibrohim Sodiqovning "Afandining besh xotini" komediyasi 1990-yillarda teatr repertuarini egallab oldi. Uning bosh qahramoni - xalq donoligini o'zida mujassam etgan Nasriddin Afandi bo'lib, uning hayoti yangicha talqin topdi. Komediya butkul aktyorlik ijrosiga qurildi. Aktyor uchun barcha sharoitlar yaratilgan, badiiylikka keng imkoniyat berildi.

Mustaqillik yillarida madaniy hayotda ham tub o'zgarishlar yuz berdi. Bu, avvalo, teatr san'ati rivojlanishida yaqqol sezila boshladi. Yangi teatr dargohlari qurib ishga tushirildi. 1991-yilda Farg'ona, 1993-yilda Xorazmda davlat qo'g'irchoq teatrlari ish boshladi. 1994-yilda Qashqadaryo va Namangan viloyat teatrlari qoshida qo'g'irchoq guruhlari, 2001-yilda Surxondaryo viloyat qo'g'irchoq teatri ochildi.

1995-yil 28-oktabrdagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 415-sonli "O'zbekistonda teatr va musiqa san'atini yanada rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonni amalga oshirish masalalari haqida"gi qarori hamda 1998-yil 26-martdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-1980-son "O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida"gi Farmoni ga binoan teatrlar davlat byudjeti hisobiga qo'llab-quvvatlandi.

1997-yil oktabrda Toshkentda bo'lib o'tgan «Teatr: Sharq-G'arb» xalqaro festivalda Yaponiya, Hindiston, Gonkong, Turkiya, Rossiya, Buyuk Britaniya teatr san'atkorlarining chiqishlari bo'ldi. Amir Temur tavalludining 660 yilligiga bag'ishlangan festivalda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston teatrlarining 15 ta eng yaxshi tarixiy sahna asarlari namoyish etildi. 1998-yilda al-Farg'oniy, al-Buxoriylarning yubileylariga bag'ishlangan pessalar yaratildi. Mamlakatimizning boy tarixini namoyish etuvchi spektakllar faqat Toshkentni yetakchi teatrlaridagina emas, barcha viloyatlarning teatr sahnalarida qo'yildi. O'zbekiston teatr ustalari Germaniya, Fransiya, Slovakiya, Hindiston, AQSH, Belgiya, Misr, Rossiya teatr festivallarida qiziqarli spektakllari bilan ishtirok etdilar.

1998-yil 22-mayda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 223-sonli "O'zbekteatr" ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qaroriga binoan Madaniyat ishlari vazirligi tizimida va teatr ijodiy xodimlari uyushmasi qoshida 1998-yilda "O'zbekteatr" ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi.

O'zbek davlat akademik drama (2001-yil) va O'zbekiston akademik rus drama teatrlari (1999-yil) kabi poytaxt hamda viloyat teatr jamoalariga yangi binolar qurildi, ta'mirlandi. 2015-yilning oktabrida rekonstruksiya qilingan Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston davlat akademik katta teatrining ochilish marosimi bo'lib o'tdi. 1993-yilning sentabrida "Turkiston" saroyi ish boshladi.

2009-yilda O'zbekiston xalqaro forumlar saroyi, 2011-yilda Simpoziumlar saroyi va Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasidan tashkil topgan Ma'rifat markazi majmuasi, 2014-yilda Farg'ona viloyatida Teatr-konsert saroyi kabi ma'naviyat maskanlari ochildi.

Respublikamizda 2015 yilga kelib 36 ta professional teatr faoliyat ko'rsatdi. Har bir viloyatda qo'g'irchoq teatrlari bolalarga xizmat qilyapti. Respublikamiz teatr san'ati xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz ma'naviyatini boyitish, ular ongiga milliy istiqlol g'oyasini singdira borish, vatanparvarlik tuyg'ularini kuchaytirish, axloqiy, estetik tarbiya maktabi bo'lib xizmat qilmoqda.

Festivallar ijodiy jarayondagi barcha muammolarni yuzaga olib chiqishga yordam berdi. 2013 va 2015 yillarda o'tkazilgan "Seni kuylaymiz, zamondosh" O'zbekiston teatrlarining respublika tanlovida ham shuni kuzatish mumkin edi. 2013 yilda 13 teatr o'z jamoasi bilan turli asarlarni namoyish etdi. Tadbirni birinchi bo'lib O'zbek Milliy Akademik drama teatrining "Oydin" (R.Muhammadjonov asari, rejissyor – V.Umarov) spektakli boshlab berdi. Aynan shu spektakl bilan Sirdaryo viloyati musiqali drama teatri ham ishtirok etdi. Faqat spektakl "Ayol qadri" deb nomlandi. Bundan tashqari, tanlovda Andijon viloyati yoshlar teatrining (rejissyor M.Hamidov) "Mehr qolur", Farg'ona viloyati rus drama teatrining (rejissyor L.Sa'dullayev) "Angel" ("Farishta"), Berdaq nomidagi Qoraqolpoq Davlat musiqali teatrining (rejissyor N.Ansatbayev) "Nur soyada qolmas", Mannon Uyg'ur nomidagi Surxandaryo viloyati musiqali drama teatrining (rejissyor M.Ravshanov) "Alla", Samarqand viloyati musiqali drama teatrining (rejissyor I.Sultonov) "Sadoqat", O'zbekiston Davlat musiqali komediya (operetta) teatrining (rejissyor S.Kapriyelov) "Exo lyubvi" ("Muhabbat sadosi"), Sapar Xo'janiyozov nomidagi Qoraqolpoq Davlat yosh tomoshabinlar teatrining (rejissyor I.Aybatov) "Ona qizim chirog'im", Yusufjon qiziq Shakarjonov nomidagi Farg'ona viloyati musiqali drama teatrining (rejissyor M.Yusupov) "Seni sog'indim", Qarshi shahar "Eski masjid" teatr-studiyasi jamoasining (rejissyor I.To'rayev) "Hayot bo'sag'asida" kabi spektakllari namoyish qilindi.

Respublikadagi Yoshlar teatrlari muammolari bilan shug'ullangan M.Ahmadjonova shunday ma'lumot keltiradi: "Repertuar tahlili shuni ko'rsatadiki, Mustaqillikning 16 yili ichida O'zbekiston Yoshlari teatrida 59 ta spektakl sahnalashtirilgan bo'lib, shundan drama – 10 ta, komediya - 6 ta, tragikomediya - 1 ta, ertak - 25 ta, musiqali plastik shou - 9 ta, myuzikl - 3 ta, buffonada - 1 ta, paradoks - 1 ta. Uchta spektakl janrlar aralashma qilib (panorama) eksperiment tarzida ishlangan. Repertuardagi spektakllarning 18 tasi mumtoz dramaturgiya asarlari (shulardan 3 tasi qayta tiklangan variantlar), zamonaviy mavzuda - 5ta, tarixiy mavzuda atigi 1 ta asar, biroq ertak va rivoyatlar 31 ta spektakl asosini tashkil etgan".

Xulosa. Mustaqillik yillarida O'zbekiston madaniyati va san'ati murakkab va serqirra rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Ko'hna tarix oldida yigirma besh yil albatta qisqa bir lahzadek tuyulsada, davlatimiz taqdirida yuz bergan tub tarixiy burilishlar, avvalambor, mustaqillikning qo'lga kiritilishi ko'hna ijtimoiy hayotning barcha qatlamlariga o'zining ulkan ijobiy ta'sirini o'tkazdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh. M "Tadqiqiy tahlil qat'i – tartib intizom va shaxsiy javobgarlik- har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak" "O'zbekiston" MNIU Toshkent, 2017.
2. Akbarov H. "Kino san'ati tarixi" Toshkent. "TIU", 2005.
3. Abduqosimova H. "Kino san'ati asoslari" Toshkent. "O'zMI", 2009
4. Ubaydullaev A. "Oynai jahon istiqbollari", T. "Fan", 1993
5. Hasanov B., O'zbek hujjatli kinosi, T., 1972;
6. Абулкасимова Х., Рождение узбекского кино, Т., 1965;
7. Тешабаев Дж., Пути и поиски, Т., 1972;
8. Тешабаев Дж., Узбекское кино: традиции, новаторство, Т., 1979;
9. Абулкасимова Х.Тешабаев Дж., Мирзамухамедова М., Кино Узбекистана, Т., 1985.

UO'K 395(575.1)

LO'LILAR MODDIY MADANIYATIDA O'ZIGA XOSLIK VA O'ZGARISHLAR

M.A. Ro'ziyeva, o'qituvchi, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqola lo'lilar moddiy madaniyati doirasidagi o'ziga xoslik va zamon bilan yuzaga kelgan o'zgarishlarni tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda Lo'lilar madaniyatining tarixiy ildizlari, kundalik hayotda namoyon bo'lgan moddiy an'analari va ularning turli davrlarda qanday o'zgarishlar yuz bergani o'rganiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Lo'lilar moddiy madaniyati nafaqat hududiy xususiyatlarga, balki ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va texnologik jarayonlarga ham sezilarli ta'sir ostida shakllangan.

Kalit so'zlar: Lo'lilar, moddiy madaniyat, o'ziga xoslik, o'zgarishlar, tarixiy an'ana, etnografiya, madaniy jarayonlar.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу специфики и изменений материальной культуры лулов. В исследовании рассматриваются исторические корни культуры лулов, её

проявления в повседневной жизни и изменения, произошедшие в разные исторические периоды. Результаты показывают, что материальная культура лулов формировалась под влиянием не только региональных особенностей, но и социальных, экономических, культурных и технологических процессов.

Ключевые слова: лулы, материальная культура, специфика, изменения, историческая традиция, этнография, культурные процессы.

Abstract. This article is devoted to analyzing the uniqueness and changes in the material culture of the Luli people. The study examines the historical roots of Luli culture, its manifestations in daily life, and the transformations that have occurred over different historical periods. The findings indicate that the material culture of the Luli people has been shaped not only by regional characteristics but also by social, economic, cultural, and technological processes.

Key words: Luli people, material culture, uniqueness, changes, historical tradition, ethnography, cultural processes.

Har bir xalqning moddiy madaniyati uning turar joyi, uy jihozlari, kiyim-kechagi, turli xil bezaklari, ro'zg'or buyumlari, taomlari va hokazolari bilan belgilanadi. O'troqlashuv jarayonini boshidan kechirgan ba'zi bir guruh lo'lilarning an'anaviy madaniyatiga mahalliy aholidan o'zlashtirilgan moddiy madaniyatning ko'pgina elementlari o'zaro bog'lanib ketgan.

Ko'chmanchi hayot kechirgan lo'lilar, asosan, daryo, irmoq bo'ylariga ko'chib borib joylashishgan. Suv bo'yida o'sadigan tol, majnuntol novdalaridan elak, yog'och tovoq, yog'och kosa, yog'och lagan yasashgan. Qamishlardan esa kapa to'qib, o'zlari uchun uy qurishgan. Qishda kapa atrofi loy bilan shuvalgan. Ustiga qorga qarshi usuldan foydalanishgan. Ya'ni loy, tuz, loy bilan kapa usti shuvalgan. Kapalar katta-katta bo'lgan. Qishda sovuqdan saqlash uchun o'zlariga tegishli bo'lgan echki, eshaklarni uning ichiga kiritishgan. Kapa ichiga o'ra kovlangan. O'tin yoqib cho'g' qilingan, ustiga xontaxta qo'yib ko'rpa bilan yopilgan. Ko'rpaga oyoqni uzatib yotishgan. Sandal har bir kapada bo'lgan. Ovqat pishirish uchun o'choq ham kapa ichida bo'lgan. Uzatilgan lo'li qizlar kuyovi bilan juda ko'p xolatlarda ota-ona bilan birga yashashgan. Ular uchun ota-ona kapasining yonidan alohida kapa, ya'ni uy qilib berilgan [1].

Chodirdan uy qurib ham yashashgan. Buning uchun ikki qavat matoni ustma-ust qilib tikib chiqishgan. Chodir burchaklariga yog'ochdan tirgak qilishgan. Chodirlar kattaligi bir oila uchun yetarli kattalikda bo'lgan, yoz kunlari lo'lilar shoh-shabbalardan soyabonga o'xshash kapa qilib yashashgan [2].

Lo'lilarning uylarini ko'proq kulbalar deb atalsa to'g'riroq bo'ladi. Ular biror-bir qat'iy loyhasiz kichkina, pastak qilib quruvchi ustasiz «qo'l uchida» paxsa yoki guvaladan qurilgan. Uylarining (ahyon-ahyonda uchrovchi tosh va loydan qurilgan poydevorlarni hisobga olmaganda) deyarli poydevorlari bo'lmagan. Poli quruq yerdan iborat, tomi yassi, asosan, somonli loy bilan suvalgan bo'lib, tokcha va derazalari bo'lmagan. Uy ichiga yorug'lik eshikdan kirgan. Shu sababdan ham uy ichi hamisha yarim qorong'i, zax va sovuq bo'lgan. Uylari bir-biriga juda yaqin qilib qurilganligi, natijasida ko'pincha qo'shnilar o'rtasida devor bo'lmagan. Devor bo'lgan taqdirda ham, balandligi bir metrgacha bo'lgan qing'ir-qiyshiq qilib qurilgan paxsa devordan iborat bo'lgan. Bunday kichkina uyda bir necha oila yashagan [3].

Ko'chmanchi hayot tarzi odat sanalgani uchun lo'lilar doimiy yashash uchun uy qurmaganlar. Eshak, ot aravalarda uy ro'zg'or buyumlari, ko'rpa-to'shaklarni ortib ko'chib yurishgan. Qishda qamishdan uy qurib ustini loy bilan yopishgan. Uy ichida ovqat qilish uchun o'choq, qishda isinish uchun pechka vazifasini bajaradigan sandal o'rnatishgan. Yozdagi uylarining usti qamish bilan yopilgan to'rt tomoni ochiq chayladan iborat bo'lgan. Qamishdan tayyorlangan muvaqqat uylarda istiqomat qilishgan. Juda ko'p holatlarda turmushga chiqqan qizlar kuyovi bilan ota uyi yonida ular uchun qurilgan kapalarda yashashgan [5].

XX asrning 50-60-yillariga kelib lo'lilar uylarini qamishdan va paxsa devordan bir xona va dahlizdan iborat qilib qura boshlashgan. Uy tomlari qamish bilan yopilgan. Uning ustidan yomg'ir va qordan saqlanish uchun klyonka yopilgan, so'ngra usti qalin loy bilan shuvalgan. Bir xonada oila a'zolarining barchasi yashashgan. Agar ikkinchi xotinga uylansa, uning uchun xuddi shu uy singari uy qurgan. Ikki xotin, bolalar bir oila bo'lib yashashgan [4].

XX asrning 60-yillariga kelib, 1-2 xona va ayvondan iborat uylarni qura boshlashdi. Aksariyat, derazalar kesakisiz o'rnatilib, kamdan-kam hollarda derazalarga oyna solingan, ko'pincha oyna o'rniga surp yoki bo'z kabi matolar qoqilgan. Mazkur uylarning xonalarida ham mehrob-taxmonlar bo'lmagan. Pol o'rnida guvala yoki g'ishtdan uncha baland bo'lmagan supa qilinib, u somonli loy bilan suvalgan. Uyning ichlari ham somonli loy bilan suvok qilingan. Uyning tomlari nishab qilinib, qora qog'oz bilan yopilgan. Bunday uylar sandal va turli xil qo'lbola pechkalar bilan isitilgan. hovlida turar joy binolaridan tashqari tandirxona, og'ilxona, o'tinxona va hokazo xo'jalik binolari ham qurila boshlangan. Binolar ko'pincha yong'in xavfsizligi va gigiyena-sanitariya qoidalariga zid ravishda qurilgan. Masalan, o'choqxona yoki tandirxona, molxona bilan yonma-yon qurilgan holatlari ham uchrab turadi [6].

1970-yillarda Sariosiyo tumanida yashagan lo'lilar ikki guruhga bo'linar edi. Lo'lilar va afg'on lo'lilari. Yashash tarziga ko'ra ular bir-biridan farqlanar edi. Lo'lilarning tirikchiligi, asosan, tilamchilik hisobidan bo'lgan. Afg'on lo'lilari hunarmandchilik hisobidan kun ko'rishgan. Ular chilangarlik, tovoqtaroshlik, beshik yasash, temirdan belkurak, o'roq, ketmon yasash bilan tirikchilik qilishgan. Uylaridagi sharoit ham bir-biridan farq qilgan. Har bir oilada 10 talab eshaklar boqilgan. Afg'on lo'lilari esa uylarida qoramol, qo'y-echkilar, tovuqlar boqishgan. Lo'lilarning ayollari tilamchilik qilishgan, afg'on lo'lilarining ayollari tilamchilikka chiqishmagan. Lo'lilarning pastkam qurilgan uylarining pol qismiga somon to'kilib, ustidan bo'yra to'shalgan uning ustidan gilam o'rnini bosuvchi qanor to'shalgan. Afg'on lo'lilari uylarining pol qismiga bo'yra ustidan namat (jundan qilingan kigiz) to'shalgan. Birinchi lo'lilar mehmonni yoqtirishmagan, ikkinchisi mehmondo'st bo'lgan [3].

XX asrning 70-yillariga kelib, uylar birmuncha loyihalashtirilgan holda qurila boshlangan. Uylarning poydevorlari toshdan, loy yoki beton bilan tiklangan. Poydevorining balandligi 1-2 qarich bo'lgan. Guvala va paxsa bilan birga xom g'ishtdan devor tiklash keng tarqalgan. Ikki yoki uch xonali oldi ayvon uylar qurish odat tusiga kirgan. Tojik va o'zbeklar kabi lo'lilar ham uyning ayvon qismiga peshxari tashlab, yog'ochdan o'yilgan gul qoqishgan. Albatta, bunday murakkab ishlarni o'zbek yoki tojik ustalari bajarishgan.

Bu davrga kelib, ko'pincha tomlarining nishabini ikki tomonga qaratib shifer bilan yopish keng tarqalgan. Shu bois, hozirgi kunimizda ham shu taxlitda yopilgan uylar ko'pchilikni tashkil etadi. Aksariyat lo'lilarning tokisi «chiylampa» qilib suvalgan. Faqat o'ziga to'qroq lo'lilargina uylarining tokisini «nova» qildirib, maxsus material (DVP) dan "lampa" qoqtirilgan.

Mazkur uylarda tokcha va mehroblar bo'lib, unga atrofdagi mahalliy xalqlar singari idish-tovoq hamda ko'rpa-to'shaklarni joylashtirishgan.

Uylar devorining ko'chaga qaragan tashqi tomoni ko'pincha qum, sement, ohak aralashmasidan tayyorlangan loy bilan suvalgan. Uy devorining ichki qismi loy suvoq va qum suvoq qilingan. Devorlarni rangli qilib oqlash hamda rasmlar chizdirish keng tarqala boshlangan. Lo'lilar o'tkir ranglar bilan uy devorlarini oqlashgan. O'ziga to'qroq lo'lilar ayvonlariga yog'ochdan supa qildirishgan hamda ayvon oldilarini dahliz qilib yoptirishgan. Bunday lo'lilar mehmonxonalarining pol va devorlarini gilamlar bilan bezatishgan.

Agar 1950-1960-yillarida lo'lilar turmushiga kerogaz, primus, velosiped, radiopriyomnik, patefon va hokazolar kirib kela boshlagan bo'lsa, 70-yillarga kelib televizor, sovtgich, kir yuvish mashinasi, go'sht maydalagich, magnitofon va hatto avtomobillar ham kirib kelgan [2].

XX asrning 80-yillariga kelib, lo'lilarda uy qurish yanada takomillashgan. Avvalgi, o'n yilliklardan farqli tarzda, bu davrga kelib, ko'pgina Lo'lo'lilar ko'p xonali keng va yorug' uylar qura boshladilar hamda hovli atroflarini devor bilan o'ray boshladilar. Ko'pgina eski, amal-taqal qilib yasalgan yog'och darchalar o'rmini katta va keng temir darvozalar egallay boshladi. O'ziga to'qroq lo'lilar tomlarini tunuka bilan yopildi. Uylarning ichki (ayniqsa, mehmonxonaning) hamda tashqi xonalarining devorlari tabiat manzaralari aks ettirilgan turli rasmlar bilan bezatila boshlangan. Aksariyat lo'lilarda cho'yan pechlar uylarni isitishda asosiy o'rin egallagan. Kamdan-kam hollardagina lo'lilar uylariga pol qilishadi. Aksariyati, loy shuvoq va sement va qum aralashmasidan tayyorlangan suvoq bilan uy poli suvaladi [3]. Bu jihati bilan uylar mahalliy xalq uylaridan farq qiladi. O'ziga to'q lo'lilar derazalarining ustki qismiga karniz qoqib, to'qmoq rangli matolardan parda tutish

urf bo'la boshlagan.

XX asr 80-yillarining ikkinchi yarmi 90-yillarida lo'lilar orasida ijtimoiy tabaqalanishning vujudga kela boshlashi natijasida paydo bo'lgan «yangi lo'lilar» uylarini zamonaviy, ko'rkam va shinam qilib pishiq g'ishtdan qurishgan. O'troqlashgandan beri uysozlik sohasida erishgan, ma'lum o'zgarishlarga qaramay, aksariyat lo'lilar (ayniqsa, yosh oilalar) ning uy qurish usullari hamon 1950-1960-yillar darajasida qolmoqda [1].

Sherobod tumanidagi Lo'li qishlog'ining manzarasi shu bugungi kunda quyidagicha: uylar bir xona va kichkina dahlizdan iborat. Uylarning devorlari paxsa loydan qilingan. Tom ustlari qalin yog'och bilan yopilgan. Shift qilinmagan. Uy usti loyshuvoq qilib yopilgan. Qishda uy o'tin yoqib isitilgani hisobiga uy devorlari, shift qorayib ketgan. Qachonlardir oqlangan uy qoramtir rangga kirgan. Maydagina deraza va eski eshiklardan iborat. Derazalarining ba'zi birida oyna bor, ba'zi birlari esa klyonka bilan yopilgan. Uyning pol qismi loyshuvoq qilingan. Uy jihozlari eski sandiq, uch-to'rtta gilam va kiyimlar solingan 5-6 tugundan iborat. Qiziq jihati barcha uylarda ko'rpa-to'shaklar top-toza. Uylarni o'zlaridagi ustalar boshchiligidan hashar qilib qurishgan. Qo'shnilar bilan orada devorni, umuman, ko'rmadik. Qiziq jihati, qishloqdagi hojatxonalarning hammasi bir xil qurilgan. Xom g'ishtdan, yarim bel keladigan balandlikda [4].

Xulosa qilib aytganda, qadimda lo'lilarning moddiy madaniyatining uy-joylari an'anaviy chodirlar va qamishdan qurilgan kapalardan iborat bo'lib, darbadar hayot kechirishgan. Chodirlar, kapalar doimiy uy-joy vazifasini bajarmagan, balki vaqtinchalik qo'noq sifatida ishlatilgan. Bugungi uy-joylari o'zbeklarnikiga ancha o'xshash jihatlarga egadir. Ularning taomlari hududiy xususiyatlari bilan ajralib turgan, lo'lilarning ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzidan kelib chiqib tayyorlangan. Kiyim-kechaklari mahalliy aholidan ajralib turgan. Lo'li ayollari kalta ko'ylakda va bosh yalang yurmaganlar. Lo'lilarga xos moddiy madaniyat an'anaviy ko'rinishini qisman saqlab kelmoqda va atrofdagi aholi ta'siriga uchramoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Dala yozuvlari, Surxondaryo viloyati, Denov tumani, Tog' qishlog'i, 2021- yil, avgust.
2. Dala yozuvlari, Surxondaryo viloyati, Jarqo'rg'on tumani, Oqtepa qishlog'i, 2022- yil avgust.
3. Doniyorov A., Bo'riyev O., Ashirov A. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2021.
4. Жукова Л. Цыгане Среднеазиатские// Этнический атлас Узбекистана. “Институт открытое общество” – Фонд содействия – Узбекистан, 2002. – С. 242-247.
5. Назаров Х.Х. Современное этническое развитие среднеазиатских цыган (люли). – Ташкент. 2021. – С.181.
6. Троицкая А.Л., Снесарев Г.П. Среднеазиатские цыгане... С. 604.

UO'K 903/904:28

ISLOMGACHA VA ISLOM DAVRI MADANIY MEROSI

D.Sh. Sattorova, magistrant, Buxoro davlat pedagogika instituti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo hududida shakllangan islomgacha va islom davri madaniy merosining tarixiy-falsafiy, ijtimoiy va ma'naviy asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Islomgacha bo'lgan davrda zardushtiylik, buddaviylik va mahalliy e'tiqodlarning madaniy taraqqiyotga ta'siri yoritilib, islom sivilizatsiyasi davrida ilm-fan, me'morchilik, adabiyot va ma'naviyat sohalarida yuz bergan yuksalish jarayonlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: madaniy meros, islomgacha davr, islom davri, vorisiylik, sivilizatsiya, Markaziy Osiyo.

Аннотация. В статье проводится научный анализ культурного наследия доисламского и исламского периодов, сформировавшегося на территории Центральной Азии. Рассматриваются историко-философские и социокультурные основы доисламских верований, таких как зороастризм и буддизм, а также их влияние на развитие культуры региона.

Ключевые слова: культурное наследие, доисламский период, исламская эпоха, преемственность, цивилизация, Центральная Азия.

Abstract. This article provides a scholarly analysis of the cultural heritage of the pre-Islamic and Islamic periods in Central Asia, focusing on their historical, philosophical, and socio-cultural

foundations. The study examines the influence of pre-Islamic belief systems such as Zoroastrianism and Buddhism on the cultural development of the region, as well as the profound transformations brought about by Islamic civilization.

Key words: *cultural heritage, pre-Islamic period, Islamic era, continuity, civilization, Central Asia.*

Kirish. Insoniyat taraqqiyoti tarixida madaniy meros muhim ijtimoiy va ma'naviy hodisa sifatida namoyon bo'lib, u har bir xalqning tarixiy xotirasi, milliy o'zligi va sivilizatsion tajribasini aks ettiradi. Markaziy Osiyo hududi qadimdan Sharq va G'arb sivilizatsiyalari tutashgan makon sifatida turli diniy, falsafiy va madaniy qarashlar shakllangan muhim madaniy markazlardan biri bo'lib kelgan. Ushbu hududda yuzaga kelgan islomgacha va islom davri madaniy merosi nafaqat mintaq, balki jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Islom dini kirib kelishi bilan Markaziy Osiyoda madaniy va ma'naviy hayotda yangi bosqich boshlandi. Islom sivilizatsiyasi doirasida ilm-fan, falsafa, adabiyot, me'morchilik va ta'lim tizimi jadal rivojlandi. Imom al-Buxoriy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino kabi allomalarning ilmiy-ma'naviy merosi mintaqaning jahon ilm-fani rivojida o'rnini yanada mustahkamladi. Shu bilan birga, islomiy qadriyatlar mahalliy an'analar bilan uyg'unlashib, o'ziga xos madaniy sintezni yuzaga keltirdi.

Mazkur tadqiqotda islomgacha va islom davri madaniy merosi uzviylik va vorisiylik tamoyillari asosida tahlil qilinadi. Ikki tarixiy davr madaniyatining o'zaro aloqadorligi, umumiy va farqli jihatlari aniqlanib, ularning bugungi milliy madaniy o'zlikni anglashdagi ahamiyati ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot natijalari madaniy merosni o'rganish, uni asrash va targ'ib etish jarayonida nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Madaniy merosni o'rganishda ilmiy adabiyotlar ikki davr - islomgacha va islom davri madaniy merosi - bo'yicha ularning o'ziga xos xususiyatlari hamda o'zaro aloqadorliklari bo'yicha tahlil talab etiladi [1]. Shu nuqtayi nazardan, bir qancha so'nggi tadqiqotlar Mazkur mavzuni chuqur yoritgan. Birinchidan, Markaziy Osiyoning islomgacha davri madaniy merosi to'g'risida olib borilgan izlanishlar, mintaqaning turli etnik guruhlar (so'g'diylar, baktriylar, parfiya va kushonlar) madaniyati hamda diniy qarashlari haqida muhim ma'lumotlar beradi. Masalan, Sh. Iminovning tadqiqoti Markaziy Osiyoning islomgacha bo'lgan davrida zardushtiylik, buddaviylik va manixeylik kabi diniy yo'nalishlar mintaqaning madaniy hayoti va savdo aloqalari rivojiga qanday ta'sir qilganini ko'rsatadi. Bu islomgacha davr madaniy merosining jamiyatdagi o'rnini va uning keyingi islom davri bilan uzviy aloqalarini tahlil etishda muhimdir. Shu bilan birga, voltajli ilmiy nashrlar ham islomgacha davrning modomadaniy meros elementlarini tadqiq qilgan. Masalan, Penjikent rasmlari Pre-Islom davriga oid rangli freskolar bo'lib, ularning tahlili orqali o'sha davr jamiyatining kosmopolit tabiati, kiyim-kechak, madaniy urf-odatlar va boshqa ma'lumotlari to'g'risida aniq tasavvur hosil bo'ladi. Bu manba modda madaniy merosning vizual jihatlari bo'yicha ishonchli ilmiy asos bo'la oladi. Ikkinchidan, islom davri madaniy merosi bo'yicha tadqiqotlar mavjud bo'lib, ular asosan din, ilm-fan, falsafa va san'atning rivojlanishiga alohida e'tibor beradi. Masalan, Azizbek Ungalovning tadqiqoti 8–10-asrlarda Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasi mahalliy e'tiqodlar bilan sintez jarayonlarini tahlil qiladi. Bu manba islomning kirib kelishi bilan turli diniy an'analar (masalan, zardushtiylik, tengrism) qanday shaxtalanib, yangi islomiy madaniy qatlam hosil bo'lganini ko'rsatadi. Bundan tashqari nazariy asarlar ham mavzuni chuqur yoritadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Islomgacha davr madaniy merosi turli tarixiy bosqichlar va sivilizatsiyalar bilan bog'liq bo'lib, ularning har biri o'ziga xos madaniy qadriyatlarni yaratgan. Islomgacha davr madaniy merosining muhim namunalari, avvalo, arxeologik yodgorliklar orqali namoyon bo'ladi. Qadimgi shaharlar va aholi manzillari - Afrosiyob (Samarqand), Toproq qal'a (Xorazm), Qoyqirilgan qal'a, Dalvarzintepa, Kampirtepa kabi yodgorliklar ushbu davr sivilizatsiyasining yuksak darajada rivojlanganligini ko'rsatadi. Bu shaharlar rivojlangan irrigatsiya tizimi, mudofaa inshootlari va ijtimoiy infratuzilmaga ega bo'lib, qadimgi siyosiy va iqtisodiy hayot haqida muhim ma'lumot beradi. Islomgacha davr madaniy merosining yana bir muhim qatlamini diniy inshootlar va ibodat maskanlari tashkil etadi. Zardushtiylik bilan bog'liq bo'lgan otashkadalari,

muqaddas olov saqlanadigan maskanlar hamda buddaviylik ibodatxonalari bu davr diniy hayotining markaziy unsurlari hisoblangan. Masalan, Surxondaryo hududidagi Fayoztepa va Karatepa buddaviylik majmualari diniy marosimlar, haykaltaroshlik va devoriy tasvirlar orqali o'sha davr ma'naviy dunyosini aks ettiradi. Tasviriy san'at va haykaltaroshlik ham islomgacha davr madaniy merosining yorqin namunalari sirasiga kiradi. Penjikent devoriy rasmlari, Dalvarzintepa haykallari, Xorazm hududidan topilgan haykaltaroshlik asarlari qadimgi jamiyatning mifologik qarashlari, qahramonlik sahnalari va kundalik hayotini tasvirlash orqali estetik tafakkurning yuksak darajasini ko'rsatadi. Ushbu san'at namunalari diniy va dunyoviy tasavvurlarning o'zaro uyg'unlashganligini namoyon etadi [2]. Islomgacha davr madaniy merosining muhim namunalari qatoriga yozuv va epigrafik yodgorliklar ham kiradi. So'g'd yozuvi, Baqtriya yozuvi, qadimgi Xorazm yozuvi kabi yozuv tizimlari savdo, diplomatik aloqalar va diniy matnlarning rivojlanganligini tasdiqlaydi. Ushbu yozma manbalar orqali islomgacha davr jamiyatining huquqiy, iqtisodiy va ma'naviy hayoti haqida muhim ma'lumotlar olinadi. Shuningdek, urf-odatlar, marosimlar va mifologik rivoyatlar ham islomgacha davrning nomoddiy madaniy merosi hisoblanadi. Navro'z bayramining ildizlari, tabiat sikllari bilan bog'liq marosimlar, ajdodlarga sig'inish an'analari va kosmik tartib haqidagi tasavvurlar bu davr ma'naviy madaniyatining ajralmas qismi bo'lgan. Ushbu an'analarda keyinchalik islom madaniyati bilan uyg'unlashib, yangi mazmun kasb etgan. Islom davri madaniy merosining eng muhim namunalari diniy-me'moriy inshootlar hisoblanadi. Masjidlar, madrasalar, maqbaralar va ziyoratgohlar islomiy dunyoqarashning moddiy ifodasi sifatida shakllangan. Samarqanddagi Registon majmuasi, Buxorodagi Poi-Kalon majmuasi, Mir Arab madrasasi, Shohi Zinda majmuasi, Xivadagi Ichan-Qal'a ansambli islom me'morchiligining yuksak namunalari bo'lib, ularning bezak san'ati, geometrik va epigrafik naqshlari islom estetik tafakkurining mujassam ifodasidir. Ushbu inshootlar diniy marosimlar bilan bir qatorda ta'lim, ilm va ijtimoiy muloqot markazlari vazifasini ham bajargan. Islom davri madaniy merosining bir muhim qatlami ilmiy va yozma merosdir. Qur'on nusxalari, hadis to'plamlari, fihiy asarlar, falsafiy va tabiiy-ilmiy risolalar islom madaniyatining asosiy intellektual boyligini tashkil etadi. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino kabi allomalarning asarlari islom ilm-fanining yuksak darajasini ko'rsatadi. Qo'lyozmalar, kutubxonalar va ilmiy maktablar orqali bilimlar avloddan-avlodga uzatilgan va madaniy meros sifatida saqlanib qolgan. Islom davri madaniy merosiga adabiyot va badiiy tafakkur namunalari ham kiradi. Alisher Navoiy, Ahmad Yassaviy, Lutfiy, Bobur kabi mutafakkir va shoirlarning asarlari diniy-axloqiy g'oyalar, insonparvarlik va ma'naviy kamolot masalalarini yuksak badiiy shaklda ifodalagan. Tasavvuf adabiyoti orqali ichki poklanish, ilohiy muhabbat va insoniy komillik g'oyalari madaniy ongda mustahkam o'rin egallagan. Islom davri madaniy merosining muhim tarkibiy qismi tasviriy va amaliy san'at hisoblanadi.

Muhokama va natijalar. Mazkur tadqiqot doirasida olib borilgan tarixiy-falsafiy va madaniyatshunoslik tahlillari islomgacha va islom davri madaniy merosining o'zaro bog'liqligi, uzviyligi hamda sivilizatsion vorisiyligini yaqqol namoyon etdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyo hududida shakllangan madaniy meros alohida tarixiy bosqichlar mahsuli bo'lishiga qaramasdan, ularning har biri keyingi davr madaniy taraqqiyoti uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qilgan. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, islomgacha davr madaniy merosi jamiyatning diniy-falsafiy tafakkuri, ijtimoiy tuzilishi va estetik qarashlarini shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Zardushtiylik, buddaviylik va boshqa e'tiqodlar asosida vujudga kelgan axloqiy me'yorlar, marosimlar va madaniy institutlar keyinchalik islom madaniyatiga moslashgan holda davom etgan. Bu holat madaniy merosning uzluksizligi va tarixiy davomiyligini ta'minlovchi muhim omil sifatida baholanadi. Islom davri madaniy merosi esa avvalgi davr madaniy qatlamlarini inkor etmagan holda, ularni yangi monoteistik dunyoqarash asosida qayta talqin qilganini ko'rsatdi. Ilm-fan, ta'lim, me'morchilik va san'at sohalaridagi yuksalish islom sivilizatsiyasining faqat diniy emas, balki keng qamrovli madaniy tizim sifatida shakllanganini tasdiqlaydi. Ayniqsa, madrasalar, kutubxonalar va ilmiy maktablar faoliyati madaniy merosning ijtimoiy ahamiyatini kuchaytirgan. Muhokama davomida islom madaniy merosining ma'naviy asoslari – adolat, ilmga intilish, axloqiy poklik va ijtimoiy mas'uliyat kabi qadriyatlar jamiyat hayotini tartibga soluvchi muhim omillar ekanligi aniqlandi. Bu qadriyatlar moddiy madaniyat namunalari bilan uyg'unlashib, madaniy

merosning faqat estetik emas, balki ijtimoiy-tarbiyaviy funksiyasini ham yuzaga chiqargan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, islomgacha va islom davri madaniy merosining o'zaro munosabati qarama-qarshilik emas, balki madaniy sintez va vorisiylik asosida rivojlangan. Islom madaniyati avvalgi davrning ayrim diniy va falsafiy qarashlarini yangi axloqiy va ijtimoiy me'yorlar bilan boyitib, ularni yanada tizimli shaklga keltirgan.

Xulosa. Islomgacha va islom davri madaniy merosi moddiy va nomoddiy unsurlar majmuasi bo'lib, u Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining uzluksiz rivojlanishini ifodalaydi. Islomgacha davr merosi diniy-falsafiy qarashlar, ijtimoiy institutlar va urf-odatlar orqali jamiyatning ma'naviy va axloqiy me'yorlarini shakllantirgan. Islom davri madaniy merosi esa ushbu qadriyatlarni yangi monoteistik dunyoqarash asosida boyitgan, ilm-fan, san'at, me'morchilik va adabiyot sohalarida yuksalishga erishgan. Tadqiqot natijalari madaniy merosning milliy ma'naviyatni mustahkamlash, tarixiy xotirani saqlash va ilmiy tadqiqotlar uchun nazariy asos yaratishdagi ahamiyatini ko'rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Beruniy, A. R. *Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar*. – Toshkent: Fan, 1968.
2. Forobiy, A. *Fozil odamlar shahri*. – Toshkent: Fan, 1993.
3. Narshaxiy, A. *Buxoro tarixi*. – Toshkent: Fan, 1991.
4. Bartold, V. V. *Turkiston mo'g'ullar istilosigacha*. – Toshkent: Fan, 1963.
5. Tolstov, S. P. *Qadimgi Xorazm madaniyati*. – Moskva: Nauka, 1948.
6. Masson, V. M. *Markaziy Osiyoning qadimgi madaniyati*. – Toshkent: Fan, 1980.
7. Asqarov, A. A. *O'zbekiston xalqlari madaniyati tarixi*. – Toshkent: O'qituvchi, 1994.
8. Xo'jayev, M. Islomgacha davr madaniy merosining tarixiy-falsafiy asoslari // *Sharq falsafasi*. – 2019. – №2. – B. 45–52. <https://inlibrary.uz>
9. Karimov, I. A. *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.

UO'K:394

QORAQALPOQLARDA JANOZA MAROSIMIDA BERILADIGAN AYRIM HADIYALAR

*B.N.Tajetdinova, tayanch doktorant, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi
Gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti, Nukus*

Annotatsiya. Maqolada qoraqalpolarda janoza marosimlarida yaqin qarindoshlarga beriladigan hadiya va uning turlari, berilish tartibi haqidagi tadqiqotlarga to'xtalgan. Ayniqsa, qoraqalpolarda jirtis, teberik, iyis singari hadiya turlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: qoraqalpoqlar, hadiya, janoza, jirtis, teberik, iyis.

Аннотация. В статье рассматриваются исследования о дарах, которые дарят близким родственникам во время похоронных обрядов у каракалпаков, их видах и порядке их дарения. Особенно у каракалпаков были выявлены такие виды подарков, как журтыс, теберик, ийис.

Ключевые слова: каракалпаки, подарок, похороны, журтыс, теберик, ийис.

Abstract. The article discusses research on gifts given to close relatives during funeral ceremonies among Karakalpaks, their types, and the procedure for gifting them. Especially among the Karakalpaks, such types of gifts as jirtis, teberik, is were identified.

Keywords: Karakalpaks, gift, funeral, jirtis, teberik, iyis.

Xalq hayotida qandaydir quvonchli yoki qayg'uli damlarida, uning kechinmalarini bo'lishish maqsadida oilaviy miqyosda sovg'a berish, qandaydir narsani sovg'a sifatida taqdim etish kabi an'analarni kuzatamiz. Sovg'a yoki hadya berish asosan insonlar o'rtasidagi muloqot vositasi hisoblanadi. Ular sovg'a almashish natijasida o'zaro munosabatlarda yaqinlashadi.

Boshqa xalqlar qatori qoraqalpolarning ham kundalik ham sovg'a berish yoki sovg'a olish kabi an'anaviy tushunchalarni uchratamiz.

Qoraqalpoq etnograf olimlari tomonidan o'zaro sovg'a berish yoki sovg'a almashish an'analari haqida U.Kusekeev [4], X.Esbergenov va T.Atamuratov [3], A.Bekmuratova [1] R.Kamalovalar [5] tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda sovg'a berishning an'anaviy ko'rinishlari haqida ya'ni qoraqalpoq to'ylaridagi o'zaro sovg'a almashish an'anasi doirasida o'rganiladi. Keyingi davr tadqiqotchilaridan Z.Kurbonovning tadqiqotlarida qoraqalpolarning uzatilayotgan qizga sovg'a

sifatida beriladigan an'anaviy besh libosi va uning marosimiy xususiyatlarini dala yozuvlari asosida atroflicha ochib beradi [6]. G.Xojaniyazova tadqiqotlarida esa, qoraqalpoqlarning o'zaro yordam an'analari asosida beriladigan sovg'a berish yoki sovg'ani qaytarish kabi an'analari tahlil qilinadi [8]. Bunda dafn yoki xotira marosimlarida amalga oshiriladigan irim-sirim qarashlaridagi hadiyalarning berilishi yoki ularning berilish tartiblari haqidagi ilmiy asoslangan ma'lumotlar tadqiqotlarda savol ostida qoladi.

Shuning uchun ham biz bu maqolamizda, qoraqalpoqlar turmushidagi dafn yoki xotira marosimlarida irimga beriladigan hadiyalar va uning berilish tartiblarini o'rganishni maqsad qilib oldik.

Qoraqalpoqlar turmushida irim ko'rinishida sovg'alar hadiya etish an'analari ko'plab uchraydi. Irim yoki magik xarakterdagi hadiyalarni berish va unga ishonish ayniqsa, katta yoshdagi insonlar hayotida ko'plab foydalaniladi. Magik xarakterdagi urf-odat va qarashlar din tarixida ham juda muhim rol o'ynagan va bugungi kungacha saqlanib kelmoqda.

Demak, qoraqalpoqlar turmushidagi dafn va dunyodan o'tganlarni xotirlash marosimlari haqidagi dastlabki tadqiqotlar X.Esbergenov tomonidan amalga oshiriladi [2]. Keyingi davrlarda qoraqalpoqlarning dafn marosimlaridagi magik qarashlar bo'yicha dastlabki tadqiqotlar Q.Turekeev [7: 64-67] tomonidan ochib berilganligi bilan janoza marosimlaridagi hadiya berish yoki uni qaytarish kabi amallarga to'xtalmaydi.

Tadqiqotchi X.Esbergenov qoraqalpoqlarning dafn etish an'alarini urug'lik xarakteri "jirtis" an'anasida ko'rinadi. Bu an'anaga muvofiq marhumni dafn etishda qatnashgan odamlarga marhumlarning kiyimlari, pul to'ldirilgan ro'mol, yirtilgan mato bo'laklari berilgan. O'lgan odamni ko'mish paytidagi *jirtis* odati boshqacha tushuntiriladi. Bir tomondan, o'lgan odamlarning narsalari qarindoshlariga o'lgan odam haqida esdalik sifatida bo'lib berilgan, ikkinchi tomondan, "jirtis" olingan narsa orqali odamlar o'lgan odamning "*ruhi yoki joni bilan bog'liq*" bo'ladi. Shuning uchun, "*Jirtis* uchun narsa olish ayniqsa agar obro'li, ko'p nabira va chevaralarga ega bo'lgan qariya o'lganda tabarik deb atagan, bu tabarik karomatli kuchga ega bo'lib, odamning xususiyatlari shu narsalar orqali boshqa odamlarga o'tadi emish" [2:52]. Sababi, o'lgan odamning kiyimlarini bo'lishtirib hadiya hisobida berish ular bilan aloqani saqlab turadi degan ishonchga asoslanadi.

Janozalarda yoshi katta, yoshlarga o'rnak bo'larli erkak kishi yoki yoshi katta, ko'p bolali, nasihatgo'y kampir vafot etsa, janozaga kelgan yaqinlariga hadiya sifatida "*teberik*" yoki "*iyisi*" deb uning kiyimlarini tarqatib sovg'a hisobida berish an'analari ko'plab uchraydi.

Etnograf X.Esbergenovning tadqiqotlarida: "*Jirtis*" XIX va XX asrning boshlaridagi urug'-qabilaviy bo'linish saqlangan xalqlar uchun xarakterli bo'lgan. Bu an'ananing asosini mulkning dastlabki shakli urug'chilik bo'lganidan izlash kerak. Oilaning bir a'zosi o'lgandan keyin uning dunyosini butun urug' meros qilib olgan" [2:87] degan fikrlarini ilgari suradi. Bugungi kunda qoraqalpoqlar turmushidagi *jirtis* tarqatish masalasi bo'yicha informator B. Ubbiniyazovanning ma'lumoti bo'yicha: "*Yoshi katta, hurmatga ega odam vafot etsa, "jirtis" tarqatiladi. Shuning yoshini bersin, davlatini bersin degan ma'noda beriladi* [ADY:9] deb keltirsa, informatorlardan A.O'teniyazovanning ma'lumot berishicha: "*Yoshi qaytib dunyodan o'tganlardan oldinlari "jirtis" olar edik. Keyingi vaqtlari "jirtis" deb qo'l ro'molcha beradigan bo'ldi*"[ADY:11] deb keltiriladi. *Jirtis* ni olganlar asosan bu –yirtib berilgan matolarda qandaydir ruhga sig'inish, ya'ni o'lgan odamning ruhi o'sha latta jirtisga o'tadi va men bilan aloqa saqlaydi degan eski animistik xarakterdagi e'tiqodlarni ko'rishimiz mumkin. Axborotchi Z.Turganboyevanning ma'lumot berishicha: "*Jirtis, yoki teberik yoshi katta, qarib unib-o'sgan insonlar vafot etganda beriladi. Shunda, olgan lattalarni peshonamizga tekkizib, yoshini bersin, shu otaning yoki onaning baxt-davlatini bersin deb tilab peshonamizni supuramiz. Olingan lattani bo'lsa, puxta saqlab oyoq osti qilmaslikka harakat qilamiz. Ko'nglimizda shu jirtis orqali o'likka hurmatni sezamiz*"[ADY:10] deb keltiradi.

"Jirtis" olish masalasidagi kuzatishlarimizda asosan o'lgan odamning ruhiga sig'inish, ularning bu dunyoda qilgan ishlarimizga, yangi maqsadlarimiz yo'lidagi birdamlik kabi e'tiqodlarning mavjudligini ko'rishimiz mumkin.

Bundan tashqari, dafn marosimlarini o'tkazishda marhumning kiyimlarini yoki kiyilmagan toza kiyimlar, matolarning hadiya sifatida berilishi kuzatiladi. Bu yerda sovg'a almashtirish jarayonini quyidagicha ko'rsatishimiz mumkin:

-Yoshi katta qariya yoki kampir dunyodan o'tganda uning yaqinlari tomonidan ko'plab kiyim yoki mato ko'rinishida hadiyalar olib kelinadi. Bu ko'rinishdagi hadiyalarning olib kelinishining ham o'z tartibi bor bo'lib, quda va qudag'aylar, yaqin qarindoshlari yoqali kiyim (*shuba, palto, kurtka yoki yaxshi jemper*), yaxshi mato, kostyum shim va ro'mol olib keladi. Bunda asosiy tartib olib kelinadigan narsalar toq bo'lishi shart, juft qilib janozalarda hadiya olib kelinmasligini qat'iy irim qiladi. Toq qilib olib kelinishidagi ma'no o'lining o'zi bilan sovg'amiz juftlashadi degan tushuncha bor. Ammo, juft qilib sovg'a olib kelsa, o'ligini qo'shganda toq bo'ladi demak o'ligi izidan kimningdir vafot bo'lishini kutadi va bu holat tez orada yuz beradi degan tushunchaning borligini ko'rishimiz mumkin.

Qoraqalpqlarning e'tiqodida vafot etgan insonning narsalari quyidagicha hadiya sifatida tarqatiladi:

-Vafot etgan kishining foydalangan buyumlarini, kiyimlarini yaqinlariga hadiya sifatida tarqatiladi. Bunda vafot etgan insonning buyumlari tarqatilmay qolsa, uning ruhi bezovta bo'ladi degan animistik xarakterdagi ishonch asosida buyumlari sovg'a sifatida tarqatiladi.

-Vafot etgan odamni so'nggi manziliga (qabriga) kuzatishda suvga tushirish yoki cho'miltirish marosimi bo'lib, ya'ni islom dini bo'yicha marhumni so'nggi safariga kuzatishdan oldin uni cho'miltirish (*suvga tushirish*) jarayoni bo'ladi. Unga ishtirok etuvchilar tirik odamlar toq bo'lib, o'lgan odamni qo'shib hisoblaganda juft bo'ladi degan tushunchalar bor. O'lgan odamning bosh qismini, oyog'ini va belini yuvuvchi va suv quyuvchi kabi amallarni bajaruvchilar o'lgan odamning yotgan joyiga kiritiladi. Unda o'likning oyoq tomonini yuvunga oyoq kiyim (*kavush masi, paypoq-oyoq kiyim deb bir hisoblangan*), mato, jempir erkak kishi vafot etgan bo'lsa kostyum-shim beriladi, keyin o'likni yaqin odami quchoqlab orqasini, ko'krak qismini, o'tqazib cho'miltiradi. Bu juda og'ir qismi bo'lib uni cho'miltirgan odamga po'stin, palto, kurtka kabi yirik kiyimlardan birini yoniga taqar, jempir qo'shib beradi. O'likning bosh tomonini, bet-og'zini yuvib ichki hojat oldirish, qo'llarini yuvdirishga asosan ayol kishi vafot etsa ikki ro'mol (*biri katta ikkinchisi kichik hajmdagi ro'mollar*), erkak kishi vafot etsa bir dōppi va yirik bosh kiyim (*malakay*) bir mato beriladi. Endi shu amallarni bajaruvchilarga o'likni yuvishga suv quyib turadigan ikki odam kiritiladi. Ular suvni quyganda uzluksiz quyadi. O'likning o'ng tomonida bir, chap tomonida bir suv quyuvchi turadi. Ularning bajaradigan xizmati yengil bo'lganidan uch mato yoki bor bo'lganiga qarab jempir, mato, ro'mol qilib qilgan amallariga rozi bo'lsin degan ma'noda sovg'a sifatida beriladi.

Janoza marosimidagi ushbu mayitni yuvish odati hadiya berishdagi eng xarajat talab qilinadigan qismi bo'lib, yuvgan odamlarning rozi bo'lib ketishiga e'tibor beriladi.

-Yosh odamlar vafot etsa, ko'p hollarda unga hadiya sifatida hech narsa olib kelinmaydi. Agar hadiyalar olib kelinsa ham, olib qolinmaydi hech kim hech narsani hadiya sifatida so'ramaydi. "Jirtis", "teberik", "iyisi" degan an'analarda katta hajmda qilinmaydi. "Qirchin ketdi" (yosh ketdi, u bu dunyoda nima ko'rdi degan ma'noda) deb oshlarini o'tkazadi. Foydalanilgan buyumlari esa o'zining qarindoshlari orasida taqsimlanadi.

Janoza marosimlarini o'tkazishda beriladigan sovg'alardan yana biri, yoshi katta, o'sib-ulg'aygan, ko'p bolali ayol vafot etsa, uning sandig'ini ochish marosimi qo'shni ayollar va yaqin qarindosh ayollar ishtirokida amalga oshiriladi. Sandiqda asosan vafot etgan ayolning foydalangan buyumlari, matolar, ro'mol, kiyimlari kabi narsalar bilan birga qo'shni ayollar uchun oyna, taroq, tuz, ip, igna maxsus tarzda qo'yiladi. Bu narsalarning qo'shni ayollar uchun atab solinishida asosan qo'shnilardan shunday mayda ko'rinishdagi buyumlarni qarz hisobida olib, qaytarib bermagan bolishi va u dunyoga borganida bo'ynida qarz bo'lib qolmasligi uchun hadiya sifatida beriladi.

Ayollarni dafn etishdan farqli o'laroq, erkaklar vafot etganda sandiq tayyorlanmagan. Biroq, marhum erkakning kiyimlari "iyisi" sifatida.

Qoraqalpqlarning an'anaviy dafn marosimlarida marhumning shaxsiy buyumlari va kiyimlarini uning yaqin qarindoshlari o'rtasida taqsimlash alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Ushbu amaliyot narigi dunyo va oxirat bilan bog'liqlikka bo'lgan chuqur ishonchni aks ettirdi.

Marhumga tegishli ashyolar o'zining ajralmas qismi sifatida baholangan va bu ashyolarni yaqin qarindoshlariga topshirish o'tgan odam bilan aloqani davom ettirishning ramzi bo'lgan. Shunday qilib, ayolni dafn etish chog'ida uning shaxsiy buyumlari – kiyim-kechaklari, taqinchoqlari, uy-ro'zg'or buyumlari qizlari, kelinlari va kichik singillariga hadiya sifatida tarqatilgan. Bu avlodlarning davomiyligini, o'limdan keyin ham qarindoshlik rishtalarining saqlanib qolishini ko'rsatdi.

O'lgan odamning kiyim-kechaklarini taqsimlash ham shunga o'xshash amalga oshirilgan. Uning kiyimlari yaqin qarindoshlariga "iyisi" an'anasi doirasida topshirilgan, bu an'ana marhumning ruhi xotirjamlikka chiqadi va bu dunyoda qolganlarning g'amxo'rliqi bilan o'ralgan degan ishonchga asoslangan. Ayniqsa, keksa odamlarning buyumlari qadrlangan, ular katta hurmat bilan qabul qilingan va uni oluvchiga baraka keltirishi mumkin bo'lgan hadiya sifatida qabul qilingan.

Xulosa qilib aytganda, marhumning shaxsiy buyumlarini yaqinlari o'rtasida taqsimlash yoki hadiya sifatida berish, qoraqalpoqlarning an'anaviy dafn marosimining muhim elementi bo'lib, ularning dunyoqarashini aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус: Каракалпакия, 1969.
2. Есбергенов Х. Каракалпаклардың гейпара дәстүрлері хақында. Нөкіс. Каракалпакстан. 1964.
3. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус: Каракалпакстан, 1975.
4. Кусекеев У. Этнография ККАССР. Турткуль. 1934г. // Рукописный фонд. Фундаментальной библиотеки ККО АН РУз., инв. № 932.
5. Камалова Р. Социально-нравственные аспекты в традиционной свадьбе каракалпаков. // Вестник. Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. 1996. №2. С.89-94.
6. Курбанова З.И. Семейная обрядность каракалпаков: обычай *бес кийим* в динамике трансформаций традиционной культуры // Археология, этнография и антропология Евразии. Том 48. №3. 2020. –С. 125-133.
7. Турекеев Қ. Роль магических представлений в похоронной обрядности каракалпаков // O'zbekiston tarixi. -2020. -№1. –С. 64-67.
8. Хожаниязова Г. Хожаниязова Г. Каракалпакларда «немеўрин», «жабыў», «орамал салыў» дәстүрлері. // Вестник. Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. 2024. №1. -С. 89-94
9. Avtorning dala yozuvlari 2024 №13. Qo'ng'iro't tumani informator Baxitli Ubbiniyazova
10. Avtorning dala yozuvlari 2024 №17. Qorauzyak tumani informator Zamira Turganbaeva
11. Avtorning dala yozuvlari 2024 №21. Qorauzyak tumani informator Ayimxan O'teniyazova

UO'K 94(5-191.2) + 636.1

MARKAZIY OSIYO YILQICHILIGI TARIXIDAN

(Qoyatosh tasvirlar misolida)

B.B. To'ychiboyev, dots., t.f.n., Guliston davlat pedagogika instituti, Guliston

Annotatsiya. Maqolada Markaziy Osiyo hududida yilqichilikning shakllanishi va rivojlanishi qoyatosh tasvirlari (petrogliflar) asosida tadqiq etilgan. Arxeologik manbalar tahlili orqali o'tning qadimgi jamiyat xo'jaligi, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy hayotida tutgan o'rni yoritiladi. Aravansoy, Ayrimach-tog', Sarmishsoy, Qoraqiyasoy, Saymalitosh, Xo'jakent, Parakandsay, Bukantov kabi qoyatosh yodgorliklarida uchraydigan ot va chavandoz tasvirlari Markaziy Osiyoda yilqichilik va zotli otlar yetishtirish an'analari qadimiy ildizlarga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, yilqichilik, ot, petrogliflar, qoyatosh tasvirlari, zotli otlar, Xutal (Baqtriya) tillarang oti, Davon (Farg'ona) samoviy otlari, Midiya–Fors oti, Nessey (Parfiya) oti.

Аннотация. В статье рассматриваются процессы формирования и развития коневодства в Центральной Азии на основе анализа наскальных изображений (петроглифов). На основе археологических источников раскрывается роль лошади в хозяйственной, социально-экономической и духовной жизни древнего общества. Изображения лошадей и всадников, выявленные в памятниках Аравансай, Айрымачтаг, Сармышсай, Каракиясай, Саймалыташ, Ходжакент, Паракандсай, Букантау и других, свидетельствуют о древних традициях коневодства и разведении породистых лошадей в регионе.

Ключевые слова: Центральная Азия, коневодство, лошадь, петроглифы, наскальные изображения, породистые лошади, хуттальская (бактрийская) лошадь, даваньские (ферганские) небесные кони, мидийско-персидская лошадь, нессейская (парфянская) лошадь.

Abstract. *The article explores the formation and development of horse breeding in Central Asia based on the analysis of rock carvings (petroglyphs). Using archaeological evidence, the study examines the role of the horse in the economic, social, and spiritual life of ancient societies. Images of horses and riders found at sites such as Aravansay, Ayrimach-Tag, Sarmishsay, Karakiyasay, Saymalytash, Khojakent, Parakandsay, and Bukantau indicate that horse breeding and the cultivation of elite horse breeds in Central Asia have deep historical roots.*

Key words: *Central Asia, horse breeding, horse, petroglyphs, rock carvings, elite horse breeds, Khuttal (Bactrian) golden horse, Davan (Fergana) celestial horses, Median–Persian horse, Nisean (Parthian) horse.*

Vatanimiz – Markaziy Osiyo hududi arxeologik topilmalarga boy o'lkalardan hisoblanadi. Bu topilmalar ichida petroglif, ya'ni qoyatosh tasvir yodgorliklari o'zining noyobligi va betakrorligi bilan ajralib turadi.

Miloddan oldingi II ming yillik o'rtalarida, Evrosiyo kengliklarida yashagan qadimgi xalqlar xo'jaligida yilqichiligining qaror topishi, jamiyat hayotida favqulotda tub ijtimoiy – iqtisodiy va etnomadaniy o'zgarishlar uyz berishiga olib keldi va tabiiyki bu jarayonlar Markaziy Osiyo hududlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. SHu sababli, ushbu hududdagi qoyatosh yodgorliklarda ko'p uchraydigan obrazlardan biri, bu - ot bilan bog'liq tasvirlar hisoblanadi. Ushbu tasvirlar, Markaziy Osiyo qadimiy aholisining xo'jaligida chorvachilik, xususan yilqichilik qadimdan muhim o'rin egallab kelganligidan dalolat beradi. Ot, otliq yoki u bilan bog'liq tasvirlar aks etgan petroglif yodgorliklarining mazmun mohiyatini tadqiq etish, qadimgi Markaziy Osiyo xalqlari iqtisodiy – ijtimoiy, ma'naviy - madaniy hayotining nomalum sahifalarini yoritishga yordam beruvchi dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi.

Bugunga qadar Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekiston hududida Aravansoy [6], Ayrimachtog' [15], Sarmishsoy [4], Qoraqiyasoy [30], Saymalitosh [7], Quduqchasoy [34], Qoratog', Nurota va Oqtog' oralaridagi qoyatoshlarda, Toshkent viloyatining Xo'jakent qishlog'i yaqinida, Parakandasoy [29], Beshqizilsoy, Bukantov [20] va shu kabi boshqa qator qoyatosh yodgorliklarida mahorat bilan aks ettirilgan ot tasvirlari ishtirokidagi ko'plab sahnalar aniqlanib, o'rganib kelinadi.

Qirg'iz Respublikasidagi O'sh shahrining shimoliy-g'arbida joylashgan Aravan qishlog'i yaqinida, yozma manbalarda "samoviy otlar" nomi bilan tilga olingan qoyatosh tasvirlar aniqlangan [6]. Unga, juft – juft ko'rinishida, to'rtta ot tasviri mahorat bilan tushirilgan. Bu qoyatosh suratlarida, oqqushniki kabi nozik bo'ynini ohista egib turgan, kichik boshli go'zal otlar tasvirlangan. Otlarning ozg'in, quyiga qarab ingichkalashib boruvchi oyoqlari, asabiy va tarang tortilgan kuchli tanasi, quyruq qismida biroz ko'tarilib turgan dumi, keng yag'rini va unga mutanosib tanasi, tasvirlarda ularni yanada jonli va jozibador qilib ko'rsatadi. Bu qoyatosh suratlar ilmiy doiralarda "Aravan (Davon) otlari" nomi bilan ma'lum. Shu bilan birgan, Aravon qoyasiga yaqin, Ko'rpa-Tog' tizmasida Ayrimachtog' qoyatosh rasmlarida ham, shu uslubda tushirilgan ot tasvirlari aniqlangan [15]. Ayrimachtog' qoyatosh suratlarida hammasi bo'lib 34 ta ot tasviri tushirilgan bo'lib, ularning asosiy qismi, ya'ni 30 tasida, yakka holda turgan ot suratlaridir. Bu yodgorlikda, barcha otlarning ko'rinishlari yon tomondan turib tasvirlangan bo'lib, ularda otlarning o'ziga xos tashqi xususiyatlari, jumladan ozg'in, kelishgan tanasi, uzun va ingichka oyoqlari, uzun silliq bo'yni, kichkina boshi, uzun dumlari mohirlik bilan tasvirlangan. Ya'ni, Aravan va Ayirmachtog' qoyatoshlariga tushirilgan ot tasvirlari, bir xil uslubda ishlanganligini ko'rishimiz mumkin. Aravon qoyatoshlarida to'rtta otning surati berilgan bo'lsa, Ayrimachtog' qoyatoshlarida, alohida, yakka shaklda tasvirlangan, otlarning majmuasi tasvirlangan. Bunday uslubida ishlangan tasvirlar, shu paytga qadar, Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida uchramaydi va o'zining uslubiy xususiyatlari bilan, boshqalardan keskin farq qiladi. Umuman olganda, bu qoyatosh rasmlar majmuasi, mohir ustaning tajribali qo'li bilan yaratilgan qadimiy Farg'ona (Davon) otlari tasvirlarining ajoyib galereyasidir. Aravansoy, Ayrimachtog' petroglif yodgorliklaridagi tasvirlar, boshqa yodgorliklarda uchraydigan ot tasvirlaridan keskin farq qiladi. Mutaxassis bo'lmagan oddiy odam ham bu tasvirlardan, ularning prototiplari juda chiroyli, kelishgan, mahsus etishtirilgan zotli otlar bo'lganligini tushunib etadi. Bundan tashqari, petroglif ijodkorlari tomonidan bu tasvirlar juda mahorat bilan ishlanganligini ham

e'tibordan chetda qoldirilmasligi kerak. Qoyatosh rasmlarning yaratilgan davri masalasida, M. E. Masson Ayrimachtog' va Aravon qoyatosh rasmlarini milodiy I ming yillik o'rtalari [17], A. N. Bernshtam miloddan avvalgi III – II asrlar [8], Uy. A. Zadneprovskiy - miloddan avvalgi I ming yillikning ikkinchi yarmiga oid [16] deb xisoblaydilar. Ko'rib turganimizdek, uyqoridagi mualliflarning "Aravon qoyatosh tasvirlari"ning yoshi to'g'risidagi fikrlari, bir biriga yaqin. Mutaxassislarning fikricha, nasldor qimmatbaho ot zotlarini etishtirish va ularni ko'paytirish uzoq vaqt talab qiladigan jarayonligi [23], bu qoyatosh suratlar uzoq davr davomida tushirilib borilganligini inobatga olsak, mashhur Davan otlarini etishtirish qadimgi davrlarga, aniqrog'i, miloddan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtalari, hatto miloddan avvalgi birinchi ming yillikning boshlariga (Chust madaniyati davrida) to'g'ri keladi, deb taxmin qilish mumkin.

Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida aniqlangan qoyatosh suratlarida ham ot tasvirlari, minib uyiriladigan hayvon sifatida ko'plab uchraydi. Masalan, Sarmishsoy tasvirlari (mil. avv I ming yillik) orasida "miniladigan salt otlar" va "otliq chavandozlar", "chorva va yilqilarni haydab ketayotgan otliq chavandozlar"ning tasvirlari mohirlik bilan ishlangan [24], Saymalitoshda jami 32 ta ot tasviri, 10 tasi chavandozlar bilan, 18 tasi yakka ko'rinishda va turli hayvonlar yoki odamlar bilan birgalikda tasvirlangan [4]. Qoraqiya soyining uyqori oqimida (Toshkent viloyati Bo'stonliq tumani) [30], Saymalitoshda [7] arava va ot tasvirlari aniqlangan. Bundan tashqari, Quduqchasoy [34], Qoratog', Nurota va Oqtog' oralaridagi qoyatoshlarda, Toshkent viloyatining Xo'jakent qishlog'i yaqinida, Parakandasoy [29], Beshqizilsoy, Bukantov [20] va shu kabi qator qoyatosh yodgorliklarida ham ot tasviri ishtirokidagi kompozitsiyalar aniqlangan. CHirchiq daryosi xavzasini o'z ichiga olgan Talas, Olatov, CHotqol, Sandalash, Pskem, Ugam tizmalarida aniqlangan qoyatosh tasvirlarning 6% ni ot bilan bog'liq tasvirlar tashkil etib, ular ichida "yakka ot tasviri" (Qoraqiyasoy I), "ot ustidagi chavandoz" tasviri (Tastarsoy II, Beldersoy I, Qorazov I, Toshqo'ra I, Toshqo'ra II, Qo'ng'irtosh, Beshqizilsoy), "juft otlar ustidagi chavandozlar" tasviri (Qorazov I), "ot ustidagi chavandoz va arava" tasviri (Qorazov I), "juft ot va ikki g'ildirakli arava" tasviri (Qoraqiyasoy I, Qoraqiyasoy II) kabi kompozitsiyalar uchraydi [26].

Qoyatosh rasmlarini o'rganish, ularning g'oyaviy mazmunini aniqlash masalasi bilan uzviy bog'liqdir. Qoyatosh rasmlarni kim, qachon va qanday tushirganligini o'rganish bilan cheklanib qolmasdan, bu tasvirlar qanday maqsadda tushirilgan va bu tasvir orqali rassom bermoqchi bo'lgan fikrlari, g'oyalar mazmunini aniqlash murakkab masalalardan biridir. SHu sababli, tadqiqotchilar bu tasvirlarni sharhlashda o'zlarining ilmiy asoslangan qarashlarini taklif qiladilar. Ot tasviri tushirilgan qoyatosh suratlar g'oyaviy mazmun mohiyatini o'rgangan aksariyat tadqiqotchilarning bu tasvirlarni talqin qilishga urinishlari va qarashlari tahlili asosida ularning xulosaviy fikrlarini quyidagi guruhlarga ajratib ko'rsatishimiz mumkin: I. Markaziy Osiyo hududi, yilqini xonakilashtirilish va naslli otlar etishtirish markazlaridan biri bo'lganligi masalasi. II. Markaziy Osiyo qadimgi xalqlarida ot timsoliga topinish (ot kulti), uning astral-zodiakal aspektda namoyon bo'lishi va diniy-mifologik ildizlari g'oyalari mohiyatini izlash. III. Yilqichilik, jumladan otning Markaziy Osiyo qadimgi jamiyati siyosiy, ijtimoiy - iqtisodiy va madaniy hayotida tutgan o'rni masalasi.

I. Markaziy Osiyo yilqichiligi tarixini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar tahlili, ularda bir-biri bilan bog'liq ikki masala, birinchisi, yilqining xonakilashtirilishi, ikkinchisi, naslli otlar yetishtirilishi masalalari e'tibor markazida bo'lganligini ko'rsatadi. Yilqichilikning paydo bo'lishi, hususan xonakilashtirishi masalasida, mutaxassislar o'rtasida aniq bir fikr mavjud emas. Bir guruh polezoologlar va tarixchilar, ot neolitning oxiri ilk eneolit davrlarida SHarqiy Yevropa, Dunay va Ural oralig'i hududlarida xonakilashtirilgan degan fikrni bildiradilar [11]. Ippologlar va yana bir qator tarixchilar uyqoridagi fikrlarga qo'shilmay, otning xonakilashtirilishi masalasiga ko'p markazli konceptsiya asosida yondashib, otning xonakilashtirilishi Evrosiyo kengliklarining bir necha markazlarida bir vaqtda o'zida bo'lib o'tganligi haqidagi g'oyani ilgari suradilar [28].

Tadqiqotlar tahlili, otning xonakilashtirilish jarayoni, bir necha bosqichda, birinchi bosqich, ilk eneolit davridan ozuqa manbai sifatida; ikkinchi bosqich, bronza davridan boshlab, transport vositasi sifatida foydalanish maqsadida amalga oshirilganligidan dalolat beradi. Miloddan avvalgi II ming yillikning 2 - yarmidan boshlab, O'rta Osiyoda ko'chmanchi chorvachilik xo'jaligi tarkib topib, nafaqat cho'l, balki, tog', tog' oldi hududlar ham o'zlashtirila boshlangan va ajdodlarimiz hayotida

yilqichilik muhim rol o'ynay boshlagan. Tarixiy manbalarga (arxeologik, yozma, folklor va etnografik) tayanib, Markaziy Osiyoda otlarning xonakilashtirish jarayonining ilk ildizlari miloddan avvalgi III – II ming yilliklarga, yilqichilik xo'jaligining vujudga kelishi, miloddan avvalgi II ming yillikning oxiri va I ming yillikning boshlariga taalluqli deb hisoblash imkonini beradi. Bu fikrimizni miloddan avvalgi I ming yillikka oid qoyatosh suratlardagi (Sarmishsoy, Saymalitosh) tasvirlar ham tasdiqlaydi. Otning bu kabi tasvirlari, boshqa qoyatosh yodgorliklarda (Qoratog', Nurota va Oqtog' oralaridagi qoyatoshlari, Xo'jakent, Qoraqiyasoy, Beshqizilsoy, Farg'ona vodiysidagi Ravan va Achchiqsoy daralari) ham ko'plab uchraydi.

Yilqichilik tarixidagi muhim yo'nalishlardan yana biri, bu naslli otlarni yetishtirish masalasi hisoblanadi. Ushbu muammoni o'rganishda, qoyatosh suratlar muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Tarixiy manbalar Markaziy Osiyoning zotli otlari qadimdan mashhur bo'lganligi xaqida ma'lumotlar beradi. V. O. Vitt Pozariq qo'rg'onidan topilgan otlardan biri haqida: "Bu qadimgi davrdagi O'rta Osiyoning ulug'vor, olijanob va jangovor otidir" [13], deb bejizga aytmagan edi.

Ma'lumki, zotli otlarni yilqi uyurlari orasida, qishda sovuq iqlimli keng tekisliklarda yetishtirishning imkoni yo'q. Bunday otlar qulay iqlim sharoitini va doimiy parvarishni talab qiladi. Ippologlar fikriga ko'ra, Markaziy Osiyo chopqir otlari, sovuq shamollardan himoyalangan vodiylar, boy va to'yimli dukkakli va boshqali o'simliklar (masalan beda), yozda qurib qolmaydigan tog' o'tloqlari, qulay suv xavzalari kabi qulayliklar mujassam bo'lgan, ekologik zona mahsuli hisoblanadi. Qadimgi tarixchilar Kaspiy dengiziga tutashgan o'lkalar, xususan qadimgi Fors va undan sharqida joylashgan mintaqalar (O'zbekiston, Tojikiston, Turmaniston, Qirg'iziston hududlari), qadimdan o'zining yilqichiligi, noyob naslli otlari bilan mashhur bo'lganligini ta'kidlaydilar. SHunday mintaqalardan biri Dovon (Farg'ona) hududi hisoblanadi. Xitoyliklar, Dovonning "qonli ter chiqaradigan" afsonaviy "samoviy duldul otlari" zotidan bo'lgan "qimmatbaho jannat tulporlari"ga ega bo'lish maqsadida Dovonga uyrish qilganliklari haqida yozma manbalar ma'lumot beradi [12]. Aravon va Ayrimachtog' otlarining qoyatoshlardagi tasvirlari ham, ularni "Dovonning samoviy duldul otlari" ekanligini ko'rsatadi.

Zotdor otlarni yetishtiruvchi naslchilik markazlaridan yana biri, bu Baqtriya tarkibiga kirgan qadimgi Xuttalondir. Xuttalon otlari miloddan avvalgi I ming yillikdan ma'lum bo'lgan [8]. Fors podshohlariga yillik soliq to'laydigan davlatlari ro'yxatidan ham shu narsa ma'lumki, Baqtriya har yili 30 000 ot etkazib bergan [13]. Bu o'sha davr uchun ham juda katta raqam hisoblanib, u Qadimgi Baqtriya yilqichilik rivojlangan markazlaridan biri bo'lganligidan dalolat beradi. Turli hujjatlarda saqlanib qolgan ma'lumotlar, Baqtriyada otlar endemik¹ jonivor bo'lganligidan dalolat beradi. Arastuning aytishicha, Baqtriyaning tog'li tekisliklarida "oltin rangli" zotli otlar yetishtiriladi.

Manbalarda go'zal tasvirlari keltirilgan yana bir Markaziy Osiyo zotli otlaridan biri, bu Nessey otlari hisoblanadi. Nessey otlarining tashqi ko'rinishining ajoyib tavsifini yozma manbalarda keltiriladi. "Eron Forsida juda qadrlanadigan otlar bor. Bu otlarning harakatlari yengil, jasoratli va sho'x, chavandozni charchatmaydi, o'zlari chidamli, bu otlarning xarakterida hayajon va g'azab ufurib turadi. Ular o'zlarining ajoyib qaddi-qomati, nafisligi bilan ajralib turadi, ayniqsa ularning go'zal bo'yni va boshi bir-biri bilan shunchalik uyg'unlashib ketgan-ki, lablari ko'kragiga tegib turganday tuyuladi" [13]. Nesey tekisligining aniq joylashuvi haqida tadqiqotchilarning fikrlari bir birdan farq qiladi. Ayrim tadqiqotchilar, katta ehtimol bilan, bu hudud Nishopur tekisligi (Mashhad yaqinida) bo'lishi kerak, deb hisoblaydilar. Gerodot "Tarix" asarida: "Midiyada Nesea deb nomlangan keng tekislik bor va bu tekislikda ulug'vor otlar bor" deb yozadi. Ayrim tadqiqotchilar, "Nisean otlari"ni Parfiya poytaxti Niso shahri bilan bog'laydilar. Parfiyada qadim zamonlardan beri zotli otlar yetishtirilgan va Nesey otlaridan hozirgi mashhur Axal-Teke zotidagi otlari tarqagan degan qarashlar mavjud. Strabon (milodiy I asr): "Nesiya otlari eng katta va eng zo'r otlar bo'lib, fors shohlari shu otlardan foydalanganlar", deb ma'lumot beradi.

Umuman olganda, yozma va arxeologik manbalar, jumladan qoyatosh suratlar tahlil asosida, xulosa qilib aytishimiz mumkinki: Eronning shimoliy qismi tog' etaklari, Afg'oniston, O'zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, Qirg'iziston hududlarida, "Midiya-Fors oti", "Xutal (Baqtriya) oti", "Davon (Farg'ona) oti" va "Nessey (Parfiya) oti" nomlari bilan mashhur bo'lgan zotli otlar

¹ Эндемиклар – маълум бир ўсимлик ёки хайвон турининг фақат кичик географик минтақа ёки маълум бир ҳудудда тарқалиши.

yetishtirilgan. Garchi ularning bir biridan turi, xarakteri, tashqi ko'rinishi, rangida ayrim o'ziga xos farqlari bo'lishiga qaramay, ularning kelib chiqishi bir bo'lgan. Ta'kidlash joizki, Markaziy Osiyo zotli otlari naslchilik maktabi, umumjahon e'tirofidagi noyob zotli otlarning oltin fondining asoslarini tashkil qiladi. Markaziy Osiyo xalqlari, axal-teke, yovmut, qorabayir, loqay va boshqa turdagi naslli otlari bilan, yilqichilikda dunyoning hech bir davlatida uchramaydigan genofondni taqdim etib, beqiyos qiymatga ega bo'lgan ot populyatsiyasi, yilqichilikning sof naslchilik an'alarini yaratib kelgan. UYqoridagilardan kelib chiqib, xulosa sifatida quyidagi fikrlarni aytib o'tishimiz mumkin:

✓ Arxeologik manbalar Markaziy Osiyo hududi ot ilk qo'lga o'rgatilgan hududlardan biri bo'lganligi ko'rsatmoqda.

✓ Markaziy Osiyo hududida qadimda "Xutal (Baqtriya) tilla rang oti", "Davon (Farg'ona) oti samoviy otlari", "Midiya-Fors oti", "Nessey (Parfiya) oti" kabi zotdor otlar etishtirish markazlari mavjud bo'lgan.

✓ Bugungi kundagi Markaziy Osiyo zotdor otlari, jumladan qorabayir otlari qadimiy naslchilik an'analari asosida etishtirilgan zotlar bo'lganligidan dalolat beradi.

II. Ot timsoliga topinish, uning astral-zodiakal aspektda namoyon bo'lishi va undagi diniy-mifologik g'oyalar mohiyatini izlash. Ayrim tadqiqotchilar, qoyatoshlaridagi ot tasvirlari zahirida qadimgi odamlarning diniy e'tiqodiy qarashlari ifodalangan deb xisoblaydilar [17]. Qoyatosh suratlaridagi ot tasvirlari qadimgi xalqlari orasida ot timsoliga topinish odatlarining keng tarqalganligining moddiy manbalardagi tasdig'i bo'lib xizmat qiladi. Hayvon tasvirlarining g'oyaviy mazmun-mohiyatini o'rganish masalasi, murakkab muammolardan biri bo'lganligi sababli, bu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar uncha ko'p emas. Aksariyat tadqiqotchilar tomonidan qoyatoshlardagi ot tasvirlarining mazmun-mohiyatini talqin qilishga urinishlari va bildirgan fikrlarining tahlili, ularni bir necha guruxlarga ajratish imkonini beradi. Ulardan biri, hayvonlar, hususan ot timsoliga topinish, uning astral-zodiakal aspektda namoyon bo'lishi va uning zahirida diniy-mifologik g'oyalar mohiyatini izlash hisoblanadi.

Yirik petroglif yodgorliklarning, tabiiy-iqlim sharoiti og'ir bo'lgan, borish qiyin bo'lgan tog'li joylarda joylashganligi, ushbu ob'ektlarning ma'lum bir diniy ahamiyatga ega, "sig'inish, topinish" joylari bo'lganligidan dalolat beradi. Bunday fikrni bir qancha omillar dalillashi mumkin. Masalan, yirik qoyatosh yodgorliklarning, tog' yaylovlaridan ham baland joylarda joylashganligi va masofaning uzoqligi, bu erga keluvchi odamlar o'yin kulgi uchun emas, zarurat uyzasidan tashrif buuyrganliklarini ko'rsatadi. Bunday joylarga kuz, qish oylarida borish qiyin bo'lganligi sababli, ularga odatda yoz oylarida borilgan. aholining xo'jalik ishlari qizg'in pallada bunday uzoq va mashaqqatli yo'l bosib kelishining sababi, aftidan ularni muqaddas qadamjo deb xisoblab, turli diniy amallar yoki marosimlarni bajarish uchun borganlar. Bu tasvirlarning, qattiq tog' toshlariga og'ir mexnat bilan uzoq vaqt va katta kuch sarflab yaratilishi ham, ularni tushirish uchun qandaydir zarurat bo'lganligidan dalolat beradi. Bundan tashqari yozma va etnografik manbalar ham, qoyatosh yodgorliklarning ko'pchiligi, yaqin davrlarda ham aholi tomonidan muqaddas sanalib, bu erlarga bepusht ayollar, bemor odamlar kelib sig'inganliklari, yoki chorva orasida kasallik tarqalganda kelib, ma'lum bir diniy amallar bajarib kelganliklari haqida ma'lumotlar beradi. Barcha holatlarda bu erlarda jonliq so'yilib, qurbonlik qilingan. Albatta bu odat, islomga hech qanday aloqasi bo'lmagan, xalq orasida saqlanib qolgan qadimiy e'tiqod elementlari xisoblanadi. Bu tasvirlar qadimiy, ya'ni ko'p asrlar davomida saqlanib qelayotganligi sababli, ko'p hollarda mahalliy aholi ularni Qodir Tangri tomonidan yaratilganligiga ishonishgan. Bularning barchasi qoyatosh tasvir obrazlarining ham qadimiyligini, ham ularning diniy topinish joyi sifatidagi o'rnini yana bir bor tasdiqlaydi. UYqorida sanab o'tilgan omillar, qoyatosh surat yodgorliklarining, qadimdan muqaddas joylar vazifasini bajarib kelganligi asos bo'lishi mumkin. SHu sababli, qoyatosh rasmlardagi tasvirlar g'oyaviy mazmunini o'rganish, bu qadimiy maskanlarining diniy mohiyatini anglashda yangi bir yorqin sahifasini ochish imkonini berishi mumkin.

Markaziy Osiyo xalqlari, hususan uning chorvachilik turmush tarzi olib boruvchi qatlami ichida, otga topinish odatlari saqlanib kelgan. Bunday otga topinish odatlarining ildizi qadimiy davrlarga borib taqaluvchi, barqaror ijtimoiy-madaniy hodisa xisoblanadi. CHorvador xalqlar orasida uning ayrim elementlari hozirga qadar saqlanib qolgan. Qadimgi odamlar taffakkuriga ko'ra, ot -

tafakkur, donolik, g'ayrat, kuch, fikr va vaqt tezligi tushunchalarini; xosildorlik, mardlik, dovuyraklik, kuchli xokimiyat ramzini; boshqa tomondan olamning paydo bo'lishini ifodalovchi timsol sifatlarini ifodalagan. Ot obrazi qadimdan xosildorlik ramzi, yoki osmon gumbazi bo'ylab olamni yoritib turuvchi Quyosh timsoliga topinish bilan bog'lab kelingan. SHuningdek, afsonaviy dunyoqarashga ko'ra, otga muqaddas xayvon, ya'ni qadimgi xudolar timsoli yoki ramziy belgisi sifatida qaralgan. Ot, narigi dunyo bilan bog'liq, ikki dunyoni bog'lab turuvchi mavjudot timsoli sifatida talqin qilinib kelingan. Tadqiqotchilar tomonidan ot timsoliga topinish, uning astral-zodiakal aspektda namoyon bo'lishi va diniy-mifologik g'oyalari mohiyati turlicha talqin qilib kelingan. Quyida ularning ayrimlariga to'xtalib o'tamiz.

1. Qabrda mayitni ot bilan birga ko'mish odati. Arxeologik tadqiqotlar jarayonida, ko'chmanchi xo'jaligi uyrituvchi qabilalar dafn yodgorliklarida, marhum bilan bir qabrga otlar, ot tanasining bir qismi, yoki hayvonning o'rnini ramziy ravishda anglatuvchi ot jabduqlari qo'yish odati ko'p kuzatiladi. Bu odat eneolitdan to o'rta asrlarga qadar davom etib kelgan [18]. Ilmiy adabiyotlarda bu odatning izohi turlicha talqin qilib kelinadi. Ularning ichida asosiysi, bu o'limdan keyingi hayotga bo'lgan ishonchga asoslanadi. YA'ni, marhum hayoti davomida ishlatgan barcha narsalar, jumladan oti ham, narigi dunyoda unga hamroh bo'lishi kerak edi. Ayrim tadqiqotchilar vafot etgan odam bilan birga otni dafn etish odati eng qadimgi totemistik mafkuraning ta'siri degan xulosaga kelishgan [22].

2. Mutaxassislar o'rtasida totemik nazariyaga parallel ravishda "yovvoyi tabiat" (xtonik) nazariyasi² ham ilgari suriladi. Unga ko'ra, dafn marosimlaridagi va ko'plab tasviriy san'at yodgorliklaridagi ot timsoli, er osti dunyosini, narigi dunyoni ulug'lash ma'nosini ifodalagan. Ot haqidagi bunga o'xshash xtonik g'oya ko'rinishlari, Markaziy Osiyoning tog'li xalqlari orasida dafn marosimlarida "yog'och ot" shaklida xanuzga qadar uchraydi. Markaziy Osiyo xalqlari dafn marosim urf-odatlarini va xalq folklorida bu majoziy mazmun ko'plab uchraydi [37].

Beshak biling, bu dunyo borchaxalqdin o'taro,

Ishonmag'il molingga, bir kun qo'ldan ketaro.

Oto-ono, qarindosh qayon ketdi — fikr qil,

To'rt oyog'lig' cho'bin ot bir kun sangataro... [3]

3. Ot timsoliga diniy-afsonaviy dunyoqarashni ifoda etuvchi kosmogonik va quyoshga topinish³ bilan bog'liq qarashlar ramzi sifatida qarash. Markaziy Osiyoda qanotli otlar va quyosh aravalari tasvirlangan nodir san'at yodgorliklari ko'plab aniqlangan. Ot arava muqaddas quyosh nurlari timsolini ifoda etib, bu g'oya otning xonakilashtirilishi va g'ildirakning kashf etilishi bilan bog'liq. Masalan, quyoshga topingan massagetlar, otni muqaddas jonzo deb bilganlar. Gerodot, ular "faqat quyoshga topinadilar, unga otlarni qurbon qilishadi" deb yozadi. Bunday qurbonlikning ma'nosi "eng tezkor xudoga, barcha hayvonlarning ichida eng tezkori loyiqdir". Bundan tashqari otning quyoshga topinishdagi o'rni, Avesto matnlarida ham o'z aksini topgan. Quyosh xudosi Mitraga bag'ishlangan YAsht (madhiya)da uni "otlarining ustida o'tirib, ular (otlar) uchun kuch so'rab" sig'inishlari aytiladi [9]. Quyosh bag'ishlangan YAshtda ham, Mitraning tezkor otlari borligi aytiladi. Avestoda quyosh ham Mitra singari, "samoviy otlarga qo'shilgan olov rang arava" sifatida tasvirlangan. Avesto matnlaridagi "samoviy otlar" haqidagi so'zlar, ayniqsa, kosmogonik kultdagi otning ro'lidan dalolat beradi. Markaziy Osiyoda bo'lgan xitoylik sayyoh CHjan Iqzyan (miloddan avvalgi II asr) Davan hududini tasvirlab, "qonli ter chiqaradigan" va "samoviy duldul" otlar naslidan tarqalgan arg'umoqlarning ko'pligi haqida xabar beradi. Aravon va Ayirmochtog' otlarining qoyalarga tushirilgan tasvirlari otga topinish odati (kulti) mavjudligining dalili bo'lib, u qadimgi Markaziy Osiyo hududida keng tarqalganligidan dalolat beradi [6]. Farg'ona samoviy otlari haqidagi afsonalar tarixchilarning asarlarida ko'p bor tilga olingan. Samoviy otlar haqidagi afsonalar Markaziy Osiyoning o'troq va ko'chmanchi xalqlari folklorida mashhur bo'lgan qanotli ot g'oyasi bilan bog'liq. Masalan "Alpomish" dostonida Boychiborning ta'rifi shunday keltiriladi:

Yilqichinda o'zi kelgan sinlidir,

² Хтоник мавжудотлар (юнонча "ер, тупрок" дан), - кўплаб динлар ва мифологиялардаги йиртқич хайвонлар, дастлаб ернинг ёввойи табиат кучини, ер ости подшоҳлигини ва бошқаларни ифодалаган мавжудотлар. Хтоник мавжудотлар каторига нариги дунёда (ер ости дунёсида) яшовчи ўлган аждодлар ҳам киради.

³ Космогоник култ дунё ва коинот, коинотнинг келиб чиқиши ҳақидаги ғоялар билан боғлиқ. У дунёнинг яратилиши, яратувчи худодлар ва коинотдаги жараёнлар ҳақидаги афсоналарни ўз ичига олади.

*To 'bishqon tuyoqli, marol bellidir,
Arosat kuninda ajab hollidir,
Qimmat baho ekan o'zbakning oti.
Minganlarning haqdin etar maqsadi,
Qo'ltig'ida to'rt yarim gaz qanoti,
Asil tulpor ekan o'zbakning oti. [1]*

O'zbeklarning boshqa qahramonlik dostonlarida ham qanotli ot – Tulpor qahramon taqdiri va sarguzashtlarida muhim o'rin tutadi [14].

4. Muqaddas ot timsoli. Yilqichilik rivojlangan Markaziy Osiyo va boshqa xalqlar folklor va etnografiyasida ot va suv o'rtasidagi bog'liqlik g'oyasi keng tarqalgan. G. P. Snesev Xorazm aholisi orasida qanotli ot va suv elementi o'rtasidagi bog'liqlik haqida bir qancha etnografik ma'lumotlar beradi. Aspi-obi — ertak qahramoni — Markaziy Osiyoning hamma joyida uchraydi [21]. Avesto matnlarida, Tishtria (Sirius) uylduziga, ya'ni yomg'irning yog'ishi va yomg'irli mavsumning boshlanishi bag'ishlangan madhiyada, oq otning (Tishtria uylduzi) qora ot (qurg'oqchilik ramzi) bilan kurashi va uning ustida g'alabasi tasvirlangan. Juda qadim zamonlarga borib taqaluvchi bu mifologik urf, ilk o'rta asrlar manbalarida, Markaziy Osiyoda ehtirom bilan tilga olinadigan Tishtriya uylduzi timsoli bilan bog'lanadigan Desi xudosi haqidagi xabar, Avesto afsonalaridan kelib chiqqan qadimiy g'oyalarning uzoq vaqt davomida saqlanib qolganligidan dalolat beradi [9]. Arab geografi Ibn Havqal Samarqand maydonlaridagi hayvonlar tasvirlari haqida ma'lumot beradi [5]. Ma'lumki, jonivorlarning ramziy maqsadlarni ko'zlab kurashlarini o'tqazish, keng tarqalgan odat bo'lib, bu yozma manbalarda ham, etnografik materiallarda ham tasdiqlangan. “YAngi yilda ular etti kun davomida qo'chqorlar, otlar, tuyalarning o'zaro janglarini tashkil qilib, yil serhosili yoki yomon kelishini taxmin qiladilar” [12]. M. S. Andreev Markaziy Osiyoning tog'li hududlarida, hususan, Darvozda ayg'ir otlarning janglarining tashkil qilinishi haqida ma'lumot beradi [2]. Qadimgi chorvador qabilalarga tegishli yodgorliklarni o'rganuvchi tadqiqotchilar, bu qabilalar diniy mafkuraviy qarashlarida shamanizm belgilari davom etib kelganligi haqida fikr bildiradilar.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, ot bilan bog'liq turli g'oyaviy tushunchalar qadimgi va o'rta asrlarda nihoyatda katta hududlarga tarqalgan. Tadqiqotchilar bu xilma-xillik izlarini, birinchi navbatda, turli etnik jamoalarning yaqin aloqalarining aksi sifatida ko'radilar. Demak, Evroosiyo dashtlari va Markaziy Osiyoning turli xalqlari orasida keng tarqalgan ot tasvirlari, uning polisemantik ildizlarga ega ekanligidan dalolat beradi.

III. Yilqichilikning qadimgi jamiyati siyosiy, ijtimoiy - iqtisodiy va madaniy hayotida tutgan o'rni masalasi. Otning o'rni odamlarning mafkuraviy dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlarda chuqur namoyon bo'lib, qadimdan ot timsoliga xukmronlik belgisi sifatida qarab kelingan. Ot, qadimdan, qabiladagi hukmron tabaqa vakillarining ijtimoiy nufuzi, imtiyozlarining ramzi va belgisini bildirgan. I. V. Pyankov Ahamoniylar davrida podshoh hokimiyatining muqaddasligi haqidagi g'oyalarga otning bevosita aloqadorligini ta'kidlaydi [38]. Otning ijtimoiy munosabatdagi ahamiyati, arxeologik materiallarda ham o'z ifodasini topgan. Masalan, bu holatni skif “podshohlari” qabrlarida dafn etilgan odam bilan birga o'ldirilgan otlar soni, ularning qimmatbaxo anjomlarida ham ko'rishimiz mumkin. SHubhasiz, bu odat, dafn etiluvchi odamning “ijtimoiy obro'si”dan dalolat bergan [19]. Ot jabduqlarining ijtimoiy ahamiyatini, Markaziy Osiyoning ilk o'rta asrlari san'at yodgorliklaridagi chavandozlar siymolarida ham kuzatishimiz mumkin bo'ladi.

Moddiy topilmalar tahlili, aholining chorvachilik xo'jaligi uyrituvchi qismida, yilqichilik yil davomida uyritiladigan asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, bundan ko'zlangan birlamchi maqsad, oziqa, hususan go'sht — sut mahsulotlari bilan ta'minlashni ko'zda tutganligidan dalolat beradi. Xo'jalikda yilqi yetishtirishdan ko'zlangan keyingi maqsad, ulardan transpor vositasi sifatida foydalanish bo'lgan. SHu maqsadda, xo'jalik ishlari va harbiy maqsadlarda foydalanish uchun otlarni ko'paytirish, parvarishlash, zotli otlarni yetishtirish ishlari olib borilgan. Markaziy Osiyo hududi xalqlarining yilqichilikni rivojidan ko'zlangan yana bir, maqsadi, bu ot savdosi bo'lgan. Markaziy Osiyo zotli otlari Xitoy, Eron, Hindiston va boshqa o'lkalarda qadimdan mashhur bo'lgan [39]. Manbalarda keltirilgan, bozorga yetkazib beriladigan otlarning soni va ular evaziga olinadigan mahsulotlar miqdoriga qaraganda, savdo juda foydali bo'lgan. Bundan tashqari, turli siyosiy

jarayonlarda (elchilik, muzokaralar, shartnomalar va boshqalar) otlarni sovg'a sifatida jo'natish yoki in'om etish katta ahamiyatga ega bo'lganligini ham ko'rsatib o'tishimiz kerak bo'ladi. Bu amaliyotni ko'plab manbalar isbotlaydi.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo xalqlarida hayotida yilqichilikning tutgan o'rni haqida so'z ketar ekan, yilqichilikning xo'jalik tarmoqlaridagi ahamiyatini alohida ta'kidlab o'tish va otlarga nisbatan o'zgacha munosabat, ularning ma'naviy hayotida ham o'z aksini topganligini ta'kidlashimiz kerak bo'ladi. Ko'rib o'tganimizdek, ot qadimdan Markaziy Osiyo xalqlari hayotining ajralmas qadriyati xisoblanib kelgan. Qoyatosh yodgorliklardagi ot timsollari, xalqimizning diniy, ma'naviy-mafkuraviy, iqtisodiy-ijtimoiy dunyoqarashi haqida ma'lumot beruvchi qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Алпомиш. Ўзбек халқ қахрамонлик достони // – Т.; “Шарқ”, 1989, – 400 б.
2. Андреев М. С. Таджики долины Хуф (верховья Амударьи) / Выпуск. И. Издательство Академия наук Таджикской ССР. Сталинабад: 1953. с. 117.
3. Аҳмад Яссавий. Хикматлар /Тахрир хайъати: А. Каюмов ва бошқ.; Нашр. тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи, тўловчи И. Ҳаққулов;/ Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1990, — 296 б.
4. Агафонова Г.А., Кожамберидиев И.К. Петроглифы Саймалы-таша, Иссык-куля и Кетмен-тюбе. – Фрунзе. 1978. – 175 с. (рукопись неопубликованный монографии)
5. Бартольд В.В. Географический очерк Мавераннахра. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинение. И., – М., 1963, с. 142.
6. Бернштам А. Н. Араванские наскальные изображения и даванская (Ферганская) столица Эрши // Советская Этнография. 1948. № 4. С. 155–161.
7. Бернштам А.Н. Наскальные изображения Саймалы-Таш, СЭ, 1952, №2. 50-68.
8. Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь Шаня и Памира – Алтая // АН СССР, Институт археологии, МИА № 26. М.-Л. Наука, 1952, – С. 224 – 226.
9. Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии. – М. 1956. Издательство Академии наук СССР. с. 105.
10. Беленицкий А. М. Хуттальская лошадь в легенде и историческом предании // СЭ. 1948. №4. С. 162-167.
11. Беленицкий А.М. Конь в культах и идеологических представлениях народов Средней Азии и евразийских степей в древности и раннем средневековье. // Ранние кочевники. / КСИА. Выпуск. 154. – М.: 1978.С. 31-39.
12. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том II. М.; - Л.: Издательство Акад. наук СССР, 1950. с. 149.
13. Витт В. О. Лошади Древнего Востока. // Конские породы Средней Азии. М.: 1937.
14. Жирмунский В.М. Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. Государственное издательство художественной литературы, М., 1947, с. 351.
15. Заднепровский Ю.А. Наскальные изображения лошадей в урочище Айрымачтау (Фергана) // СЭ. 1962. № 5. С. 125-128.
16. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. // Изд-во АН СССР, МИА № 118. М. – Л., Наука, 1962. с. 179.
17. Массон М. Е. Древние наскальные изображения домашних лошадей в Южном Киргизстане // Труды Института языка, литературы и истории Киргиз. ФАН СССР. Выпуск. III. 1948. С. 129—140.
18. Нестеров С.П. Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. – Новосибирск: Наука. Сиб. отделение, 1990. 143 с.
19. Окладников А.П. Конь и знамя на ленских писаницах. // Тюркологический сборник. И. М.-Л.: 1951. – С. 143–154.
20. Оськин А.В. Петроглифы Букантау // Новое в этнографии и антропологии: (Итоги полевых работ Института этнографии в 1973 году) / Редкол.: З.П. Соколова, Л.А. Тульцева; изд. Института Этнографии АН СССР. М., 1975. С. 34-43.
21. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма / АН СССР. Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. - Москва: Наука, 1969. с. 323.
22. Толстов С. П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования / Отв. ред. М. Н. Тихомиров. М.: Изд-во МГУ, 1948. С. 303.
23. Туйчибаев, Б. (2023). ҚОЯТОШ ТАСВИРЛАРИ ТЕМАТИКАСИ ХУСУСИДА. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 3(11), 50-53.
24. Кабиров Ж. Сармишсойнинг қоя тошларидаги расмлар. – Ташкент, 1976.
25. Холматов А.Н., Хўжаназаров М.М. Қудуқчасой қоятош расмлари // Ўзбекистон археологияси. №2 (9). Самарканд, 2014. С. 103–111.,
26. Кашей О. А. Наскальные изображения бассейна реки Чирчик. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казань – 2023. 550 с.

27. Кузьмина Е. Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов. // Скифы и сарматы. Отв. ред. А.И. Тереножкин. Киев: Наукова думка. 1977. С. 96-119.,
28. Федотов П. А. Коневодство. – Москва: Агропромиздат, 1989. 245 с.
29. Хужаназаров М. Наскальные изображения Паракандасая. ИМКУ. №18. 1983. Ташкент. С. 165-172.
30. Хужаназаров М. Колесница Каракияся // ИМКУ. Вып. 24. Ташкент, Фан. 1990. С. 29–32.
31. Хужаназаров М., Развадовский А. Петроглиф гурухининг 2002 йилда олиб борган дала ишлари // Археологические исследования в Узбекистане 2002 год. – Ташкент, 2003.
32. Хужаназаров М. Наскальные изображения древних кочевников Каратау // Культура номадов Центральной Азии // Самарканд. 2008. С. 217–222.
33. Хужаназаров М. М. Холматов А. Н. Коракиясой қоятош ёдгорлиги тадқиқотларидан // ИМКУ, Вып. 37. Самарканд. 2012. С. 53–56.
34. Хужаназаров М. Кудукчасой қоятош расмлари. Ўзбекистон археологияси 2014 №2.
35. Хужаназаров М. М. Холматов А. Н. Коракиясой қоятош ёдгорлиги тадқиқотларидан // ИМКУ, Вып. 37. Самарканд. 2012. С. 53–56.
36. Хужаназаров М. Кудукчасой қоятош расмлари. Ўзбекистон археологияси 2014, №2.
37. Писарчик А.К. Смерть. Похороны // Таджики Каратегина и Дарваза. Душанбе, 1976. Вып. 3. С. 186.
38. Пянков И.В. Образование державы Ахеменидов по данным античных источников // История Иранского государство и культуры. Главная редакция восточной литературы. Отв. ред. Б. Г. Гафуров. М., 1971. С.81-94.
39. Шамсиддин Камолиддин. К вопросу о развитии коневодства в Средней Азии в средние века // Journal of Turkic Civilization Studies. No 2. Bishkek. 2006. С. 79–99. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3799671>

UO'K 94(47).081 + 325.1 + 332.2 + 911.37

ROSSIYA IMPERIYASINING SIRDARYO VILOYATIGA AHOLINI KO'CHIRISH SIYOSATI VA YER MUNOSABATLARINING TRANSFORMATSIYASI (1867–1917-YILLAR)

G.B.Tursunova, PhD, Samarqand davlat tibbiyot universiteti, Samarqand

Annotatsiya. *Ushbu maqola Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasini mustamlaka qilish jarayonida, xususan, Sirdaryo viloyatida amalga oshirilgan aholini ko'chirish (pereselenie) siyosati va uning natijasida yer munosabatlarida yuz bergan tub o'zgarishlarni tahlil qiladi. 1867-yildan 1917-yilgacha bo'lgan davrda imperiya ma'muriyatining agrar qonunchiligi, "ortiqcha yerlar"ni aniqlash mexanizmlari va mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoriga ta'siri yoritilgan. Tadqiqotda ko'chirish siyosatining nafaqat iqtisodiy, balki geosiyosiy maqsadlari ham ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Rossiya imperiyasi, Sirdaryo viloyati, ko'chirish siyosati, yer munosabatlari, mustamlaka, agrar islohotlar, 1916-yil qo'zg'oloni.*

Аннотация. *В данной статье анализируется переселенческая политика Российской империи в Сырдарьинской области в процессе колонизации Туркестанского края и коренная трансформация земельных отношений. Освещаются аграрное законодательство имперской администрации, механизмы выявления «излишних земель» и влияние на социально-экономическое положение местного населения в период с 1867 по 1917 гг. В исследовании раскрываются не только экономические, но и геополитические цели переселенческой политики.*

Ключевые слова: *Российская империя, Сырдарьинская область, переселенческая политика, земельные отношения, колония, аграрные реформы, восстание 1916 года.*

Abstract. *This article analyzes the resettlement policy of the Russian Empire in the Syrdarya region during the colonization of Turkestan and the fundamental transformation of land relations. The agrarian legislation of the imperial administration, mechanisms for identifying "surplus lands," and the impact on the socio-economic condition of the local population from 1867 to 1917 are highlighted. The research reveals not only the economic but also the geopolitical goals of the resettlement policy.*

Keywords: *Russian Empire, Syrdarya region, resettlement policy, land relations, colony, agrarian reforms, uprising of 1916.*

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan O'rta Osiyoning bosib olinishi nafaqat hududiy kengayish, balki mintaqaning an'anaviy ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasini tubdan

o'zgartirishga qaratilgan jarayon edi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi bilan mintaqani imperiya qonunchiligi va boshqaruv tizimiga moslashtirishning yangi bosqichi boshlandi. Bu jarayonda Sirdaryo viloyati strategik ahamiyatga ega bo'lib, u imperiyaning ichki hududlaridan ko'chirib keltirilayotgan aholi uchun asosiy platsdarm vazifasini o'tadi. Chor hukumatining Turkistondagi agrar siyosati mahalliy aholining yerga egalik qilish huquqini cheklash va imperiyaning markaziy guberniyalaridan dehqonlarni ko'chirib keltirish orqali mintaqada o'zining ijtimoiy tayanchini yaratishga qaratilgan edi. Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, Sirdaryo viloyatidagi migratsion jarayonlar va yer munosabatlarining transformatsiyasi bugungi kunda ham tarixiy xotira va milliy o'zlikni anglash nuqtai nazaridan chuqur o'rganishni talab etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mavzu yuzasidan yaratilgan adabiyotlarni uch guruhga bo'lish mumkin:

Birinchi guruhga chor Rossiyasi davrida yozilgan asarlar kiradi. Bularga K.K. Palen, A.A. Kaufman va G.I. Glinka kabi amaldorlar va tadqiqotchilarning hisobotlari kiradi. Ular asosan imperiya manfaatlarini himoya qilib, ko'chirish siyosatini o'lkani "madaniylashtirish" va iqtisodiy rivojlantirish omili sifatida talqin qilganlar. Masalan, A.A. Kaufman o'z asarlarida ko'chmanchi aholining yerlarini "ortiqcha" deb baholab, ularni musodara qilishni oqlashga uringan [1, 45-bet].

Ikkinchi guruh – Sovet davri tarixshunosligi. Bu davr adabiyotlarida (P.G. Galuzo, A.P. Savitskiy) masala sinfiy kurash nuqtai nazaridan yoritilgan bo'lsa-da, faktik materiallarning boyligi bilan ajralib turadi. Ular mahalliy mehnatkashlarning ekspluatatsiya qilinishini tan olsalar-da, rus dehqonlarining ko'chirilishini "progressiv" hodisa sifatida baholashga moyil edilar [2, 112-bet].

Uchinchi guruh – Mustaqillik yillari O'zbekiston tarixshunosligi. H. Ziyoev, D. Alimova, R. Abdullayev kabi olimlarning tadqiqotlarida Rossiya imperiyasining agrar siyosati milliy manfaatlariga zid bo'lgan mustamlakachilik harakati sifatida xolis baholandi. Xususan, H. Ziyoevning asarlarida yerlarning tortib olinishi va buning 1916-yilgi qo'zg'olonga ta'siri chuqur tahlil qilingan [3, 78-bet]. Shuningdek, xorijiy tadqiqotchilardan Jeffcott va Morrisonlarning ishlari ham ushbu mavzuni yangicha yondashuvlar asosida yoritishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani yozishda tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga asoslanildi. Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalanildi:

1. Tarixiy-qiyosiy tahlil: 1867-yildan 1917-yilgacha bo'lgan davrdagi qonunchilik hujjatlari va amaliyot o'zaro qiyoslandi.

2. Statistik tahlil: Sirdaryo viloyatiga ko'chirilgan aholi soni, tortib olingan yer maydonlari hajmi (desyatina hisobida) va demografik o'zgarishlar statistik ma'lumotlar asosida o'rganildi.

3. Hujjatli tahlil: Arxiv materiallari, general-gubernatorlik buyruqlari va taftish komissiyalari hisobotlari tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Huquqiy asoslarning yaratilishi va dastlabki bosqich. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilgach, dastlabki yillarda ko'chirish siyosati stixiyali xarakterga ega edi. Biroq, mustamlakachilik tizimini mustahkamlash uchun huquqiy baza zarur edi. 1873-yilda general-gubernator K.P. fon Kaufman tomonidan ishlab chiqilgan va keyinchalik takomillashtirilgan qoidalarga ko'ra, mahalliy aholi yerlari davlat mulki deb e'lon qilinishi rejalashtirildi.

Eng muhim burilish nuqtasi 1886-yil 12-iyunda qabul qilingan "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom" bo'ldi. Ushbu Nizomga ko'ra, o'lka yerlari Rossiya imperiyasining davlat mulki deb e'lon qilindi [4, 22-bet]. Bu esa Sirdaryo viloyatidagi eng unumdor yerlarni "davlat ehtiyojlari" uchun tortib olishga qonuniy zamin yaratdi.

Ko'chirish siyosatining faollashuvi va Sirdaryo viloyati. Sirdaryo viloyati o'zining geografik joylashuvi va suv resurslariga boyligi (Sirdaryo, Chirchiq, Keles daryolari havzalari) tufayli ko'chirish siyosatining asosiy nishoniga aylandi.

Imperiya ma'muriyati ko'chirish siyosatini ikki yo'nalishda olib bordi: Shaharlarni ruslashtirish: Toshkent, Chimkent va boshqa shaharlarda "yangi shahar" qismlarining qurilishi. Qishloq xo'jaligi kolonizatsiyasi: Qishloq joylarida rus posyolkalarini tashkil etish.

1890-yillardan boshlab Sirdaryo viloyatida maxsus "ko'chirish uchastkalari" tashkil etila boshlandi. Bu jarayon 1906-1911 yillardagi Stolipin agrar islohotlari davrida o'zining cho'qqisiga

chiqdi. Rossiyaning markaziy guberniyalaridagi yersiz dehqonlar ommaviy ravishda Turkistonga ko'chirildi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 1911-yilga kelib Sirdaryo viloyatida 200 dan ortiq rus qishloqlari tashkil etilgan edi. Bu qishloqlarga eng yaxshi sug'oriladigan va unumdor yerlar ajratib berildi. Masalan, Toshkent uyezdi va Mirzacho'l hududlarida minglab desyatina yerlar mahalliy aholidan tortib olindi [5, 156-bet].

3. "Ortiqcha yerlar" muammosi va yer munosabatlarining keskinlashuvi

Chor ma'muriyati ko'chirilgan aholini yer bilan ta'minlash uchun "ortiqcha yerlar" (izlishki) tushunchasini o'ylab topdi. A.V. Krivoshein va I.I. Glinka boshchiligidagi taftish komissiyalari mahalliy ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholining yaylovlarini "bo'sh yotgan yerlar" sifatida ro'yxatga oldi.

Aslida, bu yerlar asrlar davomida chorvachilik uchun hayotiy zarur bo'lgan mavsumiy yaylovlar edi. Sirdaryo viloyatining qozoq, qirg'iz va o'zbek aholisi o'zlarining an'anaviy qishlov va yozlov yerlaridan mahrum bo'ldilar. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, birgina Sirdaryo viloyatida 1906-1916 yillar oralig'ida mahalliy aholidan 2 million desyatnaga yaqin yer tortib olingan va Ko'chirish boshqarmasi fondiga o'tkazilgan [6, 98-bet]. Bu holat suv taqsimotida ham katta adolatsizliklarni keltirib chiqardi. Rus posyolkalariga suv navbatsiz va yetarli miqdorda berilishi qonunlashtirildi, mahalliy dehqonlar esa suv tanqisligidan aziyat chekdi. Bu esa "suv - hayot manbai" bo'lgan mintaqada millatlararo ziddiyatlarning kuchayishiga olib keldi.

Ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlar. Yer munosabatlarining bunday transformatsiyasi quyidagi salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi:

Mahalliy aholining qashshoqlashuvi: Yersiz qolgan mahalliy dehqonlar mardikorlik qilishga yoki o'z yerlarida ijarachi sifatida ishlashga majbur bo'ldilar.

An'anaviy xo'jalik tizimining buzilishi: Ko'chmanchi chorvachilik inqirozga yuz tutdi, chunki hayvonlarni o'tlatish uchun hududlar keskin qisqardi.

1916-yilgi qo'zg'olon: Garchi qo'zg'olonning bevosita sababi mardikorlikka olish to'g'risidagi farmon bo'lsa-da, uning tub ildizi yersizlantirish siyosatiga borib taqalardi. Jizzaxdagi va Sirdaryo viloyatining boshqa hududlaridagi qo'zg'olonlar aynan yer va suv masalasidagi ziddiyatlarning portlashi edi [7, 210].

Xulosa va takliflar

Olib borilgan tahlillar natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Rossiya imperiyasining Sirdaryo viloyatidagi ko'chirish siyosati rejalashtirilgan va maqsadli mustamlakachilik harakati bo'lib, u mintaqaning demografik va etnik xaritasini o'zgartirishga qaratilgan edi.

2. 1867-1917 yillarda yer munosabatlarining transformatsiyasi mahalliy aholining yerga bo'lgan huquqlarini poymol qilish, xususiy mulkni davlat mulkiga aylantirish va unumdor yerlarni imperiya manfaatlarini yo'lida qayta taqsimlash ko'rinishida amalga oshirildi.

3. "Ortiqcha yerlar"ni aniqlash bahonasida amalga oshirilgan yer musodarlari Sirdaryo viloyatidagi an'anaviy dehqonchilik va chorvachilik tizimini izdan chiqardi hamda 1916-yilgi milliy ozodlik harakatining asosiy iqtisodiy sababchisi bo'ldi.

Takliflar:

- Kelajakdagi tadqiqotlarda Sirdaryo viloyatidagi aniq bir ko'chirish uchastkasi yoki uyezdi misolida mikro-tarixiy tahlilni amalga oshirish.

- Arxivlarda saqlanayotgan, hali ilmiy muomalaga kiritilmagan yer da'vo arizalarini o'rganish orqali masalaning huquqiy-maishiy jihatlarini yoritish.

- Ushbu davr yer munosabatlarining bugungi kunda O'rta Osiyo davlatlari o'rtasidagi chegara va suv muammolarining tarixiy ildizlari sifatidagi o'rnini qiyosiy o'rganish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Кауфман, А. А. К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. СПб.: Типография В. Ф. Киршбаума, 1903.
2. Галузо, П. Г. Туркестан - колония (Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии). Москва: Изд-во Коммунистического университета трудящихся Востока, 1929.
3. Ziyoyev, N. O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlarning tarixi. Toshkent: Sharq, 2001.
4. Положение об управлении Туркестанским краем. Свод законов Российской империи. Том 2. СПб., 1886.

5. Abdullayev, R. M. Turkistonda Rossiya imperiyasining ko'chirmachilik siyosati va uning oqibatlari. Toshkent: Fan, 2010.
6. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1912 год. Ташкент: Типография при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, 1914.
7. Alimova, D. A. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida: O'zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob. Toshkent: Sharq, 2000.
8. Глинка, Г. В. Азиатская Россия. Том 1: Люди и порядки за Уралом. СПб.: Издание Переселенческого управления, 1914.
9. Масальский, В.И. Туркестанский край. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Том 19.
10. O'zbekiston Milliy Arxivi (O'zMA), I-1-fond (Kanselyariya Turkestanskogo general-gubernatora), 17-ro'yxat, 56-ish.

UO'K: 330 (575.146)

SAMARQAND, BUXORO VA NAVOIY VILOYATLARIDA TO'QIMACHILIK SANOATINING TARIXIY TARAQQIYOTI

F.X.Utayeva, PhD, dots., Buxoro davlat universiteti, Buxoro

ORCID:0000-0003-1759-5365

Annotatsiya. Maqolada Samarqand, Buxoro va Navoiyda to'qimachilik sanoatining tarixiy taraqqiyoti haqida ma'lumotlar keltirilgan. Samarqandda "Vadoriy" va Buxoroda "Zandana" matolarining tarixi ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Va aynan, sovet hokimiyati yillarida to'qimachilik fabrikalarining tashkil etilishida ko'p yillik tajribaga ega bo'lgan mahalliy hunarmandlarning hissalariga katta bo'lgan. To'qimachilik sanoatining tashkil etilishiga turtki bo'lgan jihatlari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: "Vadoriy", "Zandana", ipakchilik, tikuvchilik, ip-kalava, Samarqand, Buxoro, Navoiy, Peshko', Kattaqo'rg'on.

Аннотация. В статье представлена информация об историческом развитии текстильной промышленности в Самарканде, Бухаре и Навои. Проведен научный анализ истории тканей "Вадори" в Самарканде и "Зандана" в Бухаре. Особенно отмечается, что в годы советской власти значительный вклад в создание текстильных фабрик внесли местные ремесленники, обладавшие многолетним опытом. Также приводятся факторы, послужившие стимулом для становления текстильной промышленности.

Ключевые слова: "Вадори" "Зандана" шелководство, швейное дело, пряжа, Самарканд, Бухара, Навои, Пешку, Каттакурган.

Abstract. The article provides information on the historical development of the textile industry in Samarkand, Bukhara, and Navoi. The history of the fabrics "Vadoriy" in Samarkand and "Zandana" in Bukhara has been scientifically analyzed. And it is precisely in the years of Soviet power that the contribution of local artisans with many years of experience to the creation of textile factories was significant. The factors that served as the impetus for the creation of the textile industry are presented.

Keywords: "Vadoriy" "Zandana" silk production, sewing, yarn, Samarkand, Bukhara, Navoi, Peshku, Kattakurgan.

Kirish. Samarqand va Buxoroda to'qimachilik sanoatining tarixiy ildizlari "Vadoriy" alvon rangli tukli mato va "Zandana" oq bo'z matolariga borib taqaladi. Bu matolarni ishlab chiqarish davomida aholining maishiy, madaniy va milliy qadriyatlari ham taraqqiy etgan va matolarda o'z aksini topgan. Samarqand va Buxoro hunarmandlari tomonidan ishlab chiqarilgan bu matolar buyuk ipak yo'li savdosi bilan o'ndan ortiq davrlarga chiqarilgan. "Vadoriy" va "Zandana" matolari to'qimachilik sanoatining tarixiy ildizlari hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi Tadqiqot obyekti Samarqand, Buxoro va Navoiyda to'qimachilik sanoatining tarixi tanlab olindi. Asosan, matbuot materiallari, adabiyotlar va arxiv ma'lumotlaridan keng foydalanildi. Maqolada tarixiy-xronologik, vorisiylik va izchillik, qiyosiy-tarixiy tahlil kabi ilmiy tadqiqot usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on tumanida joylashgan Vador qishlog'i nomidan kelib chiqib, matoga "Vadoriy" nom berilgan. Vador qishlog'i qadimdan ipak to'qimachiligi bilan mashhur bo'lgan. Vadoriy matosi asosan, dastlab ipakdan so'ngra, paxta iplaridan to'qilgan bo'lib yumshoq va mustahkam bo'lgan. Mato yorqin, qizil, moviy, yashil va oltin ranglarda bo'lgan. "Vadoriy" matosidan ko'pincha saroy kiyimlari, diplomatik sovg'alarda va savdo-sotiqda mahalliy bozorlar orqali Buxoro va boshqa shaharlarga ham tarqalgan. "Vadoriy" matosi o'zining sifati va bezaklari bilan alohida ahamiyatga ega bo'lgan. "Vadoriy" matosini tayyorlash jarayonida maxsus haroratda qizdirilib, rang berilgan. Asosan, ranglar tabiiy bo'yoqlardan, jumladan, anor po'sti, pista bargi, piyoz po'chog'i va boshqa o'simliklardan tayyorlangan.

Somoniylar davrida Vadoriy matolari nafaqat ichki bozor uchun, balki Xuroson, Bag'dod, Eron va Hindiston bozorlariga ham talab yuqori bo'lgan. XV asrda bu matolar ko'pincha saroy kiyimlari, diplomatik sovg'alar va savdo tovarlari sifatida ishlatilgan. "Boburnoma"da ta'kidlanganidek, "Samarqandda bir mato bo'lib, qirmizi rangi'li bu tukli baxmal matosiga atroflicha ta'rif berilgan. Demak, Bobur davrida ham Vadoriy matosi Samarqandda mashhur va takomillashgan bo'lgan.

XIX-XX asrlarda Vador qishlog'i aholisi ipakchilik hamda paxta-to'qimachiligi bilan ham shug'ullanishgan. Dastgohlar qo'l mehnatiga asoslanganva ko'p mehnatni talab etgan.

"Zandana" matosi mashhur matolardan biri bo'lib, Buxoroning ipakchilik sanoatining mahsulidir. Bu mato o'ziga xos an'anaviy naqsh va to'qimachilik usuli bilan ajralib turadi. Mato qo'lda to'qilgan, asosan, ipak yoki paxta aralashmasi ishlatilgan. Yorqin ranglardan iborat bo'lib, ko'pincha gulli yoki geometrik naqshlarga ega bo'lib, undan amirlar, saroy ahli va boy savdogarlar liboslari uchun foydalanilgan. Bu mato ilk bora Buxoro viloyatining Peshku tumani hududidagi Zandani qishlog'i hunarmandlari tomonidan yaratilgan. Peshku tuman markazidan 12 kilometr uzoq masofada joylashgan Zandana qishloq'ining uzoq tarixi, tabiati va azal urf-odatlar bilan viloyatning boshqa ko'hna qishloqlaridan ajralib turadi.[1]

Tarixda "Zandana" atamasi ilk bor Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida tilga olingan bo'lib, unda bu qishloqda katta bozor bo'lganligi keltirilgan. Ilk o'rta asrlarda to'qilgan bo'z "Zandanacha", ya'ni "Zandana" qishlog'idan chiqadigan gazlama deb atalgan. Buxoroning ko'plab qishloqlarida, masalan: Vardonze, Romitan va Afshonada to'qib chiqarilgan bunday gazlamalar ham "Zandana" deb nomlanib, o'rta asrlarda Hindiston, Yaqin va O'rta Sharq hamda Yevropa davlatlarida xaridorgir bo'lgan.

"Zandana" gazlamasining shuhrati baland bo'lgan. Matolar ko'p hollarda paxtadan ishlab chiqarilgani uchun ham xaridorgir bo'lib, aholi uchun arzonga tushgan. Ipakdan ishlangan matoning narxi qimmatroq bo'lgan.

Peshko' tumanining Zandana qishlog'i Buxoro amirligi tumanlaridan biri bo'lib, to'qimachilik ishlab chiqarish markazi hisoblangan. Buxoro, G'ijduvon, Qorako'l, Vobkent va Romitanda ham to'qimachilik rivojlangan. Paxta va pilladan tayyorlangan chit, doka va atlaslar mahalliy ehtiyoj uchun qo'llanilgan. XIX asrning ikkinchi yarmi Buxoroda 46 ta yirik ipakchilik korxonalari 10-12 mingga yaqin to'quv dastgohlarida gazlamalar ishlab chiqargan. Hunarmand to'quvchilar har bir kunda 2 arshin (Bir gaz (arshin) – 71,12 santimetrga teng uzunlik o'lchovi) ro'mol to'qisa, uning evaziga 45 tiyin haq to'langan.

Buxoroning "Zandana" matolarini mahalliy aholi 1930-yilgacha to'qish bilan shug'ullanganlar. Asosan, Arabxona qishlog'i aholisi "Zandana" matosi uchun ip yigirganlar, Ofandar qishlog'i aholisi to'quvchilik bilan shug'ullanishgan, Sayidon qishlog'i aholisi o'simliklardan bo'yoq tayyorlagan, Ko'kchi qishlog'i aholisi matoni bo'yagan. [2] Demakki, mahalliy aholi o'zi ham bo'yoq tayyorlash bilan shug'ullangan. XX asrda sintetik tolalardan, ip-gazlamalardan tayyorlangan matolarning va to'quv dastgohlarining kirib kelishi mahalliy tabiiy matolarni ishlab chiqarishdagi xarajatlarning ko'pligi, zandani matolarini ishlab chiqish mahalliy aholi o'rtasida shug'ullanuvchilar sonini kamayib borishiga olib kelgan. Zandani qishlog'i XX asrning 30-yillariga qadar mavjud bo'lgan, keyinchalik u yerga suv borib yetmaganligi sababli mavjud tepalik, tashlandiq holga aylangan.

Buxoroda to'qimachilik sanoatining tarixiy ildizlari hunarmandchilik bo'lib ishlab chiqarishda keng rivojlanganligi sababli "Zandanacha" matolarini tabiiyligi va pishiqliligini bilgan va ota-

bobolarning ish uslublarini o'rganilgan tajribalarini davom ettirgan holda, Buxoroda to'qimachilik sanoati tashkil topishiga turtki bo'lgan omillardan biri hisoblanadi.

Buxoroda to'qimachilik faoliyatini rivojlanishidagi asosiy omillardan biri, aholini ish bilan ta'minlanish zaruratining yuzaga kelishi bilan uzviy bog'liqdir. Buxoro shahrida 1926-yilda 2 ta tikuvchilik arteli va 1928-yilga kelib pillachilik fabrikasi ishga tushirilgan. Tikuvchilik va pillachilik fabrikalarida 2000 dan ortiq kishi ish bilan ta'minlangan. Ishchilarning 80 foizi ayollar bo'lib, ishchilar orasida mahalliy millat vakillari 85 foizni tashkil etgan. 1930-yilda shoyi, baxmal to'qiydigan va kashta tikadigan artellar tashkil etish orqali yana 1500 ishchini ishga jalb qilgan. 1933 – 1937-yillarda Buxoroda paypoq ishlab chiqaruvchi, so'zanachilik, ipak to'qimachilik kabi 14 ta artellar faoliyat yuritgan. Viloyat bo'yicha 2000 dan ortiq ishchilar ipakchilik, to'quvchilik va tikuvchilik sohalarida mehnat qilishgan. Jumladan, 1937-yilga kelib, F. Xo'jayev nomidagi (1929-yilda ishga tushirilgan) trikotaj artelida 232 nafar ishchi ishlagan.[3]

Buxoroning 1938-yil 15-yanvarda viloyat deb e'tirof etilishi hududda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy sohalarida katta o'zgarishlarga sabab bo'ldi. 1939-yildan boshlab Yaponiya bilan hamkorlikda Buxoro pillachilik fabrikasi ikkinchi ishlab chiqarish bo'limi ishga tushirilgan. To'qimachilik sanoatiga musobaqalarda bellasha oldigan mahalliy millat xotin-qizlarini ishga jalb qilishga e'tibor qaratilgan.[4]

Samarqandda to'qimachilik sanoati 1924-yildan keyin takomillashib borgan. 1927-yildan elektirlashtirish sanoat tarmoqlarida siljishlarga turtki bo'lgan. 1927-yildan Samarqand "Hujum" pillakashlik fabrikasi ishga tushgan. 1930-yillarda respublikaga har xil gazlamalarning keltirilishi natijasida mahalliy hunarmandchilik mahsulotlarini bozordan siqib chiqara boshladilar. Fabrikada ishlangan matolar kosiblar qo'lida tayyorlangan matolarning bozor savdosini pasayishiga olib keldi. Fabrikalarda ishlab chiqilgan to'qimachilik mahsulotlariga aholi talabining oshib borishi natijasida o'lkamizda to'qimachilik sanoatini tashkil etish haqida talablar tusha boshlagan.[5] 1934-yil 1-noyabrda artellar birlashtirilib, "Shoyi to'qish" fabrikasi yuqori quvvatda ishlay boshlagan, "Bolalar oyoq kiyimi", 1935-yilda esa 2-poyafzal fabrikasi qurilgan. "Quyosh arteli", "Progress" arteli Siyob rayonida invalidlar hunarmandchilik bilan shug'ullanadigan sanoat sexi, "Xotin-qizlar mehnati" arteli, "8-Mart" kiyim tikish va poyafzal fabrikasi, "Bofanda" arteli, Samarqand trikotaj fabrikasi.[6] Ikkinchi jahon urushi yillari ko'chirib keltirilgan texnika va texnologiyalar va ishlab chiqarishni ko'paytirish natijasida tajribalar yana oshirilgan.

Navoiy tumanidagi 1945-yildan keyin "Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish" kombinati ish faoliyatini boshlagan. "Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish" kombinati tarkibida 1960-yil "Ayollar" sexi tashkil etilib, taklif va istaklarga qarab, kiyim-kechaklar tikilgan. Nurota tumanida 1966-yil "Tikuvchilik fabrikasi" tashkil etilgan. 1978-yil Nurota tumani "G'ozg'on" qishlog'ida gilam fabrikasi ishga tushirilib, mahalliy qo'y junlaridan gilamlar to'qilgan. 1970-yil Litvadagi "Mastis" to'quvchilik fabrikasidan ko'ylak, qo'lqop va jemperlarni [7] ishlab chiqarishdagi ish jarayonlaridan tajribalar almashinilgan. 1979-yil Leningraddagi "Vesna" tikuvchilik korxonasi bilan hamkorlik o'rnatgan. Hamkorlik natijasida Navoiyda tikuvchilik fabrika ishchilarining tajribalari oshgan. [8]

Xulosa va takliflar o'rnida aytish kerakki, Vadoriy va Zandana matosi Samarqand va Buxoroning to'qimachilik tarixida o'ziga xos o'rin tutgan milliy gazlama bo'lib, u nafaqat moddiy, balki ma'naviy boylik sifatida ham e'tiborga loyiqdir. Buxoro, Samarqand, Navoiy hunarmandlar yurti hisoblanadi. Jumladan, zardo'zlik, trikotaj, tikuvchilik, shoyi ishlab chiqarish bo'yicha respublikada yetakchi o'rinlarni egallagandi. Takliflar: yoshlarni bo'sh vaqtlarini unumli tashkil qilishda, yurtimizda tashkil etilgan tikuv, to'quv fabrikalari faoliyati bilan tanishtirib borish; yoki to'garaklar tashkil etish; kasbiy salohiyatlarini oshirib borilishi o'rinlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kholmamatovna, U. (2025). From The History of The Bukhara Knitting Factory. Jurnal Ilmu Arkeologi Indonesia, 1(1), 8-8.
2. Раҳимов Н.К., Раҳимова М.Н. Зандани ва Занданийчи тарихидан лавҳалар. – Бухоро: Дурдона, 2021. – Б. 76.
3. Buxoro viloyat davlat arxivi. 151 – fond, 1 - ro'yxat, 1 – yig'ma jild, 18 - varaq.
4. Саноатимиз қалдирғочи пиллачилик фабрикаси // Бухоро ҳақиқати, 1966 йил 28 декабрь.
5. Зарипов А. Ўзбекистон тўқимачилик саноатининг ривожланиши. –Тошкент: Ўзбекистон; 1980. – Б.4.
6. Фозилхужаев Қ., Зведенюк Ф. Жаҳон Обидова. Тошкент 1977. -Б 13.

7. Boruxov R.. Kombinatimiz besh yillikda // Kommunizm uchun gazetasi, 1970-yil, 6-yanvar.

8. Xolmamatovna, U. F. (2025). Buxoro viloyati iqtisodini rivojlantirishda yengil sanoatning o'rni. ИКРО журнал, 14(02), 44-50.

UO'K 373.2(575.1)(091)

MUSTAQILLIK YILLARIDA MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLAR VA AYRIM MUAMMOLAR XUSUSIDA

D.I. Vasiyeva, dots., Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillik yillarida maktabgacha ta'lim tizimining rivojlanishi, tizimdagi islohotlar, muammolar va yechimlar haqida fikrlar bildirilgan. Zamonaviy jamiyatda inson faoliyatining eng keng sohalaridan biri - bu ta'lim hisoblanadi. Uzluksiz ta'limning ajralmas bo'lagi va eng zaruriy qismi bo'lgan maktabgacha ta'lim tizimi har bir davlat va jamiyat ushuni rivojlantirish talab etiladigan sohalaridan biri ekanligi to'g'risida ma'lumotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: jamiyat, ta'lim, barkamol avlod, maktabgacha ta'lim, uzluksiz ta'lim, iqtisodiy rivojlanish, bola, sog'lom va rivojlangan, shaxs, o'qish, faoliyat, maktab va gimnaziyalar, boshlang'ich ta'lim, tashkilot.

Аннотация. В данной статье представлены взгляды на развитие системы дошкольного образования в годы независимости, реформы в системе, проблемы и пути их решения. Образование является одной из самых обширных сфер деятельности человека в современном обществе. Подчеркивается, что система дошкольного образования, являясь неотъемлемой и необходимой частью непрерывного образования, относится к числу сфер, которые необходимо развивать каждому государству и обществу.

Ключевые слова: общество, образование, гармоничное поколение, дошкольное образование, непрерывное образование, экономическое развитие, ребенок, здоровый и развитый, личность, учеба, деятельность, школа и гимназии, начальное образование, организация.

Abstract. This article presents views on the development of the preschool education system during the years of independence, reforms in the system, problems and ways to solve them. Education is one of the most extensive fields of human activity in modern society. It is emphasized that the preschool education system, being an integral and necessary part of continuing education, is one of the areas that every state and society needs to develop.

Key words: society, education, harmonious generation, preschool education, continuous education, economic development, child, healthy and developed, personality, study, activity, school and gymnasiums, primary education, organization.

Kirish. Bugungi zamonaviy jamiyatda inson faoliyatining eng keng sohalaridan biri - bu ta'lim hisoblanadi. Oxirgi yillarda ta'limning ijtimoiy roli ortib, dunyoning aksariyat davlatlarida ta'limning barcha turlariga, xususan, maktabgacha ta'lim sohasiga bo'lgan munosabat o'zgardi. Ta'lim ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotning bosh, yetakchi omili sifatida qaralmoqda. Bunday e'tiborning sababi zamonaviy jamiyatning eng muhim qadriyati va asosiy kapitali - bu yangi bilimlarni izlash, egallash va nostandart qarorlar qabul qilishga qodir bo'lgan inson hisoblanadi. Shunday ekan, hozirgi davrda ta'lim shaxs va jamiyatni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Darhaqiqat, mustaqillik yillarida respublikada ta'lim-tarbiya tizimi va barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlari darajasiga ko'tarildi hamda maktabgacha ta'lim sohasi uzluksiz ta'lim tizimining birlamchi bo'g'ini hisoblanib, u har tomonlama sog'lom va barkamol bola shaxsini tarbiyalash va maktabga tayyorlashda g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Shiddat bilan rivojlanayotgan dunyoda keshayotgan globallashuv jarayonlari amaldagi ta'lim tizimlarining o'zaro integratsiyasini ham kushaytirib bormoqda. Uzluksiz ta'limning ajralmas bo'lagi va eng zaruriy qismi bo'lgan maktabgacha ta'lim tizimi har bir davlat va jamiyat ushuni rivojlantirish talab etiladigan sohalaridan biri bo'lib bormoqda. Zero, maktabgacha yoshdagi bolalarni sifatli ta'lim bilan qamrab olish, bolaning kelgusi ta'lim olish jarayonlariga ijobiy ta'sir ko'rsatishi bilan bir

qatorda, iqtisodiy rivojlanish ushuni zaruriy ishshi kushining bola tarbiyasi bilan band bo'lib qolmasligini ham ta'minlaydi.

Dunyoning ilg'or ilmiy, innovatsion markazlari va ta'lim muassasalari tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar erta yoshdagi bolalar ta'limi, ya'ni maktabgasha ta'lim tizimi bo'yisha zaruriy tavsiyalar berishga asoslangan bo'lib, ular orqali mintaqaviy va hududiy konsepsiyalarni ishlab shiqish va amaliyotga joriy etish, zamonaviy tendensiyalarga amal qilish dolzarbligicha qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Yangilanayotgan O'zbekistonda uzluksiz ta'limning birinshi va bosh bo'g'ini bo'lgan maktabgasha ta'lim tizimini har tomonlama isloh qilish masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Maktabgasha ta'lim muassasalari moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, sifatli ovqatlantirish va ta'lim berish ishlari tubdan qayta ko'rib chiqilib, zaruriy choralar ko'rilmoqda. Shuningdek, mazkur muassasalarda faoliyat olib borayotgan pedagog kadrlarning salohiyatini oshirish, ularning malakasini oshirib borish borasida kechiktirib bo'lmas vazifalar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev bu masalani davlat siyosati darajasiga olib chiqib, o'z chiqishida: "Biz maktabgasha ta'lim tizimini qayta ko'rib chiqish masalasini davlat siyosati darajasiga ko'tarib, bu borada katta ishlarni boshladik. Agar shu ishni har tomonlama puxta o'ylab amalga oshirmasak, butun ta'lim tizimida sifat o'zgarishiga erishishimiz, ta'limning uzluksizligini ta'minlashimiz qiyin bo'ladi"[1] deb ta'kidladi. Hayotimizda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ta'lim-tarbiya tizimi haqida gapirganda, Abdulla Avloniy bobomizning dono fikrlarini takror va takror aytishga to'g'ri keladi: ta'lim-tarbiya – biz uchun hayot-mamot masalasidir, deb ta'kidladi yurtboshimiz. Qaysi sohani olmaylik, biz zamonaviy yetuk kadrlarni tarbiyalamasdan turib biron-bir o'zgarishga, farovon hayotga erisha olmaymiz. Bunday kadrlarni, millatning sog'lom genofondini tayyorlash, avvalo, maktabgacha ta'lim tizimidan boshlanadi.

Uzluksiz ta'lim tizimining muhim bo'g'ini bo'lgan maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, samarali davlat boshqaruvi tizimini yaratish, maktabgacha ta'lim muassasalari davlat va nodavlat tarmog'ini kengaytirish, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ularni malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, maktabgacha ta'lim muassasalariga bolalarni qamrab olishni keskin oshirish, ta'lim-tarbiya jarayonlariga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini tatbiq etish orqali bolalarni har tomonlama intellektual, ma'naviy-estetik, jismoniy rivojlantirish hamda ularni maktabga tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash maqsadida bir qator qonunlar va qarorlar qabul qilindi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrda «2017-2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2707 son qarori, 2017-yil 30-sentabrda RQ-3305-son "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevralda RF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yisha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi, 2017-yil 30-sentabrda RF-5198-son "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish shora-tadbirlari to'g'risida"gi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 30 sentabrda PQ-3955-son «Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 2022-yil 28-yanvarda RF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi, 2020-yil 6-noyabrda RF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish shora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonlari, shuningdek, sohaga oid boshqa bir qancha muhim me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Mustaqillik yillarida maktabgacha ta'lim tizimini qayta ko'rib chiqish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, bu borada katta ishlar amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, yangi bog'chalar qurish bo'yicha davlat dasturi qabul qilinib, amalga oshirilmoqda. Rivojlangan davlatlar tajribasi hisobga olinib, nodavlat ta'lim muassasalari, jumladan, nodavlat bog'chalar tarmog'ini kengaytirishga ham katta ahamiyat qaratilmoqda. Bu esa tizimda sog'lom raqobatni shakllantirish hamda ta'lim xizmatlari turini ko'paytirishga xizmat qiladi.

Shunday ekan, yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev ham o'zining dastlabki islohotlarini ta'limdan boshladi desak mubolag'a bo'lmaydi. Mamlakat va millatning kelajagi ta'limga bog'liq ekanligini

chuqur anglagan davlatimiz rahbari bu sohani nazardan shetda qoldirmadi. Davlat budjeti xarajatlarini ushbu soha rivoji ushuni ajratiladigan qismi qariyb 5 barobarga oshirildi. Uning prezidentlikka saylanishi oldidan maktabgasha ta'lim muassasalari soni 5 mingdan ortiqroqni tashkil etgan bo'lsa, 2021-yilga kelib ularning soni 20 mingga yaqinlashdi. Olib borilgan islohotlar natijasida maktabgasha ta'lim bilan qamrov mavjud 24,7 foizdan 67 foizga qadar ko'tarildi [2]. Bu albatta katta natija hisoblanadi. Shu bilan birga, keyingi islohotlar va qabul qilinayotgan turli normativ-huquqiy hujjatlar, dasturlar va yo'l-xaritalari [3] tahlili asosida maktabgasha ta'lim bilan qamrovni 80 foizdan oshirish ko'zda tutilgan.

Maktabgasha ta'lim sohasi yakka holda boshqa sohalarga bog'liq bo'lmagan tarzda rivojlana olmaydi albatta. Buning ushuni butun bir tizim, iqtisodiyot va bandlik masalalarini hal etish lozim. Shu sababdan ham bu sohani rivojlantirish ushuni oliy ta'lim va oliy ta'limdan keyingi ta'limni rivojlantirish ishlari katta e'tibor qaratildi.

Ushbu yo'nalishda amalga oshirilgan ishlarni Qashqadaryo viloyati misolida ko'radigan bo'lsak, birgina 2019-yilda ya'ni, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 28 yilligi arafasida Qashqadaryo viloyatidagi bog'chalarning soni 1000 taga yetdi. Minginchi maktabgasha ta'lim muassasasi Dehqonobod tumanida ochilgan 9-sonli maktabgacha ta'lim muassasasi hisoblanadi. Dehqonobod tumanining Beshbuloq shaharchasida faoliyat boshlagan mazkur bog'cha 160 o'rinli bo'lib, qisqa muddatli guruhlar hisobiga 240 nafar bolani qamrab olishga mo'ljallangan [4].

2020 yilda viloyatda 1279 ta maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyat olib borib, shundan 374 ta davlat, 30 ta nodavlat, 6 ta idoraviy bo'ysunuvdagi muassasalar, 131 ta davlat xususiy sherikligi asosidagi va 738 ta oilaviy bog'chalarni tashkil etdi. 2020 yil yanvar oyi holatida maktabgacha yoshdagi bolalar soni jami 285 871 nafar bo'lib, shundan 110 532 nafari ya'ni, 38,6 foiz qamrab olingan. Qamrov foizi ikki yil davomida ya'ni, 2018 yilda 12 foiz bo'lgan bo'lsa, 2020 yilga kelib 38 foizga ko'tarilgan. Respublikada maktabgacha yoshdagi bolalarni bog'chaga qamrab olish ko'rsatkichi 2017 yilda 27,7 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2021 yilning iyun oyi holatiga ko'ra, 62,4 foiz bo'ldi. 2017 yilda mamlakatimizda 5 ming 211 ta maktabgacha ta'lim tashkiloti mavjud bo'lgan bo'lsa, 2021 yilda bu ko'rsatkich 18 ming 254 taga yetdi [5].

Maktabgacha ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlarga qaramay 2021-yilning iyun oyi holatiga ko'ra, viloyatdagi 10 ta tumanda bolalarni maktabgasha ta'lim bilan qamrab olish darajasi past bo'lgan. Shu sababli mazkur hududlarda 2022-yilning oxirigacha 661 ta bog'cha ochish va shuning hisobidan 20 ming 740 nafar tarbiyalanuvchi ushuni yangi o'rinlar yaratish belgilangan edi.

Xulosa. Xulosa qilib aytish joizki, O'zbekistonda 2025-yilda bolalarni maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish darajasini 80 foizga yetkazish ushuni barcha zarur choralar amalga oshirilmoqda. Bunda tarixiy jarayonlarni tahlil qilish va tegishli chora-tadbirlarni belgilash yaxshi samara beradi. Zotan, O'zbekiston Sovet ittifoqi tarkibida mavjud bo'lgan davrda yirik xom-ashyo bazasi sifatida qarab kelinganligi, sanoatlashishning pastligi va boshqa muammolar yig'indisi tufayli maktabgacha ta'lim hamda umuman ta'lim sohasida ancha ortda qoldi. Shundan kelib chiqib, Respublika viloyatlarida bu sohani rivojlantirishga kompleks yondashish va chora-tadbirlar belgilash zarurligini tarixiy jarayonlar tahlilidan anglash mumkin.

Tarixiy rivojlanish bosqichlari mobaynida turli islohotlarga uchragan ta'lim, xususan maktabgacha ta'lim sohasi o'z-o'zini rivojlantirib borish yo'lidan borgan. O'tish davri deb topilgan 1991-2000-yillar va turg'unlik davri bo'lgan 2000-2016-yillarda har qancha normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan bo'lsa-da, iqtisodiy beqarorlik, ishsizlik kabi muammolar tizimni keng ko'lamda rivojlanib ketishiga imkon bermagan. Zamonaviy ta'lim tizimiga integratsiyalanish harakatlari ortidan 2017-yildan boshlab ijobiy holatlar kuzatilgan. Bu maktabgacha ta'limning har bir yo'nalishlari va ko'rinishlarida kuzatilgan. Sohaga yangi ishtirokchilar va ta'lim metodlari kirib kelgan. Maktabgacha ta'lim sohasining rivojlanishi yuqorida ta'kidlanganidek, kompleks chora-tadbirlar bilangina yaxshi samara berishi isbotlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2017-yil 19-oktabrda maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish masalalariga bag'ishlangan yig'ilishda so'zlagan nutqidani. //kun.uz/47175005.

2. Ta'lim sohasidagi islohotlarni davom ettirish - ustuvor vazifa
<https://strategy.uz/index.php?news=1725> (Murojaat sanasi 2023-yil 15-may)

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" Farmoni. <https://lex.uz/acts/3107036>;
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" Farmoni. <https://lex.uz/docs/5841063>
5. Qashqadaryo viloyati Maktab va maktabgacha ta'lim boshqarmasi joriy arxivi.
6. Qashqadaryo viloyat Xalq ta'limi boshqarmasi joriy arxivining ma'lumotlar papkasi.
7. 2017 - 2021 yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Prezidentining PF-4947-sonli farmoni. 07.02.2017 y.

UO'K 391.5(575.1):001.92

XORAZM AHOLISINING GILAMDO'ZLIK, MATO TO'QISH AN'ANALARI – XORIJIY TADQIQOTCHILAR NAZARIDA

H.S. Xudaybergenov, dots., PhD, Urganch davlat tibbiyot instituti, Urganch.

Annatotsiya. Ushbu maqolada xorijlik tadqiqotchilar tomonidan hunarmandchilikning an'anaviy hunar turlari etnografik va madaniy jihatdan tahlil qilingan. Aynan, chet el olimlarining Xorazm hududidagi hunarmandchilik an'analari XX asrda sovet modernizatsiyasi ta'sirida qanday shakllangani, ayniqsa to'qimachilik, (gilamdo'zlik, mato to'qish, naqsh solish) kabi ayrim sohalarida an'analar qanday yo'qotilgani yoki saqlangani haqidagi ma'lumotlari keltiriladi. Shuningdek, XX asr boshida Xorazm hunarmandchiligida betakror ipak matolarining dizayn va simbolikasi, xususan qo'l mehnati bilan to'qilgan matolarning milliylik va an'anaviylik timsoli sifatida qadrlangani alohida ta'kidlanadi.

Калим сўзлар: *Хунармандчилик, маданият, анъана, тўқимачилик, символика, нақш, модернизация, миллийлик, гендер.*

Аннотация. В данной статье зарубежные исследователи рассматривают традиционные виды ремёсел с этнографической и культурной точек зрения. Особое внимание уделяется тому, как в XX веке под влиянием советской модернизации формировались ремесленные традиции в Хорезмском регионе. В частности, анализируется состояние таких отраслей, как ткачество, ковроделие и орнаментирование тканей, а также выявляется, какие из традиций были утрачены, а какие сохранились. Отдельно подчёркивается, что в начале XX века хорезмские шелковые ткани отличались уникальным дизайном и символикой, а изделия ручного ткачества воспринимались как символ национальной самобытности и традиционности.

Ключевые слова: *Ремесло, культура, традиция, ткачество, символика, орнамент-узор, модернизация, национальность, гендер.*

Abstract. This article examines traditional types of crafts from ethnographic and cultural perspectives as analyzed by foreign researchers. Special attention is given to how, in the 20th century, under the influence of Soviet modernization, the craft traditions in the Khorezm region were shaped. In particular, the study analyzes such fields as weaving, carpet-making, and fabric ornamentation, identifying which traditions were lost and which were preserved. It is also emphasized that in the early 20th century, Khorezm silk fabrics were distinguished by their unique design and symbolism, while handwoven textiles were regarded as symbols of national identity and traditional heritage.

Key words: *Craft, culture, tradition, weaving, symbolism, ornament-pattern, modernization, nationality, gender.*

Hunarmandchilik insoniyat tarixining eng qadimgi va barqaror iqtisodiy-madaniy faoliyatlaridan biri sifatida antropologiya, etnologiya, tarix, madaniyatshunoslik va san'atshunoslik fanlari doirasida xalqaro miqyosda keng o'rganilib kelinmoqda. Jahonning turli mintaqalarida hunarmandchilik faqat mehnat faoliyati emas, balki ijtimoiy stratifikatsiya, madaniy merosni saqlash, avlodlararo uzviylik va gender rollarning shakllanishida muhim o'rin tutuvchi omil sifatida baholanadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy qadriyatlar va urf-odatlariga qaytish jarayonida hunarmandchilik faoliyati qayta tiklandi, davlat tomonidan rag'batlantirildi. Xususan, so'nggi yillarda madaniy merosni chuqur o'rganish, saqlash va jahonga tanitishda «O'zbekiston xalqlarining

boy madaniy merosi va tarixiy an'alarini to'liq saqlab qolish, ko'paytirish, milliy hunarmandchilikning to'qimachilik-gilamdo'zlik san'atini yanada rivojlantirish, hunarmandchilik faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash bo'yicha maqsadli va kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish asosida yoshlar, ayollar va kam ta'minlangan oilalar bandligini ta'minlash»[1] kabi qator vazifalar belgilab berilmoqda. Ayniqsa, O'zbekiston "Hunarmand" uyushmasi tomonidan hunarmandchilikning to'qimachilik turi bo'yicha xalqaro festivallar va ko'rgazmalar Xorazm hunarmandlarining faoliyatini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Xorazm hunarmandchiligida to'qimachilikning (gilamdo'zlik, mato to'qish) turi xorijiy tadqiqotlardagi tahlili shuni ko'rsatadi-ki, etnografik va madaniy tadqiqotlarda Xorazmga daxldor materiallarni ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Edward Allworth o'zining – "The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present" asarida o'zbek xalqining madaniy va etnik o'zgarishlari haqida batafsil yozgan. Uning asarida Xorazm hududidagi hunarmandchilik an'analari XX asrda sovet modernizatsiyasi ta'sirida qanday shakllangani, ayniqsa to'qimachilik, zargarlik va ko'zachilik sohalarida an'alar qanday yo'qotilgani yoki saqlangani haqida ma'lumotlar bor[2]. Muallif hunarmandchilikni milliy madaniyatning ajralmas qismi deb baholaydi. Shuningdek, Thomas Barfieldning "The Central Asian Cultures and Crafts" – hunarmandchilik bo'limida Markaziy Osiyodagi jamoalar ijtimoiy tuzilishi va kasblar tahlili keltirilgan.[3] Shuningdek, Barfield Xorazm va boshqa oazis madaniyatlarida hunarmandchilikni aholining ijtimoiy tuzilishi bilan bog'laydi. Uning fikricha, shahar va qishloq aholisi o'rtasida hunar tanlashda irsiylik va etnik omillar muhim rol o'ynagan. Masalan, husntaroshlik va zardo'zlik ayrim oilalarning ixtisosi sifatida uzoq yillar saqlangan. Ayniqsa, Susan Millerning "Textiles and Identity in Central Asia" – tadqiqotlarida to'qimachilik va mato naqshlari orqali xalqning etnik, madaniy va jinsiy (gender) asosida ko'rsatadi. U Xorazm ipak matolarining dizayn va simbolikasini tahlil qilar ekan, ayniqsa XX asr boshida qo'l mehnati bilan to'qilgan matolarning milliylik va an'anaviylik timsoli sifatida qadrlanganini ta'kidlaydi.[4] Tadqiqotchilar Jonathan Bloom & Sheila Blairlarning "Islamic Arts" hammualifdagi kitobida – islom dunyosidagi hunarmandchilik va san'at turlari sifatida to'qimachilikning mato to'qish sohasi ko'rib chiqiladi.[5]

Bundan tashqari, xorijlik tadqiqotlar orasida Xorazm vohasi hunarmandchilik tarmoqlari rivojiga bag'ishlangan asarlarni ko'plab uchratishimiz mumkin. Xususan, Anna L. Tisdeyl (Anna L. Tisdale) – "Artisans of Central Asia" nomli tadqiqotida Markaziy Osiyo hunarmandlarining ijtimoiy mavqei, turmush tarzi va ularning an'anaviy bilimlari ta'riflangan. Muallif Xorazmning ham o'ziga xos uslublari – ayniqsa, to'qimachilikni alohida ta'riflaydi. Uning fikricha, Xorazm hunarmandlari turkiy va forsiy an'alarining uzviy qo'shilishida shakllangan noyob maktab va uslubga egaligi ta'kidlagan. Shuningdek, tadqiqotchilar tomonidan Xorazmdagi an'anaviy hunar turlari ham tahlil etiladi. Syuzen Miller (Susan Miller) – "Textiles and Identity in Central Asia" nomli tadqiqotda Markaziy Osiyo to'qimachiligi orqali etnik va madaniy jarayonlar tahlil qilingan. Ular orasida Xorazmda to'qiladigan ipak matolar, an'anaviy ranglar, naqshlar va ularning ma'naviy ifodalari to'g'risida fikrlarlarni ko'rishimiz mumkin. Miller o'z tadqiqotlarida Xorazm ipak matochiligini mintaqaviy boylik deb baholaydi. Matochilik va to'qimachilik sohasidagi tadqiqotlar olib borgan S. Miller, o'zining "Textiles and Identity in Central Asia" nomli asarida milliylik va shaxsiylik, ayniqsa ayollar tomonidan ishlab chiqariladigan qo'l mehnat mahsulotlari orqali qanday ifoda etilishi yoritilgan. U Xorazm ipak matolarining dekorativ naqshlarini o'rganib, ularni madaniy identifikatsiya vositasi sifatida baholaydi [Miller, 2007]. Shu o'rinda, aytib o'tishimiz joiz-ki, bu kabi ilmiy ma'lumotlar ushbu maqolani qimmatli ma'lumotlar bilan boyitishga xizmat qiladi.

Xorazm hunarmandchiligi bo'yicha xorijda tadqiqotlar olib borayotgan J.Blum va Sh.Blerlar o'zlarining "Islamic Arts" asarida islom madaniyatidagi hunarmandchilikning boshqa turlari bilan bir qatorda to'qimachilikni keng tahlil qilgan. Shuningdek, Xorazmga tegishli masalalar asosan, Xiva maktabi misolida, san'at va hunar orasidagi bog'liqlik nuqtai-nazaridan ko'rib chiqilgan [Bloom & Blair, 1997]. Tadqiqotchi Laslo Karoli (László Károly) o'zining "Handicrafts of Central Asia" nomli asarida temirgarchilik, chirmgarchilik, kulolchilik kabi hunarlar qatorida to'qimachilikni Markaziy Osiyo hududidagi qadimiy kasblar sifatida tasvirlaydi. Muallif Xorazm ustalari tomonidan yasalgan mahsulotlardagi simmetriya va estetik jihatlariga alohida urg'u beradi [Károly, 1985].

Xususan, YUNESKO tomonidan amalga oshirilgan “Silk Roads: Dialogue, Diversity and Development” loyihasi dasturi doirasida Xorazm hunarmandchiligiga doir ma'lumotlar o'rin olgan bo'lib, ular orqali mintaqa xalqlarining madaniy merosi, hunar va savdo munosabatlari, mahsulot almashinuvi kabi masalalarning tarixi va an'analari yoritilgan [UNESCO, 2015]. Shu bilan birga, Rossiya imperiyasi davridagi etnografik kuzatuvlar (V.V. Bartold, N.I. Veselovskiy, Prjevalskiy kabi) orqali Xorazm aholisining turmush tarzi, mahalliy hunarmandchilik tarmoqlari haqida ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Bundan tashqari, xorijiy tashkilotlarning bir qancha loyihalarida Xorazm hunarmandchiligi haqida ba'zi ma'lumotlari keltiriladi. Jumladan, YUNESKO tashkiloti tomonidan amalga oshirilgan–Silk Roads: Dialogue, Diversity and Development loyihasi doirasida Xorazm vohasining ipak yo'lidagi ahamiyati va hunarmandchilik madaniyati to'g'risida ma'lumotlar uchraydi. Ayniqsa, shaharlar orasidagi tovar ayirboshlash jarayonida mahalliy hunarmandlar tutgan o'rni ta'riflangan. Bu yerda Xorazm vohasining zardo'zlik, kulolchilik va temirchilik haqida batafsil fikrlarni ko'rishimi mumkin.

Asosan, Rossiya va Yevropa arxivlarida Sankt-Peterburgdagi etnografik muzeylar, xususan, N.M. Prjevalskiy, L.S. Berg, V.V. Bartold kabi tadqiqotchilarning sayohat yozuvlari orqali Xorazm hunarmandchiligiga oid qimmatli ma'lumotlar uchraydi hamda Germaniyadagi Humboldt universiteti qoshidagi Osiyo tadqiqotlari markazida ham Xorazmdagi hunarmandchilikga oid tarjima va tasviriy manbalar saqlangan. Shuningdek, Russian Imperial Ethnographic Records (19-asr oxiri – 20-asr boshlari) arxiv manbalarida Xorazm aholisi turmush tarzi, hunarmandchilik va savdo bilan bog'liq sayohat yozuvlar keltirilgan. Bu manbalar Xorazm vohasi hunarmandchiligini sovet etnografiyasiga o'tish davridagi holatini o'rganishda bu materiallar etnografik taqqoslash uchun juda muhimdir.

Yuqoridagi manbalarga tayanib shuni aytshimiz mumkin-ki, Markaziy Osiyo xalqlarining hunarmandchilik an'analari bo'yicha xorijiy tadqiqotlar asosan mintaqaviy, umumlashma xarakterda bo'lib, alohida Xorazm hunarmandchiligi tarixini to'liq yoritgan ishlar nisbatan kam uchraydi. Ammo yetakchi etnograf va madaniyatshunos olimlarning umumiy Markaziy Osiyo madaniyati haqidagi ishlarida Xorazm hunarmandchiligiga daxldor ma'lumotlar alohida tahlil talab qiladi. Jumladan, E. Alvort (Edward Allworth) o'zining “The Modern Uzbeks” nomli fundamental tadqiqotida o'zbek xalqining madaniy va etnik o'zgarishlarini tarixiy jarayon kontekstida tahlil qilar ekan, Xorazm hunarmandchiligining XX asr davomida qanday shakllangani, ayniqsa sovet modernizatsiyasi sharoitida qanday transformatsiyaga uchraganini ko'rsatib o'tadi. U hunarmandchilikni milliy madaniyatning ifodasi sifatida baholab, uning tarkibidagi to'qimachilik, zargarlik, kulolchilik kabi an'anaviy turlari qanday rivojlanganini alohida ta'kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.“O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi, 2017 yil 17 noyabrda PF-5242-sonli “Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni // Xalq so'zi. 2017 yil, 9 fevral.
- 2.Allworth, E. (1990). The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. Hoover Institution Press.
3. Barfield, T. (1993). The Nomadic Alternative. Prentice Hall.
4. Miller, S. (2007). Textiles and Identity in Central Asia. Routledge.
5. Bloom, J. & Blair, S. (1997). Islamic Arts. Phaidon Press.
6. UNESCO, “Silk Roads Programme,” unesco.org
7. Tula, Sankt-Peterburg va Qozondagi arxivlar, ayniqsa V.V. Bartold, N.I. Veselovskiy va N.M. Prjevalskiyning sayohat yozuvlari.

УЎК 929Беруни + 61(091) + 61:930.2

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙНИНГ ТИББИЁТГА ДОИР ҚАРАШЛАРИ

И.С.Бўриев, кич.и.х., Тарих институти, Тошкент

Аннотация. Туронлик буюк қомусий олим Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний Хоразмий (973 – 1051) турли фанлар қаторида тиббиёт соҳасида ҳам етук билимга эга бўлган. Унинг тиббиётга оид қараишларини шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин: озодагарчилик (шахсий гигиена ва санитария) ва бевосита табобат бўйича. Берунийнинг

озодагарчилик хусусидаги қарашларида инсоннинг ўзи, яъни танаси, аъзолари ва кийим-кечаклари поклигидан тортиб, у яшайдиган атроф-муҳит, еб-ичадиган нарсалар, ҳаттоки кишилар фойдаланадиган сув ҳавзалари тозалиги тўғрисида сўз юритилади. Берунийнинг бевосита таъбабат борасидаги қарашлари ҳам диққатга сазовор. Улуғ олим бунда инсон умри масаласидан тортиб, таъбабатнинг аёллар билан боғлиқ томонларига, ирсият муаммоларидан доришунослик илмига бўлган тиббиётнинг турли соҳалари хусусида ўз қарашларини илгари суради.

Калит сўзлар: Абу Райҳон Беруний, тиббиёт, табиб, шахсий гигиена, санитария, озодагарчилик, атроф-муҳит, сув ҳавзалари, ирсият, инсон умри.

Аннотация. Великий туранский энциклопедист Абу Райхан Мухаммад ибн Ахмад Беруни Хорезми (973–1051) занимался практически всеми отраслями науки своего времени. Наряду с различными науками Беруни также обладал передовыми знаниями в области медицины. Взгляды Беруни на медицину можно условно разделить на две группы: чистота (личная гигиена и санитария) и непосредственно на медицину. Взгляды Беруни на чистоту разнообразны. Они говорят о чистоте самого человека, т. е. о чистоте его тела, органов и одежды, о чистоте окружающей среды, в которой он живет, того, что он ест и пьет, и даже о чистоте водоемов, которыми пользуются люди.

Ключевые слова: Абу Райхан Беруни, медицина, врач, личная гигиена, санитария, чистота, окружающая среда, водоемы, наследственность, человеческая жизнь, части тела, фармакология.

Abstract. The great Turanian encyclopedist Abu Rayhan Muhammad ibn Ahmad Beruni Khorezmi (973-1051) was involved in almost all branches of science of his time. Along with various sciences, Beruni also had advanced knowledge in the field of medicine. Beruni's views on medicine can be conditionally divided into two groups: cleanliness (personal hygiene and sanitation) and directly on medicine. Beruni's views on cleanliness are varied. They talk about the cleanliness of the person himself, i.e. about the cleanliness of his body, organs and clothing, about the cleanliness of the environment in which he lives, what he eats and drinks, and even about the cleanliness of water bodies that people use.

Beruni's views on direct medicine are also noteworthy. The great scientist here presents his views on various areas of medicine, from the issue of human life to aspects of treatment related to women, from the problems of heredity to the science of pharmacology. In general, Beruni's views in the field of medicine are still relevant today and occupy an important place in the study of the history of Uzbek medicine during the First Renaissance.

Keywords: Abu Rayhan Beruni, medicine, doctor, personal hygiene, sanitation, cleanliness, environment, water bodies, genetics, human life, body parts, pharmacology.

Туронлик буюк қомусий олим Абу Райҳон Муҳаммад Беруний Хоразмий (973 – 1051) ўз давридаги деярли барча фанлар қаторида тиббиёт соҳасида ҳам етук билимга эга бўлган. Қадимги давр ва ўрта асрлардаги табиблар тўғрисида эсдаликлар ёзиб қолдирган Муваффақиддин Аҳмад Абул-Аббос ибн Абу Усайба (1194 – 1270) ва бошқа муаллифлар Берунийга ўз асарларидан махсус ўрин ажратиб, унинг тиб соҳасидаги фаолиятига юксак баҳо беришган [5: 459]. Берунийнинг тиббиётга оид қарашларини шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин: озодагарчилик (шахсий гигиена ва санитария) ва бевосита таъбабат бўйича.

Берунийнинг озодагарчилик хусусидаги қарашларида инсоннинг ўзи, яъни танаси, аъзолари ва кийим-кечаклари поклигидан тортиб, у яшайдиган атроф-муҳит, еб-ичадиган нарсалар, ҳаттоки кишилар фойдаланадиган сув ҳавзалари тозалиги тўғрисида сўз юритилади. Олим таъкидлашича, инсон танасида дастлаб кўзга ташланувчи унинг ташқи кўриниши ва терисидир. Бош эса инсон танасининг энг юксак аъзосидир. Инсон уни безамоғи, кир-чир, зарарли нарсалардан асрамоғи керак. Шунингдек, инсон жониворлардан-да тубанроқ бўлишни истамаса, танасини тоза тутиши шарт. Масалан, мушуклар ўз ахлатларини уйда қолдирмайдилар, холи ерларга ис чиқмайдиган қилиб яхшилаб беркитадилар. Улар бутун таналарини, бошларини, қулоқ катакларини ҳам сўлаклар билан оёқлари ёрдамида

тозалайдилар, бурун катакларини тирноқлари билан тирнаб аксирадилар [1: 18 – 21]. Беруний бу ўринда оддий ақлсиз мушуклар ўзларини шунчалик озода сақлашга интилишларини инсонларга ўрнаткичилик келтирмоқда.

Озодагарчилик одобларига кўра, инсонлар тозалikka интилишлари асосида ювинмок учун ишлатиладилар сув ётади. Ҳеч нарса ифлосликдан ёйилувчи нафратли кўринишлар ва сассик хидларни сувчалик тозалай олмайди. Хатто, ўтмишда келин бўлаётган қизга унинг ота-онаси озодагарчилик учун сувдан кўпроқ фойдаланишни насиҳат қилишган экан [1: 21]. Танадаги табиий ёки тасодифий сарғишликни кетказиш учун терида кўп сув қуйиб, у атиргул ёғи билан оқартирилган экан. Инсон оғзининг ҳиди табиатан соғлом (сассик эмас) бўлса-да, овқат ҳазм қилиш йўлида тўпланиб қолган хилтлар сабабли ундан ёмон ис келади. Бундан қутулиш учун эса тишиларни мисвок билан ишқаб ювиш мақсадга мувофиқдир. Танадаги баъзи тукларни илдизи билан юлиш, тирноқларни олиб текислаш озодагарчилик белгисидир. Танани ўрайдиган нарсалардан инсон учун энг муҳими танага тегиб турадиган кийим-кечакдир. У кенг ишлатиладиган рангда, яъни оқ бўлмоғи дуруст. Кийимга чанг-ғубор ўтирмаслиги учун у силлиқ бўлмоғи керак. Кийим, шунингдек, об-ҳавога ва элнинг урф-одатига мос бўлмоғи яхшидир. Беруний кийим, уст-бошнинг тоза эканлигини қалбнинг тозаллигининг белгиси деб билади [1: 18 – 23].

Беруний Навруз куни озодагарчиликка амал қилиб оқар сувда чўмилиш хусусида алоҳида тўхталиб ўтади. Бу баракотли бўлиб, покляниб чўмилиш билан бирга офатларни даф этиш учун амалга оширилган. Навруз куни кишилар бир-бирига сув сепишишар экан, бу билан баданга ёпишган олов тутуни ва аланга қуясида терини тозалаш мақсад қилинган. Шунингдек, кишиларнинг бир-бирларига сув сепишишлари ҳаводаги вабо ва бошқа касаллик туғдирадиган бузилишларни кетказар экан. Бунда офат ва касаллик туғдирадиган бузилишлар деб Беруний вирус, микробларни назарда тутган бўлиши керак. Чунки танадаги офат ва касаллик туғдирадиган бузилишлар вирус-микробларнинг тафсиғига мос келади. Хоразмликлар қиш ўртасидаги нимҳаб куни буғланадиган ва тутатилариган дориларни ишлатишларини Беруний хушёрлик-эҳтиёткорлик белгиси деб ҳисоблайди [2: 257, 281]. Бунда аждодларимиз ҳавода касаллик тарқалишини олдини олиш учун дезинфекция воситаларидан фойдаланганлиги англашилмокда.

Беруний тропик ерларда ҳавода намлик кўпайса, юқумли касалликлар тез тарқалишининг исботини келтиради. Унга кўра, Миср ва унинг атроғидаги ерларда ёмғир ёғганда ҳаво бузилиб, вабо тарқалган, ҳайвонот ва ўсимликлар зарарланган. Беруний бундай ҳодисалар ернинг табиғига, тоғлар ва денғизлардан узоқ-яқинлиғига, паст-баландлиғига, шимол ёки жанубга томон қай даражада кенглиғига боғлиқ, дейди. Улуғ олим ҳаводаги бўғувчилик осмоннинг булутлар билан, ернинг тоғлар билан тусилиши натиғасида ҳаво айланолмаслиғидан юз беришини таҳлил қилади [2: 291, 307, 315]. Умуман Берунийнинг ушбу қарашлари орқали 1000 йиллар илгариги элимизнинг озодагарчилик қоидаларига қандай амал қилгани, турмуш, юриш-туришда тафаккур даражани билиш мумкин.

Берунийнинг бевосита табобат борасида инсон умри масаласидан тортиб, тиббиётнинг аёллар билан боғлиқ томонларигача, ирсият муаммоларидан доришунослик илмигача бўлган ўз қарашларини илгари суради. У инсоннинг умри унинг насл-насабига боғлиқ эканлигини тасдиқлайди. Киши отаси ё онаси, ёки отасининг отаси – бобоси умрича яшаганда, ўзига келадиган ҳар бир бахтсизликдан кучли далиллар бўлмаса, ўтиб кетолмаслигини таъкидлайди [2: 115 – 116]. Ҳозирда инсоннинг умрини, умуман, инсон ирсиятини ўрганишда аждодлар шажарасини тузиш кенг қўллаиб, унда маълум бир маромдаги ёки касалликка боғлиқ белгиларнинг бир қанча авлодлар давомида наслдан-наслга ўтиши кузатилади. Шажара йўсинини замонавий фанга Франсиз Галтон (1822 – 1911) киритган [3: 196]. Бироқ ундан 900 йил илгари Беруний буни билган ва шу усулдан фойдалган.

Беруний, шунингдек, инсоннинг умрини осмон жисмларининг ҳаракатига асосан ҳисоблаб айтувчиларни кескин танқид қилади. Хусусан, у ўз замондоши Абу Абдуллоҳ Ҳусайн Нотилий (Абу Абдуллоҳ Ҳусайн Нотилий – файласуф ва табиб, X аср, Ибн Синонинг ўқитувчиси) инсон умри 140 қуёш йилидан ортиқ бўлиши мумкин эмас, деган фикрига

далиллар йўқлигини ўқувчига ўқтиради [2: 116 – 117]. Бироқ Беруний улуғ мутафаккир Нотилий сингари инсон умрини ўрта камолот босқичга бўлади: 1) балоғатга етиш – ёшлик даври; 2) тафаккур қуввати – ўрта ёш даври; 3) қарилик даври. Бунда Беруний балоғатга етишни инсондан ўзи каби бошқа инсон пайдо бўлиши мумкин бўладиган, яъни жинсий кўпайиш қувватига эга бўладиган вақт дея таърифлайди. Тафаккур қуввати эса инсоннинг ақли қувватдан феълга чиқадиган, яъни инсон жисмоний меҳнатга ярайдиган вақт ҳисобланади.

Берунийнинг аёллардаги ҳомиладорлик масалаларига оид қарашлари диққатга сазовордир. Берунийга кўра, чақалоқ 7, 8, 9 ва 10 ойда туғилиши мумкин. Беруний ҳомиладорликнинг саккизинчи ойида туғилган бола яшамайди, деган фикрга қарши чиқиб, бундай чақалоқ ҳаётини давом эттириб кета олишига ишонади [3: 225]. Ҳозирда улуғ аждодимизнинг бу қарашлари тўғрилиги ўз исботини топмоқда.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, Беруний тиббиёт соҳасида етук билимга эга бўлган. Унинг юқорида таҳлил қилинган қарашлари буни исботлайди. Шунингдек, булардан улуғ олим тиббиётнинг бир соҳасида билангина эмас, кўпгина тармоқлари билан шуғулланганлигини ҳам билиб олишимиз мумкин. Беруний тиббий назарий билимлар билан чекланиб қолмай, уларни амалиётда ҳам татбиқ этган. Умуман, Берунийнинг табобат соҳаси бўйича фикрлари бугунги кунимиз учун ҳам долзарб бўлиб, Биринчи Ўйғониш чоғидаги ўзбек тиббиёти тарихини ўрганишда муҳим ўрин тутди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абу Райҳон Беруний. Қимматбаҳо жавоҳирлар ҳақида билимлар китоби (Минералогия). – Тошкент, 2017. – 490 б.
2. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. I жилд. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Тошкент, 1968. – 492 б.
3. Абу Райҳон Беруний. Мунажжимлик санъати (астрология) негизларини тушунтириш китоби. – Тошкент-Урганч-Хива, 2006. – 296 б.
4. G'ofurov, S. Fayzullayev. Genetika. – Toshkent, 2013. – 247 b.
5. ابن أبي أصيبعة. عيون الأنباء في طبقات الأطباء. بيروت. ١٨٨٢. ٧٩٢ ص.

УДК 314.74.

ИСТОРИЯГРАФИЯ ПРИНУЖДЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ МИГРАЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ В 1960-1970 ГГ (НА ПРИМЕРЕ ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ СТРАНЫ)

Ж.Г. Зарипов, доц., PhD, докторант, Бухарский государственный университет, Бухара

Annotasiya. Ushbu tadqiqotning maqsadi migratsiya rivojlanishining asosiy bosqichlarini tarixiy tomonidan o'rganish va uning kamchiliklarni aniqlashdir, shuningdek davlat taraqqiyotining yo'nalishlari bo'yicha kadrlar masalasini hududlar kesimida o'rganib chiqish. Buxoro viloyati misolida kadrlar masalasini yechishdan iborat. Ushbu maqolada tadqiqotchilarning ushbu sohadagi faoliyatidan namunalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Migratsiya, ko'chirish, SSSR, O'zbekiston, Migratsiya siyosati, Inqilob, migratsiya sabablari, migratsiya omillari, malakali ishchilar.

Аннотация. Целью данного исследования является историческое выявление основных этапов миграционного развития и формирования трудовых дисциплин в зонах дефицита рабочих во всех направлениях развития государства, а также решение кадрового вопроса на примере Бухарской области. В основном в данной работе принесены примеры работ исследователей в данной сфере.

Ключевые слова: Миграция, переселения, СССР, Узбекистан, Миграционная политика, Революция, причины миграции, факторы миграции, квалифицированных рабочих.

Abstract. This issue related to the migration of the population is an urgent problem in modern Uzbekistan. The purpose of this study is to historically identify the main stages of industrial development and the formation of migration processes in construction and industrial zones, as well as the solution of the personnel issue on the example of Bukhara region.

Key words: Migration, resettlement, USSR, Uzbekistan, Migration policy, Revolution, causes of migration, factors of migration, skilled workers.

Введение: Всестороннее изучение миграционного вопроса позволяет точно и глубоко представить себе трудности и трудности развития промышленного и строительного процесса, прошедшие народом Узбекской Республики после Второй мировой войны. Также после военный период тесно связан с принудительной миграцией так как оно является базой всей истории Миграции мира с древних времен и по сей день. (принудительность является очень тонкой гранью между выбором самого человека и его безнадёжности перед законом государств).

Вопросы касающегося принудительной миграции, отмечены в работе В.В.Сарновой, которая посвящена проблеме спецпереселенцев по государственной политики Советов. 1960 году в Лондоне, была опубликована для общественности книга Р.Конквеста.[1]

В историографии этнических депортаций до настоящего времени отсутствуют, работы с анализом основных характеристик этнических «контингентов», принудительно расселённых в разные части республик и изменении этнической депортации данного периода.[2]

По мнению Сычкаря А.В, работы касающиеся принудительной миграции, анализ историографии, необходимо проводить по общепринятым, исторически сложившимся, закономерным, хронологическим, классификационным делениям: дореволюционная, советская, современная и зарубежная историография. Автор считает, что одним из факторов человеческой гегемонии - это принудительность миграционного процесса в современной истории, что считалось обычным методом введения миграции.[3]

Основная часть исследования: Исследователи по переселению, невольно подчеркивают политический и социальный миграционный характер. При изучении работ по «принудительной миграции» в промышленные зоны, было обращено внимание на философский характер (мышления и взгляды переселенцев на принудительность) развития событий. В исследовательских работах Латышевой К.В. изучались причины принудительной миграции, приводится количество людей, подвергшихся принудительному выселению, статистика потерь в ходе депортации, условия жизни в новых местах и различные формы протеста. Особое внимание уделяется истории восстановления национальной философии и права. Заключительной частью для принудительной миграции и тотальное выселения советских граждан немецкой национальности, послужил Указ Президиума Верховного Совета СССР «О переселении немцев, проживающих в районах Европейской части СССР (Украина, Белоруссия и Поволжья)» от 28 августа 1941 года, действия которого распространялось на немецкое население.[4]

После войны такая политика принудительной миграции была распространена только на немцев, проживающих и на других территориях СССР, после Указа они были переселены в промышленные зоны Бухарской области, на строительные работы, на предприятия «Бухаранефтегаз» и «Бухарагазпромстрой».[5]

У современных российских и узбекских авторов, актуальной темой для исследований, стала внутренняя миграция населения, так как в политике Советского Союза не было понятия миграции, потому что, государство являлось одним целым, и в качестве перехода из одной республики в другую не использовался термин «миграция», а использовался термин «переселение». Понятие «миграции населения», к сожалению, было почти потеряно на несколько десятилетий из советской научной литературы. Наиболее выразительным примером этого, является освещение миграции в Большой советской энциклопедии.[6]

Во втором издании Советской энциклопедии от 1954 года том 27, термин «миграция населения» отсутствует, но есть термин «миграция народов», с отсылкой к термину «переселение народов», под которым в томе 32 от 1955 года говорится, что «переселение народов это – переселения племен средних веков, способствовавшие крушению Римской империи». Таким образом миграция в Советском Союзе было заменено в понятии только одного из её видов.[7]

Однако, современные историки упоминали отдельные вопросы, касающиеся внутреннего переселения, причиной которой послужила доктрина Н.Хрущева, так как, для

освоения новых целинных земель и обеспечении всех граждан, первыми необходимыми условиями, было решено отправить огромное количество людей, для заселения новых земель, которые были без хозяев.

Такая ситуация, созданная для развития планового переселения и внутренней миграции, начала развивать и сельскохозяйственную часть миграционного вопроса. Этот аспект миграции в последнее время приобретает особо большое значение, что связано с резким изменением показателей воспроизводства населения бывшего Советского государства. В этих условиях важно знать, какое влияние оказывает внутренняя миграция на воспроизводственную функцию населения. Были рассмотрены несколько специальных работ по внутренней миграции: Б.Н.Ботировой,[8] Б.Н.Ризаева,[9] Х.Хушвактова и Х.Холмуминова Максаковой Л.П.[10]

В изучении переселенческой политики, отдельный вклад вводит А.Пискунов, где он внедряет в научный оборот, неизвестные ранее документы (постановления, архивные материалы РСФСР, партийные и областные архивы), которые представляют с собой особую ценность в изучении внутренней миграции.

Аналогичным образом, автор сначала изучил и сделал выводы по переселению дореволюционного периода, так как проблема переселения на тот период рассматривалась как решение «аграрного вопроса».

По мнению С.П.Пискунова, первыми исследователями по изучению внутреннего переселения стали экономисты, которые рассматривали ситуацию, как путь к развитию экономики государства. Таким образом, применительно к сельскохозяйственному переселению допустимо использование двух подходов.

Первый, подход был отраслевой, согласно, которому переселение являлось формой перераспределения трудовых ресурсов, где относительно переселялись семьи (при условии наличия в ее составе не менее 2 трудоспособных членов) в сельскохозяйственные предприятия.

Второй, территориальный, трактующий, это переселение имеющую организованную форму миграции, подразумевала смену постоянного места жительства – субъекта выхода и выселения.[11]

Относительных показателей внутриобластного переселения было достигнуто в период освоения залежных и целинных земель, инициированного Хрущевым Н.С.. Было выяснено что снижение доли внутриобластного переселения 1969-1973 гг. по сравнению 1955-1965 гг. разница оказалась высокой 33%.[12]

Но также отмечает автор, что именно благодаря государственным мерам, в кратчайшие сроки были выполнены задачи по заселению и освоению новых залежных земель Средней Азии, в том числе и Узбекской ССР, районов Карельского перешейка Ленинградской областей.

По выводам Б.Н.Ботировой, решения кадрового дефицита в сельской местности по вопросу «наращивания демографического потенциала малонаселенных районов Узбекской ССР 1926-1941 гг». за счет политики переселения до начала Второй мировой войны, были выявлены несколько фактов.

Главным является тот факт, что была, введена аграрная политика советского правительства в Узбекистане, освоение новых земель и ирригационно-мелиоративных систем.[13] Также в исследовании была раскрыта сущность аграрной политики советского правительства. Если автор, в своих исследованиях изучал ситуацию по всей республики и довоенный период, то в изучении полного анализа внутренней миграции, по областям, были использованы в работе Х.Холмуминова (на примере южных областей), Х.Хушвактова (на примере Мирзачула) и Б.Ризаева (на примере Бухарской области).

Вопросы, касающиеся внешней миграции, были изучены в основном авторами из зарубежных стран, которые также исследовали вопросы политики внешней миграции. Были изучены старые и новые работы по миграции населения в СССР и Европе, также были рассмотрены вопросы иммиграции в Советском правительстве, и обеспечения

гарантированной работой. Авторы, изучившие эти направления, - это М.Петрусек, Stephen Castles and Mark Miller, Сейла Бенхабиб (перевод с английского от В.Л.Иноземцева), Cédric Audebert.[14]

Тематика миграционной политики и политики внешней миграции, как мы смотрим, привлекла внимание многих исследователей, которые в изучении этого глобального вопроса не остались в стороне. Проблемы соотношения власти, религии и культурно-бытовой жизни внешних мигрантов в Узбекистане (болгары, евреи, поляки, немцы, греки, монголы).

Заключение: По результатам всех исследований по историографии следует особо отметить что рост промышленной миграции в Узбекистане, в том числе и в Бухарской области, подвижность городских и сельских жителей, были вовлечены не только внутриреспубликанском формате, но и были активны в межреспубликанском миграционном процессам, где она оказала огромную помощь в развитии промышленно-строительного строя.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРА:

1. Conquest R. – “The Soviet Deportation of Nationalities” London. 1960 y. 203 p.
2. Сарнова В.В. – Принудительные Миграции Населения СССР в Западную Сибирь в Период Второй Мировой Войны. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Новосибирск. 2005г.
3. Сычкарь А.В. – Переселение Народов Северного Кавказа в 1850-1860 гг. Монография. Владикавказ. 2010г. С.202.
4. Сарнова В.В. – Принудительные Миграции Населения СССР в Западную Сибирь в Период Второй Мировой Войны. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Новосибирск. 2005г.
5. Государственный Архив Бухарской области Ф – 1219, Оп. – 1, Дело – 148, Л.59.
6. Зайончковская Ж.А, Переведенцев В.И. – Современная миграция населения Краснодарского края Новосибирск. 1964. С.18.
7. Переведенцев В.И. – Методы изучения миграции населения. Москва. Издательство «Наука».1975. С.10.
8. Ботирова Б.Н. – Ўзбекистонда ўтказилган советларнинг аҳолини кўчириш сиёсати. (1926-1941 йй). Тарих фанлари номзоди диссертацияси. – Тошкент, 2010 й. 157 б.
9. Ризаев Б.Н – Ўзбекистонда 1950-1970 йиллари Янги Ерларни Ўзлаштириш Жараёнида Аҳолини Кўчириш Сиёсати (Бухоро Области Мисолида). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. Бухоро. 2021 й. 158 б.
10. Максакова Л.П. – Миграция населения республики Узбекистан. Ташкент. Издательский дом "Эльдинур". 2000. – 268 с.
11. Пискунов С.А. – Государственная политика сельскохозяйственного переселения и ее реализация на территории РСФСР (2-я половина 1940 – 1980-е гг.). диссертации на доктора исторических наук. Томбов. 2017. С.23.
12. Пискунов С.А. – Политика сельскохозяйственного переселения и ее реализация дальнего востока СССР (середина 40-Х-середина 60-Х гг XX века). Автореферат диссертации на кандидата исторических наук. Хабаровск, 2005. С.9.
13. Ботирова Б.Н. – Ўзбекистонда ўтказилган советларнинг аҳолини кўчириш сиёсати. (1926-1941 йй). Тарих фан.ном. ...дисс. –Тошкент, 2010. 157 б.
14. М.Петрусек – «Энтони Гидденс. Нация-государство и насилие» Cambridge Polity Press, 1985.; Stephen Castles and Mark Miller – “The Age of Migration International Population Movements in the Modern World.” 4-th. Edition. Basingstoke, Palgrave-Macmillan, 2009 y.; Села Бенхабиб – «Притязания культуры - равенство и разнообразия». Москва. «Логос» 2003 г. С.247.; Audebert C. – “Migration in a Globalised World New Research Issues and Prospects” University Press, 2010. — 222 p.

УЎК 908

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ҚАШҚАДАРЁ РАДИОКАНАЛИ ФАОЛИЯТИ ТАРИХИДАН

С.Б. Муртазова, проф., Иқтисодиёт ва педагогика университети НТМ, Қариш
Қ.А. Аширова, магистрант, Иқтисодиёт ва педагогика университети НТМ, Қариш

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин Қашқадарё вилояти радиостанциялари, хусусан «Машғал» радиостанцияси фаолиятининг мазмуний ва институционал жиҳатлари илмий-таҳлилий асосда ўрганилган.

Калит сўзлар: Қашқадарё радиоси, «Машғал» радиостанцияси, мустақиллик йиллари, ҳудудий оммавий ахборот воситалари, радиоэшиттиришлар.

Аннотация. В данной статье на научно-аналитической основе рассматриваются содержательные и институциональные аспекты деятельности радиостанций Кашкадарьинской области, в частности радиостанции «Машъал», в период после обретения Узбекистаном независимости.

Ключевые слова: Кашкадарьинское радио, радиостанция «Машъал», годы независимости, региональные средства массовой информации, радиовещание.

Abstract. This article provides a scholarly and analytical study of the substantive and institutional aspects of the activities of radio stations in the Kashkadarya region, particularly the “Mash'al” radio station, after Uzbekistan gained independence.

Key words: Kashkadarya radio, “Mash'al” radio station, years of independence, regional mass media, radio broadcasting.

Кириш. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг жамият ҳаётининг барча соҳаларида, жумладан оммавий ахборот воситалари тизимида ҳам туб сифат ўзгаришлари амалга оширилди. Айниқса, ҳудудий радиоэшиттиришлар аҳолини тезкор ва ишончли ахборот билан таъминлаш, ижтимоий-сиёсий ислохотлар мазмунини оммага етказиш ҳамда миллий маънавиятни юксалтиришда муҳим ижтимоий институт сифатида шаклланди. Шу нуқтаи назардан, Қашқадарё вилояти радиостанциялари фаолияти мустақиллик йилларидаги медиа тараққиётини ўрганишда алоҳида илмий аҳамият касб этади.

Қишлоқ ва чекка ҳудудларда газета-журналлар етиб бориши чекланган шароитда радио энг оммабоп ва таъсирчан ахборот воситаси сифатида аҳолининг кундалик ҳаётига чуқур кириб борди. Айниқса, «Машъал» радиостанцияси ўз эфир сиёсати орқали қишлоқ аҳолиси, деҳқонлар ва ишчиларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилди.

Адабиётлар таҳлили: Мустақиллик йилларида Ўзбекистон оммавий ахборот воситалари тарихи масаласи бир қатор тадқиқот ва матбуот материалларида ёритилган. Хусусан, «Ўзбекистон матбуоти» журнали саҳифаларида ҳудудий радио ва телевидение фаолиятига бағишланган мақолаларда радиоэшиттиришлар мазмунини бойитиш, ижодий савияни ошириш ҳамда жамоатчилик фикрига таъсир кўрсатиш масалалари таҳлил қилинган [1; 2; 3].

Айниқса, А. Исоқов ва П. Эргашев мақолаларида вилоят радиосининг ижтимоий-сиёсий аҳамияти, эфир сиёсати ва кадрлар фаолиятига эътибор қаратилган. Шу билан бирга, умумий медиа тизимида радионинг ўрни Ўзбекистон Республикаси телевидение ва радио компанияси фаолиятига оид манбаларда кенг ёритилган [4]. Қашқадарё вилоятида фаолият юритган радиостанциялар ҳақидаги маълумотлар эса махсус радио маълумот порталларида учрайди [5]. Бироқ мавжуд адабиётларда Қашқадарё вилояти радиоси, хусусан «Машъал» радиостанциясининг мустақиллик йилларидаги фаолияти комплекс ва тизимли таҳлил қилинмаган. Мазкур мақола айнан шу бўшлиқни тўлдиришга қаратилган.

Натижа ва таҳлил: 1991-йилдан кейин Ўзбекистон Республикаси телевидение ва радио компанияси (СРТРК) ташкил этилди ва радиобағалаш тармоқлари мустақил миллий медиа сифатида янги форматда фаолият бошлади. Мазкур даврда радиостанциялар ўз эфирларини маҳаллий тилда, жамоатчилик манфаатларига мослаб қайта жорий этди ҳамда ахборот, маданий, ижтимоий дастурлар тарқатди. Шу билан бирга, радио хабардорлик ва жамоат фикрини шакллантиришда муҳим омил бўлди[4].

Маҳаллий радио — бутун вилоят аҳолиси учун муҳим коммуникация бозори бўлиб, у:

- **Ахборот тарқатиш** — шаҳарлар ва қишлоқ аҳолисига жорий давлат, жамоатчилик ва маҳаллий хабарлар тарқатди;
- **Маданий тараққиёт** — ўзбек тилида миллий маданият, анъана ва урф-одатларни тарғиб қилди;
- **Жамоат фикри** — маҳаллий ижтимоий муаммолар мавзуларини ёритиб, аҳоли фикрларини шакллантирди.

Қашқадарё радиостанциялари маҳаллий рейтинг ва тингловчи талабларига кўра жойдош эфирларда мусикий, ахборот ва ижтимоий дастурларни тарғиб қилиб келмоқда (масалан, **Vodiy Sadosi** каби радио станциялари Қашқадарёда ҳам эшитилади)[5].

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин оммавий ахборот воситалари тизимида, жумладан радио соҳасида ҳам туб сифат ўзгаришлари амалга оширилди. Айниқса, ҳудудий ва қишлоқ аҳолисига мўлжалланган радиостанциялар жамият ҳаётида муҳим ахборот-маърифий институт сифатида шаклланди. Ана шундай оммавий ахборот воситаларидан бири «Машъал» радиостанциясидир.

«Машъал» радиостанциясини ташкил этиш ғояси илк бор Шароф Рашидов томонидан илгари сурилган бўлиб, унинг асосий мақсади қишлоқ аҳолиси, деҳқонлар, чўпонлар ва ишчиларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжини қондиришдан иборат эди. Радиостанция 1979 йил 1 январдан ўз фаолиятини бошлаб, дастлаб Ўзбекистон радиосининг «Сўнгги ахборот» таҳририяти таркибида эфирга чиққан. Илк босқичда эфир вақти кунига 6 соат этиб белгиланган бўлиб, эфир тўлқини олиш ва тегишли рухсатномалар масаласи мураккаб ташкилий шароитда ҳал этилган.

Мустақиллик йилларида маҳаллий радиоларда тўғридан-тўғри эфир амалиётининг йўлга қўйилиши Қашқадарё радиоси фаолиятида ҳам муҳим янгиликлардан бири бўлган. 2001 йилга келиб радиода меҳнат фахрийлари, илғор ишчилар ва мутахассислар иштирокида давра суҳбатлари, шунингдек байрам ва муҳим сана ва тадбирларга бағишланган жонли чиқишлар ташкил этилган. Бу эса тингловчилар билан бевосита мулоқотни кучайтириш, жамоатчилик фикрини шакллантиришда радио ролини оширишга хизмат қилган.

Ахборот сиёсатида куннинг долзарб масалаларини муҳокама қилиш, жамиятда кечаётган ислохот ва ўзгаришларни шарҳлаш, аҳоли муаммоларини очиқ ёритишга интилиш устувор вазифалардан бири бўлган. Қашқадарё радиоси ахборот беришда холислик, тезкорлик ва ишончлилик тамойилларига амал қилишга ҳаракат қилган. Шу билан бирга, радиоэшиттиришларда миллий ва маънавий масалаларга ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Миллий кадриятлар, тарихий хотира, давлат тилининг жамият ҳаётидаги ўрни, маънавий-маърифий мавзулар маҳаллий аудитория учун долзарб йўналиш сифатида мунтазам ёритиб борилган. Бу эса Қашқадарё радиосининг нафақат ахборот манбаи, балки маънавий тарбия воситаси сифатидаги аҳамиятини ҳам оширган.

2001 йилга келиб вилоят телерадиоларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва кадрлар сиёсатини такомиллаштиришга қаратилган ишлар изчил давом эттирилган. Қашқадарё радиосини ёш журналист кадрлар билан тўлдириш, уларнинг касбий маҳоратини ошириш масалаларига устувор аҳамият берилган. Бу жараёнда Абдусамад Исоқов маҳаллий радиожурналистлар учун устоз ва мураббий сифатида фаолият юритган.

Умуман олганда, 2001 йил ҳолатига кўра Қашқадарё радиоси вилоят аҳолиси учун ишончли ахборот манбаи, ижтимоий-сиёсий жараёнларни етказувчи самарали восита ҳамда маҳаллий журналист кадрлар тайёрлаш мактаби сифатида намоён бўлган. Унинг фаолияти мустақиллик йилларида Ўзбекистонда маҳаллий оммавий ахборот воситаларининг институционал ва мазмуний жиҳатдан ривожланганини яққол акс эттиради.[3]

Хулоса. Мустақиллик йилларида Қашқадарё радиостанциялари маҳаллий жамоалар учун муҳим ахборот ва маданий платформа бўлиб қолди. Радионинг жамоатчилик фикрини шакллантириш бўйича ўрни, рақамлаштириш жараёнларида иштироки ва жамоатчилик билан мулоқотдаги роли йилдан-йилга ошиб бормоқда. Бу тенденция радиостанция фаолиятини янада кенгайтириш учун шарт-шароитлар яратади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. «Машъал» содиқ ҳамроҳингиз // Ўзбекистон матбуоти. –1995. – №4. – Б.10-11.
2. Исоқов А. Кўрсатув ва эшиттиришлар савиясини ошириш йўлида // Ўзбекистон матбуоти. – 1998. – №1. – Б. 20-22.
3. Ergashev P. Унга хавас қилса арзийди // Ўзбекистон матбуоти. –2001. – №1. – Б.38-39.
4. National Television and Radio Company of Uzbekistan — Википедия маълумотлари. [Wikimedia](https://ru.wikipedia.org/wiki/Национальное_телефильмовое_и_радиовещательное_общество_Узбекистана)
5. FM Radio Stations in Qashqadarya, Uzbekistan — радиостанциялар рўйхати ва маълумотлар. radio-asia.org

САВДОГАР ГЛУХОВСКИЙНИНГ ЯНГИ УРГАНЧ КРАСНОВОДСК КАРВОНИ

С.Наврузов, т. ф. н., доц., Маъмун университети, Хива

Аннотация. Мақолада Хива 1873 йили, подшо Россияси томонидан истило қилинган, "Гандимён шартномаси" имтиёзларидан фойдаланган рус офицери А Глуховскийнинг Хива моллари билан Каспий денгизи бўйлаб қилган тижорати ҳақида фикр юритилади.

Калим сўзлар: Хива хонлиги, Гандимён шартномаси, Россия протекторати, савдо муносабатлари, А. Глуховский, карвон савдоси, Каспийбўйи, иқтисодий интеграция.

Аннотация. Статья посвящена анализу торгово-экономической деятельности, инициированной офицером А. Глуховским в период после установления протектората Российской империи над Хивинским ханством. На основе изучения исторических источников автор исследует организацию торгового каравана по маршруту Новый Ургенч – Красноводск.

Ключевые слова: Хивинское ханство, Гандимьянский договор, российский протекторат, торговые отношения, А. Глуховский, караванная торговля, Каспийское побережье, экономическая интеграция.

Abstract. The article discusses Khiva's trade with goods in the Caspian Sea and coastal regions, led by Russian officer A. Glukhovskiy, who benefited from the privileges of the Gandimiyani Treaty after the conquest of Khiva.

Keywords: Khiva Khanate, Gandimyan Treaty, Russian protectorate, trade relations, A. Glukhovskiy, caravan trade, Caspian coast, economic integration.

Хива, 1873 йили истило қилинган, Подшо Россияси ва Хива хони ўртасида тузилган "Гандимён шартномаси"[1] нинг кўпгина пунктлари нафақат рус ҳарбий жанговар комплекси балки, савдо ва саноат доиралари учун ҳам, даромад манбаи сифатида хонлик моллари билан савдо сотиқ қилишга даъват қиларкан, етарли шароит туғдириб, кенг ва эркин йўл ҳам очиб берганди. Жумладан, ўша тарихий ҳужжатнинг 6 ва 7 пунктлари хонликда рус саноат ва савдо капиталига қулай бўлган жойларда омборхоналар ва дарё пристани, савдо дўконлари ва бошқа зарур анжомларини қуриш ҳуқуқини таъминлаганди.

Шартноманинг 8, 9 ва 11 пунктлари Россия савдогарларини хонлик ҳудудида олдинги 5 фоизли "зако́т" тўловидан умрбод халос қилди. Шунингдек хонликнинг аҳоли яшайдиган қалъа ва шаҳарларида савдо сотиқ ваколатларини таъминлаб берди.

Бу борада рус матбуоти "рус савдогари учун барча шаҳар ва аҳоли манзиллари ўз дарвозаларини кенг очганди. Бизнинг савдогарларимиз эндиликда ўз карвонбоши ва карвон саройларига ва кўплаб омборхоналарга эга бўлди.

Рус савдогари, эндиликда хонлик ҳудудида эркин кўчиб юриш ҳуқуқига эга. Хивадаги савдо учун яратилган шароит Ўрта Осиёнинг Бухоро ва Қўқон хонликларидаги тартиблардан мутлақо ўзгачадир, "деб ёзган эди", Московские ведомости "[2]. Рус савдо ва савдогарлик доираларининг "Гандимён шартномаси" туфайли эришган ваколатлари Европа матбуотида ҳам ўз аксини топганди.

Инглиз матбуоти "Дейли ньюс" Рус савдо вакиллариининг Хива ва Ўрта Осиё бозорларини монополия қилишига қатъий қаршилик кўрғазаркан "Руслар эришган божсиз савдо қилиш ҳуқуқи, инглиз савдогарларига ҳам тегишли бўлиши, Осиё бозори фақат бир куч ҳукмида қолмаслигига эришиш зарур"[3] деб таъкидлаганди. Дарҳақиқат, Хивада илк бор ҳечқандай божу тўловларсиз савдо қилиш имкониятига эришган рус карвони 1873 йил сентябрь бошларида Янги Урганчдан Красноводск томон йўлга чиқди. Имтиёзли илк рус савдо карвонининг ташаббускори сифатида, Россия бош штаби офицери, подполковник А И Глуховский, назарида Красноводск Амударё йўлидан фойдаланиш хатарли эди. Дарҳақиқат бу йўл тўсиқлар ва хавф хатардан ҳоли эмасди. Лекин, шунга қарамадан бу савдо йўлининг тижорат учун аҳамиятини ҳис қиларкан, Глуховский, савдо карвони тайёрлаш тараддудини кўрдим "[4] деб ёзганди.

Бу тадбирнинг илк дақиқалариданоқ қатор муаммолар юз берабошлади. Ҳатто қулайликлар, имтиёзлар бўлишига қарамасдан, карвон сафида ихтиёрий борадиган хизматчи топилмади. Лекин, саҳродаги туркманларнинг аҳволини ўрганиш натижасида, савдо карвонини йўлга қўйишга чора топилганди.

Эрон, Афғонистон ва Каспий томонларга савдо иши билан бир неча марта сафар қилган, карвон етакчиси сифатида қатнашган кишилар топилиб қолди. Лекин, сафарга карвон юкларини элтадиган туяларни ва туя етакчиларини топишда қийинчиликлар туғилди.

Туяларини беришга ҳечким розилик бермаганди. Бунга асосий сабаб “Гандимён шартномаси”га биноан туркманларга юклатилган жарима маблағи ҳисобига” туяларни рус маъмурияти тортиб олмоқчи”[5], деган фикр шаклланганди. Шунингдек чўлда” туркман қавмлари орасида Руслар орқага қайтиб кетишда туяларимизни тортиб оладилар” деган фикр ҳам мавжуд эди. Ниҳоят, карвонни йўлга тайёрлашда, қатор муаммоларга ечим топилди.

Янги Урганч Красноводск савдо карвони 1873 йил сентябрь бошида йўлга отланди. Карвон таркибида ишончли шахс сифатида Янги Урганчлик Ибодулло Абдулла ўғли ва карвонга ҳаммолликка ёлланган Кутум Хусайин ўғли ва Красноводскка кўчиб кетаётган қорачуқлик туркман йигит бор эди.

Карвонбошиликка Ақмамад Омондурди ўғли тайинланганди. У Қорақум орқали ўтган савдо карвонларига етакчилик қилгани боис, ўз ишининг устаси эди. Карвон сафида ҳаммолликка ёлланган 15 нафар юк ташувчилар ҳам бўлиб, 21 кишидан иборат карвон таркиби шаклланганди. Ишчи ҳайвонларидан 2 от, 10 эшак, 66 туя бор эди холос.

Карвон сафидаги ҳар бир туяга 9 тилладан, жаъми 81 танга, яъни 20 рубль 20 тийин ҳажмида кира ҳақи харажат қилингани ҳолда, ҳар бир бош туяга ҳажми ўртача 12 пуд оғирликдаги мол юкланди [6]. Карвон сафидаги ишчи ҳайвонлари учун ем ҳашак ғамланмади. Фақат Отлар учун кунига икки ҳовуч миқдорида жўхори дони олинганди.

Карвондаги ҳарбир киши ўз истагига биноан ғамини кўраркан, албатта, ўзи билан йўлга гуруч, чой ва нон, туз каби маҳсулотларни олганди. Сафар давомида йўлга ҳар бир киши ҳисобига бир ва отлар учун икки тўрсукда сув олинганди.

Карвон сафидаги йўловчилар туялар елкаларига ўрнаштирилган ўриндиқларда жойлашиб олишди. Шунингдек Красноводскка шайланган бир нафар йўловчи отда, хизматчи ва ҳаммоллар эса, эшакларда сафарни давом қилдиришди. Савдо карвонининг йўлдаги ҳаракатини ҳисоб китоб қилишни, яъни ўлчов ҳисобини туркман отлиқлари яхши билишган.

Карвон босиб ўтган масофа манзил тушунчасида ифодаланган. Бир манзилни карвон ўртача ҳисобда, 5 соатда босиб ўтган. Туянинг карвондаги ҳаракати соатига 3, 3, 5 версть ҳисобида бўлган. Ҳарбир манзил тахминан 18 версть йўл масофасида ҳисобланган.

Дастлаб савдо карвони ўз ҳаракатини Янги Урганчдан Измухшир ва Ўрта қуйи орқали юриб, Красноводскка чиқишни мўлжаллаганди. Лекин, бу йўлнинг така туркманлари ўрайдиган ўтиши хавфли бўлиши туфайли, карвон ўз сафарини Измухшир йўли орқали Чоршили ва Далили кудуқларида тунаб, Красноводскка чиқишни мақбул топди. Шундай қилиб сентябрь ойи бошида Янги Урганчдан йўлга чиққан карвон 1, 5 кун йўл юриб, 3 манзил масофани босиб ўтгач, Ғазавот қалъасига кириб келди.

Кузатувчи назарида, карвон кечган йўллар пахтазор ва ипак етиштириш учун зарур тут дарахтлари билан қопланган, тутзор боғлар бўлиб, хонликнинг обод ерлари эди. Хива хонлигида маҳаллий чиқир суви билан суғориладиган масканлар озик овқат ва боғдорчилик маҳсулотлари етиштириладиган жойлардир.

Савдо карвони йўлидаги Ғазавот қалъасидан Измухширгача бўлган масофа иккита манзил ва бир кечувни ташкил қилганди. Дам олиш учун карвон Измухширдан 6 версть масофадаги ўкуз, салах, кулчара уруғлари яшайдиган манзил танланди. Карвон дам олишга тўхтаган ушбу ўрамда туркманларнинг 200га яқин чодир тикилганди. Савдо карвони бу қўнимгоҳда 4 кунгача тўхталиб қолди.

Измухширдан чиққан савдо карвони олдида бир кунлик йўл, узоқ масофа турганди. Бу бутун бир манзил, бир кечувни ташкил қиларди. Карвон йўлида қўй қўзилар подасини етаклаётган биргина чўпон кўринди холос. Туялар юрадиган йўл кенг ва текис бўлишига

карамасдан, деярлик на бирон ариқ, на оқар сув иншоотлари кўринмасди. Лекин, карвон йўлида Туялар учун ёнтоқ, оқбош ва саксовул каби чўл ўсимликлари мўл кўл эди.

Бетўхтов, деярлик 10 соат йўл юрган карвон Чағолли сардобасида дам олишга қўш ташлади. Йўлга тайёргаргарлик кўриларкан, сув идишлари “тўрсук”лар қайтадан тўлдирилди. Карвонбоши одатдагидай, тонг отардан икки соатча олдин йўловчиларни йўлга отлантираркан, навбатдаги манзил тахминан беш соатлик масофа бўлиб, куннинг эрталабки вақтида кечилди.

Карвон йўловчилари деярлик уч соатча енгилгина дам олгач, яна йўлга тушиб, бепоён чўлда беш соатлик масофани босиб ўтишди. Кечаси тун бўйи юриган карвон эртаси соат 8ларда “Қизилча”да тўхтади. Қорақум бағрида кенг чўл узра ёстаниб ётган қадимги бу қалъада, кўрғон харобаларини эслатувчи лой девор парчалари, Буюк хоразмшоҳлар салтанатидан гувоҳлик берарди. “Қизилча” ўзининг архаик ҳолатида кўплаб пишган ғишлар ва бошқа қурилиш материаллари парчаларини ўзига ўраб олган ҳолда ёстаниб ётаркан, 2 -3 вёрсть узунликдаги маконни эгалларди.

Қалъа атрофлари куюқ саксавулзор ва турли туман саҳро ўсимликларидан иборат чангалзорни эслатарди. Қизилча қалъасидаги қудуқлар суви ширинлиги, ичимлилиги билан эътиборга лойиқдир. Карвон сафидаги ҳарбир киши сувдан мириқиб ичаркан, саҳро бўйлаб сафари ниҳоятда ҳузрли эди. Йўлга одатдагидек дам олиб, тайёргарлик кўрилгач, навбатдаги манзил “Чориш”томон юрилди. Қизилча қалъасидан эндиgina бир масофани ўтгач, қадимги қалъа харобалари кўзга ташланди. Лекин қуриган ариқ ва каналлар, сентябрь ойининг жазирама иссиқ куёши тафтида сувсизликдан жабр тортаётгандай эди.

Теварак атроф ҳар галгидай саксовул ва бошқа чўл ўсимликларига бойдек кўринарди. Йўлида деярлик икки манзил масофани босиб ўтган савдо карвони, Амударёнинг қуриган ўзанига келиб қолганди. Маҳаллий аҳоли уни ўзларича “Арас дарё” дейишарди. Дарё ўзанини тузлик ва қуриган қамишзорлар эгаллаганди.

Йўловчилар бир неча версть масофадаги йўлни босиб ўтгач, қадимги каттагина бир қалъага рўпара келишди. Харобазорни эслатувчи уй жойлар девори, лой пахсалари кузатувчи назарида, ўрта аср Хоразмийлариникига ўхшаш, уйсозлик архитектурасини намоён қиларди. Қалъа Ғариб Шоҳсанаам халқ достонидаги Шоҳсанаам номи билан аталарди.

Савдо карвони Шоҳсанаам қалъасидан чиқиб деярлик, бир чақирим йўл юргач, Чоришли қўналгосига келиб тўхтади. Чоришлида 12 та қудуқ бўлиб, уларнинг чуқурлиги 9 сажень атрофида эди. Баъзи қудуқлардаги сув ичимликка яроқсиз эди. Яришли маскани эса, Қўхна Урганч йўлида жойлашган.

Карвон йўлидаги Далли маскани эса, Чоришлидан деярлик беш манзиллик масофада бўлиб, икки, икки ярим кунлик йўлдир ва уни карвон уч кечувдагина босиб ўтиши мумкин. Далли қалъасида иккита қудуқ мавжуд.

Улардан уч сажень чуқурликдан сув тортиб олингани ҳолда, уни ҳам фақатгина қайнатиб ичса бўларди. Лекин қудуқларнинг куйи қисми тош билан теририб, мустаҳкамланганлиги йўловчиларда ажойиб бир таассурот қолдиргандай бўлди. Айнан бу масканда Далли бобо саждагоҳи ҳам бор экан. Савдо карвонининг тўрт нафар хизматчи ҳаммоли ушоқ туркман уруғидан бўлган бу кишилар ўзларининг етти йил муқаддам эрон карвони сафида Хива шаҳрига йўл тутган пайтида така туркманлари қароқчилари томонидан ўлдирилган қариндоши қабрини зиёрат қилишга йўлга чиққани ҳамон, икки кун давомида йўлдан адашиб қолишган.

Зўрға ўлар ҳолидагина уларни топиб келтиришгач, сафи тўлдирилган карвон, йўл, сафарини давом этди. Савдо карвони навбатдаги қўналға Тангри булоқ томон йўлга тушиб эндиgina бир масофани кечгани ҳамон, катта бир кўлга кўзлари тушаркан, гўё катта денгизга келиб қолгандай хурсанд бўлишди, афсуски бу шодлик онлари узоққа чўзилмаганди. Карвон ўз йўлидан адашган эди. Қайтадан ортга юрилиб, яна 10 вёрсть масофадаги йўлни ўтгач, карвон ўз йўлига тушаолганди.

Йўловчилар олдидаги навбатдаги манзил Тангли булоқ қудуғи эди. Унга етиш учун карвон 4 манзил ўлчовдаги масофани босиб ўтиши керак, яъни у бир ярим кунлик йўл

сифатида, икки кечувдан иборат эди. Тангрибулоқ суви ичишга яроқсиз чиққанди. Ниҳоят Дудур масканидагина, йўловчилар мазали ичимлик сувидан қониб ичиб, ҳузур қилишди. Қудуқнинг теваарак атрофлари, яқин яқинларда кўчиб кетган, туркманларнинг кўчманчи чорвадор турмуш тарзидан сакланиб қолган чодир ускуналари, тандир, қозон ўчоқ ва бошқа ҳаётий зарур ашёлари гувоҳлик беради.

Савдо қарвони асосий манзил Красноводскка етгунча олдинда ҳали Ядашам, Ачиқир қўналғаларини кечиб ўтиши зарур эди. Кейинги бу қўналғаларда қарвон учун деярлик қийинчиликлар сезилмади. “Ядашам”да дам оларкан йўловчилар мавжуд икки қудуқ сувидан ҳам ичиб мазза қилишди. Лекин, савло қарвонининг асосий манзили Красноводск шаҳри бўлиб, унғача йўловчилар икки манзил оралигидаги масофани босиб ўтиши зарур, демак олдинда ҳали бир каттагина географик кечув мавжуд. Хива хонлиги савдо қарвонлари 19 аср иккинчи ярмида ҳам Янги Урганч Красноводск йўналишида тижоратга юрганди. Янги Урганч қарвони ҳам ушбу йўналишда Красноводсккача бўлган масофани мўлжаллаганди.

1. Ғозовот 2 манзил, 2. кечув
2. Измухшир 2манзил, 1кечув.
3. Чағалли 1манзил, 1кечув.
4. Қизилча қаъла 3манзил, 2кечув.
5. Чоршили5манзил, 3кечув.
6. Далли5 манзил. 3кечув.
7. Тангри булоқ4манзил, 3кечув.
8. Дудур2манзил, 1кечув.
9. Ядашам4манзил2кечув.
10. Ячиқир1манзил, 1кечув.
11. Красноводск 2манзил, 1кечув.

Қарвон 32манзил (ҳарбир манзил 18 верстъ ҳисобида), жаъми 576 верст йўлни босиб ўтди. Сафар жараёнида қарвон ўтган йўлни қарвонбоши таҳлилича хизматчилар ва ҳаммолликка ёлланган туркман йигитлари меҳнат жараёнида сусткашликка йўл қўйишди, кўп меҳнат вақтини дам олишга қаратишган. Ҳатто, туркманлардан ёлланган туялар ҳам сафар давомида иш жараёнига фаол тортилмаганлиги аниқланди. Буни туякашлар орқага қайтиш учун туяларини аяганлиги деб қаралди.

Қарвоннинг ҳаракати бир кунда 8, 9, 10 соат ҳисобида чиқаркан, 14 соатлик вақт дам олиб ҳордиқ чиқаришга сарфланган. Шу масалада, қозоқлар ёлланган қарвонларда йўл ҳаракати 16соатга чўзиларкан, сутканинг қолган 8 соати дам олишга ажратилиши, албатта қарвон савдоси учун наф келтириши бегумон эди. Қарвон Янги Урганч ва Красноводск йўналишидаги масофани 12 кеча кундузда босиб ўтиши мумкин эди, лекин 22 суткага чўзилгани боиси ҳам ана шунда. Бу йўналишдаги қарвон сафар давомида қатор қулайликлардан фойдаланишга шароит мавжуд эди. Йўл давомида отлар ва эшаклар учун кўк ўт, ҳашак мўллиги, туяларга қум шароитида деярлик ҳар қадамда оқбош ва ёнтоқзорлар мавжудлиги қарвон учун муаммо туғдирмасди.

Хивалик туякаш суҳбатида” қозоқ чўлларидан юрган қарвон, Оренбурггача юраркансан чўл мисли тап тақир, гўё ердан ҳечнима унмагандай, ”дея тасвирлаганди.

Янги Урганч қарвони Красноводскда ниҳоятда қуванчли кутиб олинди.

Қарвон шаҳарда жойлашиши ҳамон, қарвоннинг ишчи ҳайвонларига ем, ҳашак муаммоси туғилди. Қарвон сафидаги ишчи ҳайвонларини шаҳардан ярим манзил масофадаги ерларга чиқариб, ушлаб турилиб боқишга тўғри келди. Красноводск порт сифатида руслар томонидан қурилиб мовий Каспий бўйида денгиз орқали келган рус ва бошқа давлат савлогарларининг молларини ўзига жамларди.

Красноводск бозори қанчалик турли туман молларга тўлиб тошиб ётмасин, хиваликлар назарида, хонликдаги бозор нархларидан анча баландлиги ва улар фақатгина гўё, мулкдорларга мослангандай эди. Дарҳақиқат, қарвон ҳисобидаги ёлланилган ишчи ҳайвонларни эгалари кема ва қайиқларда узоқлардан келтирилган ем ҳашакларни сотиб олиб боқишганди. Хива қарвони Красноводскда беш кун қолиб кетди.

Портга кириб келган “Кавказ ва Меркурий” жамиятининг “туркман” параходи Янги Урганч, Красноводск савдо карвонини Астраханга етказиб бериш маъсулиятини ўз бўйнига олди. Параход соат 12 ларда портдан чиқаркан, бир ярим кун давомида денгизда сузиб, Баку шаҳрида лангар ташлади. Порт майдонида карвон молларидан бир қисми савдога қўйилди. Қоракўл терисининг ҳар ўн донаси 50 рублдан кумуш пул ҳисобида, донасига 5 рублдан нарх белгиланди.

Шу нархда моллар сотилиб, 1000 теридан савдогар 1000 рубл миқдорида зарар кўргач, молларини йиғиштириб кемага ўтира қолди. Каспий узра тўққиз кун сузгач “Туркман” кемаси Астраханга етиб келди. Мисли эксперимент сифатида имтиёзли ташкил қилинган савдо карвони натижаларини яқунлаган ҳолда бош штаб офицери, подполковник йирик тижоратчи Александр Глуховский “Эндиликда Рус савдо, саноат доиралари учун мунтазам равишда Хива хонлиги орқали Амударё юқори оқими бўйлаб Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон ва Кавказ орқали Каспийда сузиб, Волга дарёсида Москва шаҳрига келиш мумкинлигини кўрсатди [7]”, дея таъкидлаганди. Бундай тижорат ғояси нафақат рус савдо саноат балки, ҳарбий доира вакиллари ҳам маъқул тушганди.

“Гандимён шартномаси” эндиликда, рус савдо саноат вакиллари Хивада божсиз, тўловларсиз савдо қилиш ҳуқуқига гаров сифатида қўйиларкан, ўлкани чоризм вассали, хомашё базаси сифатида қарашга шароит туғдирганди.

Деярлик, тўлалигича Чоризм манфаатларига бўйсундирилган Гандимён шартномаси имкониятларидан Ғарбий Европада ҳам саноатчи ва тижорат аҳли ҳам манфаатдор бўлишга ҳаракат қилганди. Манфаатдорлигини очиқ ойдин баён қиларкан инглиз матбуоти органи бўлмиш “Дейли ньюс” подшо Россиясининг Ўрта Осиё бозорларини монополия қилиш сиёсатини қораларкан “бир мамлакат манфаатларининг Осиё бозорида ҳукмронлигига чек қўйиш зарур, чунки инглиз савлогарлари ҳам, руслар каби божсиз савдо тижоратига ҳақлидир”, деб ёзганди.

Ўз вақтида “Гандимён битими”га қарши Ғарбий Европа матбуотида шов шовқинлар кўтарилгандики, Россия Ўрта Осиё бозорлари, хомашё маҳсулотларига яқка ўзи ҳукмронлик қилишига норозиликлар билдирилганди. Бундай сиёсий жараёнларда ўзининг иқтисодий манфаатлари йўлида инглиз хўжайинларига елка тутаркан Туркия матбуоти, Ўрта Осиёга елкадошлик ҳаёлида “Усманийлар оиласининг гўё ўз қардошларидан ажралиб қолмаслигига” [9] уринди.

Хива истило қилинган, Россия капитали тўлалигича ҳукмронликни ўз қўлига олганди. Рус матбуоти органи Голос, “эндиликда рус савдогарлари Хива молларини тўғридан тўғри илк қўлдан олиб, неча бор ошириб бошқа бозорларда сотиш имкониятига эга бўлишди [10]”, деб кўрсатганди. Шундай қилиб, “Гандимён шартномаси” нинг божсиз савдо қилиш имкониятидан наф кўрган Глуховский ўзининг биринчи савдо карвонини юритиб, маҳаллий Хива савдо молларини илк қўлдан арзон олиб, уни истеъмолчига етказишни синаб кўрганди. Унинг бу тижорати кейинги Хива ва Россия савдо алоқаларига кенг йўл очганди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Жуковский С В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последние трёхсотлетие, Петроград 1915, 179 - 183 бетлари.
2. Московские ведомости, 1873, 287 бет.
3. Материалы для описания Хивинского похода 1873г, Ташкент 1881, 14 бет.
4. Глуховский А И. О торговых путях в Среднюю Азию для комитета содействия русской торговли и промышленности. Туркестанский сборник том 26. 7 бет.
5. Глуховский А И. Описание снаряжения и движения первого каравана отправленного по занятий русскими войсками Хивы. Туркестанский сборник, том 263. 150 - 156 бети.
6. Глуховский А И. Первый торговый караван от Нового Ургенча в Красноводск в сентября 1873 году. Туркестанский сборник том 123. 157 бети.
7. Глуховский А И, ўша асар, Туркестанский сборник том 123. 157 163 бети.
8. Грулёв М. Соперничество России и Англии в Средней Азии. СПб, 1909. 200 бети.
9. Биржевые ведомости, 1873, №311.
10. газета Голос, 1870, №336.

УСИЛЕНИЕ ХЛОПКОВОЙ МОНОПОЛИИ В СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЕГО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

О.М. Назаров, преподаватель, Термезский университет экономики и сервиса, Термез

Annotatsiya. Maqolada XX asrning 80-yillarida O'zbekiston SSRda amalga oshirilgan siyosiy va ijtimoiy kompaniya — “paxta ishi”ga doir ma'lumotlar tahlil qilingan. Ilmiy tadqiqotlar va adabiyotlar asosida Surxondaryo viloyatida qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat ta'minoti hamda sanoatning holati, paxta yakkahokimligining kuchayishi va uning “qayta qurish” davrida Sovet Ittifoqidagi ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: xom paxta, paxta yakkahokimligi, ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz, poraxo'rlik, kadrlar, sud, jinoiy javobgarlik, ozodlikdan mahrum etish, oqlash.

Аннотация. В статье анализированы сведения о политической и социальной компании «хлопковое дело», проведенный в Узбекской ССР в 80-е годы XX века. С помощью научных трудов и литературы исследовано положение сельского хозяйства, продовольствия, промышленности Сурхандарьинской области, усиление хлопковых монополий и его социально-экономические последствия в период «перестройки» в советском союзе.

Ключевые слова: хлопок-сырец, хлопковая монополия, социально-экономический кризис, взяточничество, кадры, суд, уголовная ответственность, лишение свободы, оправдание.

Abstract. It is analyzed scientific information about the "cotton affair" which is considered the political and social company that held in the Uzbek SSR in the 80s of the twentieth century in this article. It is studied the state of agriculture, food, and industry in the Surkhandarya region, the strengthening of cotton monopolies, and its socio-economic consequences in the period of the "reconstruction" process in the whole territory of the Soviet Union by the help of scientific work and kinds of literature that were illuminated these situations.

Key words: raw cotton, cotton monopoly, socio-economic crisis, bribery, personnel, court, criminal liability, imprisonment, justification.

В процессе реализации политики советской хлопковой монополии, наряду с расхищением национальных богатств, осуществлялась и политика против обычаев, ценностей и обрядов представителей местной нации. Этот процесс протекал в Сурхандарьинской области своеобразно. В начале 80-х социально-экономический положение населения ухудшились, нехватка товаров, безработица возросла. Хотя безработицу в крае можно было бы ликвидировать путем развития других отраслей сельского хозяйства и промышленности. Но хлопковая монополия не позволяла. Промышленность развивалась крайне медленно.

Сведения о социально-экономической жизни Сурхандарьинской области в 80-х годах прошлого века можно найти в фондах 58, 86, 1714, 2806 Национального архива Узбекистана и фондах 12, 45,72, 77, 100, 361, 446, 580 Сурхандарьинского областного архива. Также при написании статьи, помимо архивных документов, были использованы мемуары и воспоминания историков, проводивших исследования по этому периоду - Н. С. Абашина, И. Хакимова, А.Безбородов, Н.Елисеева, В.Шестаков, М.Г.Вахобов, С. Зиядуллаев, М. Кадыров, Х.Э. Юнусовой, С. Турсунова, Э. Кобилова, Т. Пардаева, а также В. Илюхина, И. Юлдашева, Ю. Ходжамбердиева, К. Эгамбердиевой, опубликованных в газетах «Правда Востока», «Кишлок хакикати», «Заря Сурхана» и периодических изданиях. В том числе данные представлены в статистических сборниках Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 г. и в научных трудах зарубежных историков как А. Брауна, А. Мекулей, У.Вербума и др.

Если по статистике, в 1940 году в области было добыто 48 тысяч погониметров ткани, в 1960 году-80 тысяч погониметров ткани, после то этого этот процесс преостановлен до 1980-х годов. Затем в 1982 г. было выпущено ткани всего лишь 7000 погониметров, в 1983 г.-8000, в 1984 г.-7000 погониметров, а в 1985 г. производство вовсе было прекращено. Единственная в области швейная фабрика находился в городе Термезе, и в 1985 году она производила всего 10 000 единиц трикотажных изделий. Этот показатель составил в Бухаре-3988 тысяч, в

Джизаке-3839 тысяч, в Самарканде-3022 тысячи, в Хорезме-25 тысяч, в Ташкентской области-652 тысячи. По объёму производства трикотажа Сурхандарьинская область приравнивалась Навоийской области, чуть выше Каракалпакстана (7 тыс.) [1].

Несмотря на работу лучших агрономов и селекционеров Союза, область является основным местом выращивания шелковых коконов, в 1985 году было выращено 1427 тонн и произведено продукции всего 1366 погониметров. Остальная потребность в пряже, была завезена из зарубежа. Однако в том же году в Наманганской области произведено 76 231 погониметр шелковой ткани, в Ферганской – 55 066 погониметр, в Самаркандской – 11 739 погониметр. Такая ситуация наблюдается и в других отраслях. Производство железобетонных конструкций в Сурхандарьинской области составляет 300,1 тыс. м³ (342,8 тыс. в Каракалпакстане, 439 тыс. в Кашкадарьинской области, 350,5 тыс. в Самаркандской области, 1389,6 тыс. в Ташкентской области, 549,3 тыс. м³ в Ферганской области); производство кирпича составило 100 млн (169,3 млн в Хорезме, 262,3 млн в Фергане, 430,6 млн в Ташкентской области, 136,1 млн в Каракалпакстане, 176,1 млн в Андижане, 128,4 млн в Самарканде). Производство электроэнергии достигло 9,9 млн кВтч в 1940 г., 76,7 млн кВтч в 1960 г. и только 0,3 млн кВтч в 1985 г. [2]

В результате проводимой центром политики хлопковой-монополии Узбекистан, в частности Сурхандарьинская область, превратилась сырьевой базой СССР. В 1985 году общая площадь орошаемых земель в Сурхандарье достигла 285,6 тыс. га. В 1971 году этот показатель составлял 196,3 тыс. га. В результате засоления земель в 1985 обработано 280,8 тыс. га земли. Под урожай 1985 года было зарезервировано 240,3 тыс. гектаров этих площадей. Из них было выделено на зерновые (16,3 тыс. на весеннюю и осеннюю пшеницу, 8,1 тыс. на зерно кукурузы, 8,2 тыс. на рис), 154,9 тыс. на хлопчатник, 5,4 тыс. гектары земли на картофель и овощи[3].

В 1975 году в районе планировалось получить 28,9 тыс. тонн молока, что практике составило 9,2 тыс. тонн. Байсунский район, являющийся крупнейшим животноводческим центром области, смог выполнить план по передаче мяса государству только в 1990 году. До этого не удавалось осуществить запланированное в течение 15 лет. Потреблялось 84 процента молока. Но это на 115 тонн больше, чем в 1989 году. В 1990 году в районе выращивалось всего 2000 тонн зерна. В 1986-1989 годах во многих хозяйствах области планы по выполнению мяса и молоко были сорваны.[4]

В силу вышеперечисленных причин Сурхандарьинская область не могла обеспечить своих жителей продовольствием и была вынуждена привозить его из-за границы. Только в 1987-1989 годах яблоки завозились из Польши, сливочное масло из Франции, сгущенка и сахар из Украины и России, мясо из Монголии, мука и картофель из России, консервы из Венгрии. Качественные шоколадные изделия, тропические и субтропические фрукты, такие как мандарины, апельсины и бананы, были редкостью и продавались по знакомству. Длинные очереди за хлебом и молоком, были обычным явлением в 1970-х и 1980-х годах. Экономика Сурхандарьи пошла вспять, появились «болевые точки» во всех сферах жизни общества. Дефицит товаров в регионе увеличился. Советское государство сосредоточилось на увеличении объемов и урожайности хлопка-сырца в Узбекистане и пыталось экспортировать его по низкой цене. С этой целью до 1989 года за 1 кг хлопка, собранного в хлопководческий сезон, взималась плата в размере 5 копеек. Это было эквивалентно цене 1 стакана лимонада в то время. До 1990 года советское государство платило республике 810 сумов за 1 тонну хлопкового волокна, очищенного на хлопкоочистительных фабриках. Согласно анализу экономистов, в 1985 году рыночная цена 1 тонны хлопкового волокна составляла 2700 сумов. За этот период за выращивание 1 тонны хлопка выплачено 730,7 сумов, 1 тонны зерна - 145,3 сумов, картофеля - 244,4 сумов, овощей - 131,9 сумов, говядины - 2375 сумов, баранины - 1490 сумов, молока - 1490 сумов, на яйца 116,8 сумов, на шерсть 6644,6 сумов[5]. Интересно, что до революции русские купцы платили за тонну хлопкового волокна в 5 раз больше, чем советские, т.е. 556 рублей золотым червоном[6].

В 1980-е годы за один рабочий день колхозник Узбекистана, получал 5 сум 88 копеек, в Таджикистане 6 сум 04 копеек, в Кыргызстане 6 сум 90 копеек, в Туркмении 7 сум 03 копеек, в РСФСР 8 сум 03 копеек, в Литве 9 сум 90 копеек, в Эстонии 14 сум 04 копеек[8]. Самое печальное, что в этот период 80,4% населения Сурхандарьинской области проживало в селах и занималось в основном сельским хозяйством [9].

Вышеупомянутые свидетельства ясно показали истинное лицо советской колониальной системы. Неадекватное использование научно-технических достижений в сельскохозяйственных работах и чрезмерное применение ядохимикатов (бутефоса, меркаптозы и др.), допущение грубых ошибок в их хранении и применении привели к тяжелым последствиям. Экологическая ситуация в регионе ухудшилась и серьезно подорвала здоровье населения.

В результате ошибок, допущенных при освоении новых земель, было нарушено агротехническое состояние посевных площадей, а это привело к отравлению почвы, воды и воздуха, зерновых и овощных культур и даже скота. Также это привело к увеличению числа смертей среди детей и различных заболеваний среди населения с тяжелыми последствиями. Однако увеличение производства хлопка оставалось одним из основных направлений политики центра. Плановая экономика в советском государстве не признавала никаких экономических законов и объективных причин. План должен был выполняться во что бы то ни стало. С одной стороны, Центр предъявляет Узбекистану невыполнимый план, а с другой-устанавливает очень низкую цену за нелегкий труд узбекских хлопкоробов, наделавший шума в Узбекистане.

Руководство Узбекистана пыталось смягчить хлопковую политику Центра и передать часть доходов от хлопка нашему народу. Но Центр не «простил» этого поступка нашим национальным лидерам. В ноябре 1982 года, после смерти Генерального секретаря Л. И. Брежнева, сменивший его Ю. В. Андропов открыл «хлопковое дело».

«Если 1930-е годы - старая история, то как быть с “хлопковым делом”? Ведь придумали ложные обвинения для репрессий наших руководителей. А что других республиках не было коррупции? Такие болезненные события никогда не забыть, надо донести до нашей молодежи», — сказал Шавкат Мирзиёев. Глава государства подчеркнул, что эта история до конца не изучена, и исследования по выявлению и восстановлению памяти жертв репрессий должны быть продолжены [10].

Процессы, начавшиеся с таких названий, как «Хлопковое дело» и «Узбекское дело», раскрыли истинное лицо Центра. Стало ясно, что идеи Советского государства об интернационализме, братстве и равноправии бесперспективны. Массовые репрессии против узбекского народа, столько лет верой и правдой служившего советской власти, подорвали доверие других республик к Центру. Прогрессивная интеллигенция и политики в республиках активизировали национальные движения, чтобы с ними не случилось таких дней.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 г. – С. 79.
2. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 г. – С. 73.
3. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 г. – С. 132.
4. Газета “Заря Сурхана” 22 ноября 1991 г. – С.2.
5. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 г. – С. 168.
6. Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. – С. 309.
7. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 г. – С. 156.
8. Социологические исследования. –Москва: Наука, 1989. – №1. – С. 14.
9. Народное хозяйство СССР в 1985 г. – С. 166.
10. <https://www.gazeta.uz/uz/2022/08/31/president/>

ҚУЙИ ВА ЮҚОРИ ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

А. Пардаев, проф., т.ф.н., Турон университети, Қарши.

Аннотация. Ушбу мақолада Қашқадарё вилоятининг қуйи ва юқори ҳудудларидаги аҳолининг ҳўжалик ҳаётидаги ўзига хос хусусиятлар, таффовутлар ва бир бирига ўхшаш жиҳатлар таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: Қашқадарё, Қарши, Косон, Муборак, Миришкор, Нишон, Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Қамаш, Дехқонобод, воҳа, туман, шаҳар, қишлоқ, кундалик ҳаёт, ҳўжалик ҳаёт, дехқончилик, чорвачилик.

Аннотация. В этой статье анализируются особенности хозяйственной жизни населения нижних и верхних районов Кашкадарьинской области, различия и сходства.

Ключевые слова: Кашкадарья, Карши, Касан, Мубарак, Миришкор, Нишан, Шахрисабз, Китаб, Яккабог, Камаш, Дехканабад, оазис, район, город, село, повседневная жизнь, хозяйственная жизнь, земледелие, животноводство.

Abstract. This article analyzes the peculiarities of the economic life of the population of the lower and upper regions of the Kashkadarya region, differences and similarities.

Key words: Kashkadarya, Karshi, Kasan, Mubarak, Mirishkor, Nishan, Shahrisabz, Kitab, Yakkabog, Kamashi, Dehkanabad, oasis, district, city, village, everyday life, economic life, agriculture, livestock.

Қашқадарё воҳасининг табиий ва иқлим шароити, географик жойлашуви жиҳатидан икки қисмга ажратилади. Воҳанинг қуйи қисми аксарият кенг чўлдан (Қарши чўли) иборат бўлиб асосан (Қарши, Косон, Муборак, Миришкор, Нишон туманлари), юқори қисми (Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Қамаш, Дехқонобод туманлари) ҳудудлари тоғлар билан ўралган [1].

Қуйи Қашқадарё воҳасининг табиий шароити яйлов учун кенг майдонларнинг мавжуд бўлиши чорвачиликни ривожлантириш учун имконият яратиб борган. Юқори зонадаги воҳанинг текислик қисмида сув манбаларининг етарли бўлганлиги учун суғорма дехқончилик, тоғ ва тоғ олди ҳудудларда сув танқислиги туфайли лалми дехқончилик асосий машғулотлардан бири ҳисобланади [2].

Умуман олганда, Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Қамаш, Дехқонобод, ва қисман Чироқчи туманининг шимолий қисми тоғликлардан иборат. Нисбатан баланд (денгиз сатҳидан 1400 м баланд) жойлар Яккабоғ туманининг шарқий ҳудудларида ҳам бор. Вилоятнинг қолган марказий ва ғарбий қисмлари эса паст текисликлардан ташкил топган.

Умуман Қашқадарё баҳорининг таровати бошқача. Ғилонда бўғотдаги қорлар эндигина эриётган, Паландара, ҳисоракда бодом гуллаётган пайтда Қаршида тут пишиб тугайди, Касби ва Жейновда ўрик хушхўр бўлиб қолади [3].

Шу жиҳатдан олганда, қуйи ва юқори воҳаси аҳолисининг кундалик турмуш тарзида ҳам анчагина таффовутлар мавжуд. Юқори Қашқадарё аҳолисининг кундалик ҳамда ҳўжалик ҳаётидаги ўзига хослиги Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Қамаш, Дехқонобод туманларидаги тоғли ҳудудларида дехқончилик бир мунча кечроқ май ойларида шуғуллана бошлайди. Баҳорнинг нисбатан кечроқ бошланиши, қишнинг узок давом этиши, ёзнинг қисқа муддат бўлиб, ўрнини дарҳол ўзидан ҳам кам вақт давом этувчи кўзга бўшатиб бериши тоғли ҳудудларда яшовчи аҳолининг дехқончилиги ҳам буткул бошқача кечишига сабаб бўлади. Яъни бу ерларда баҳорикор экин-тикин асосий ўринда туради [4].

Шаҳрисабз туманидаги Ғилон ва Кўл қишлоқларида аксарият ҳовлиларнинг девор-дармиёни йўклиги бўлса, яна уйларнинг ўзига хос услубда синчдан ва тошдан қурилгани билан эътиборни тортади. Кўпгина уйлар болохонали. Зинадан чиқилади. Ҳар икки томнинг бирида эса рақамли (параболик) антенна ўрнатилган. Тоғ йўлида асосий улов ҳисобланган “УАЗ” ёки “Нива” машиналари шундоқ ҳовлидан ичкарида ёки ташқарида қўйиб қўйилган.

Чунки бу йўлларга шу машиналардан бошқаси чидаш бермайди. Қишлоқлар орасидаги масофа 12 километр [5].

Олма етиштиришда Ғилон қишлоғи аҳолиси ҳам яхшигина тажрибага эга. Ғилоннинг олмаси атроф қишлоқларда машҳур. Шу боис қишлоқнинг ўзида бўладиган бозорда мижозлар олмаларни нақд пулга ёки бартер- маҳсулот алмашиш усулида харид қилишади. Ғилонлик тажрибали боғбон Абдулҳақ Курбонов олманинг “муравенко”, “қизил олма”, “гольден”, “кремсон”, “семиренко” сингари навларини экишади [6].

Китоб туманидаги Паландара, Жовуз, Матман, Деновбола қишлоқлари олдида баланд тоғ йуллари бошланди. Аҳоли асосан деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик орқасидан кун кўради.

Ушбу тоғ қишлоқларининг аҳолиси ёзда чорвасини тоққа, чўпонларга бериб юборишади. Ҳар бир оиланинг эгалик қиладиган катта-катта ери бор. Шу далаларида нўхат, картошка каби экинларни экиб, деҳқончилик қилишади. Албатта, катта даромад ҳам олишади [7].

Китоб туманидаги машҳур қишлоқлардан бири Ҳазрати Башир қишлоғи шаҳардан 30,5 км узоқликда жойлашган. 300 га яқин хонадонда 1500 киши истиқомат қилади. Улар асосан чорвачилик, боғдорчилик ва деҳқончилик билан шуғулланади. Шу қишлоққа яқин Варганзаликлар эса анорчилик ва узумчилик билан шуғулланади [8].

Яккабоғ туманининг тоғли ҳудудларидаги Самоқ, Ҳайдарбулоқ, Сувлисой, Тотор, Калтақўл, Зармаст, Вари аҳоли қишлоқлари аҳолисининг хўжалик ҳаётида асосан боғдорчилик ва чорвачилик асосий ўринни эгаллайди [9].

Қамаши тумани 1939 йилда Ғузур туманидаги Қамай, Ёртепа, Араб, Лангар қишлоқ шўролари, Яккабоғ туманидаги Қорабоғ ва Сандал қишлоқ шўролари, Чироқчи туманидаги Қоратепа, Тўқбой, Оқрабод, Чим қишлоқ шўролари ҳудудидаги қишлоқларни қўшиш натижасида ташкил этилган [10].

Шунинг учун ҳам, Қамаши тумани аҳолисининг кундалик ва хўжалик ҳаёти турлича. Масалан, Қашқадрё узани бўйлаб жойлашган ва Чимқўрғон сув омборига яқин бўлган Қорабоғ, Чим, Оқрабод, Баландчайла, Ғиштли, Тўқбой, Қамай, Бадашхон қишлоқлар аҳолиси деҳқончилик билан, Ёртепа, Жонбузсой, Қизилтепа, Араб қишлоқлар аҳолиси чорвачилик билан шуғулланишади.

Туманнинг тоғли ҳудуддаги Қуға, Толли, Қоранқўл, Супа, Чит, Лангар, Чукур, Олма, Кон, Эгрсув, Оқсув, Қизилқишлоқ, Тегирмонқул, Калтатой, Довуд, Тудана, Оқдахана, Қоракўз, Оққишлоқ, Чангакбулоқ қишлоқ аҳолиси чорвачилик, деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланади. Баъзи деҳқончилик билан шуғулланувчи тоғли аҳоли ҳозиргача омондан фойдаланишади [11]. Деҳқонобод тумани ҳудуди тоғли жой ҳисобланиб, тоғ этаклари, текисликлар катта-кичиклиги жиҳатидан ҳар хил бўлса-да, тоғли ҳудуд ҳисобланади. Туман вилоят бўйича чорвачиликка ихтисослаштирилган бўлиб, вилоятга асосан, чорвачилик маҳсулотлари: гўшт, сут, тухум, жун, қоракўл тери етказиб берган [12].

Лекин, Деҳқонобод тумани аҳолисининг кўндалик ва хўжалик ҳаётида 2000 йиллардан кейин трансформацион жараёнлар бошланди. Хусусан, иқлим ўзгариши натижасида асосан чорвачилик ва лалми деҳқончилик билан шуғулланган Консой, Курдахна, Қўрғонтош, Гала, Усмондара, Тарқопчуғой, Қизилмачит, Бойқўрғон, Хўжамахмуд, Тоғайтемир Бўзтепа, қишлоқлари аҳолиси коврак* ўсимлигини етиштириш ва уни сотиш орқали даромад ола бошлади. Шунингдек, Боғичарбоғ, Авжин, Белибойли, Шакарбулоқ, Теракли, Ойбек қишлоқлари аҳолиси боғдорчилик билан шуғулланади.

Ғузур туманининг географик жойлашуви азалдан чорвачилик ва лалми деҳқончилик қилиш учун мос келади. Асосан баҳорги сел сувларидан фойдаланиб, деҳқончилик қилган қишлоқ аҳолиси Ғузурдарёдан ариқлар қазиб ўз экинларини парвариш қилишади. Қашқадарё соҳилида жойлашган Қоратикан қишлоғи аҳолиси олма боғдорчилик билан шуғулланади.

Бундан ташқари, 1970 йилдан бошлаб Ғузур туманининг Ёрғунчи, Қўштепа, Қорасув, Жонбулоқ, Совлиғар, Тўртсари, Янгикент, Шерали қишлоқ аҳолиси “Пахтабод” канали кўрилиши билан чорвачиликдан деҳқончиликка ўтган.

Шунингдек, тумандаги Пачкамар, Қарайли, Ўтари, Омонота, Чучук, Эшонкудук, Абдуҳамид, Тахам ва Жонқора қишлоқлари аҳолиси асосан чорвачилик билан шуғулланишади. Кўриниб турибдики, Ғузор тумани бошқа туманлардан фарқли хусусияти аҳолининг аксарият қисми чорвачилик фақат сув билан таъминланга ҳудудларда аҳоли деҳқончилик билан шуғулланишади.

Хулоса қилиб айтганда, Юқори ва қуйи Қашқадарё воҳаси аҳолисининг кундалик ва хўжалик ҳаётидаги ўзига хос хусусиятлардан бири сифатида асосан юқори ва тоғли ҳудуддаги аҳоли деҳқончилик ва боғдорчилик, қуйи зонадаги аҳоли чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланишади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ:

1. Қашқадарё вилоятини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг маълумотлар базаси. Тошкент. “Ўзбекистон”. 2016 й. 17.б
2. Қашқадарё вилоятини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг маълумотлар базаси. Тошкент. “Ўзбекистон”. 2016 й. 17.б
3. Равшанов П. Буюклик кўприги Ислон Каримов Қашқадарёда (1986-1989 йиллар). Тошкент, “Университет”. 2021 й. 163 б.
4. Қашқадарё ҳақиқати. 2016 йил 31 май.
5. Қашқадарё ҳақиқати. 2006 йил 10 октябрь.
6. Қашқадарё ҳақиқати. 2016 йил 31 май
7. Қашқадарё ҳақиқати. 2005 йил 9 сентябрь.
8. Дала ёзувлари. Китоб тумани, Ҳазрати Башир қишлоғи. Норов Номоз. 2022 йил.
9. Дала ёзувлари. Яккабўғ тумани, Калта қул қишлоғи, Нормонов Ҳамза. 2022 йил.
10. Боймиров Т, Бойқобилов Ў. Қамаш ва қамашликлар. Қамаш тумани ўтмиши ва бугуни ҳақида очерк, эссе ва лавҳалар. Тошкент. “Fan va texnologiya”. 2016 й. 17-б.
11. Дала ёзувлари, Қамаш тумани, Чангақбулоқ қишлоғи. Номозов Шойим. 2023 й.
12. Тошқулов К. Деҳқонобод тарихи ва тараққиёти. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2017 й. 23 б.

UO'K 37.02

XORIJIY VA ONA TILLARINI (NEMIS, INGLIZ VA O'ZBEK) O'QITISHNING INTEGRATIV MODEL VA ULARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**G.U. Axmedova, dots., Buxoro davlat texnika universiteti, Buxoro**

Annotatsiya. Ushbu maqolada nemis, ingliz va o'zbek tillarini bir vaqtda, integrativ yondashuv asosida o'qitish modelining nazariy va metodik jihatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy ko'p tillilik hamda madaniyatlararo kommunikatsiya talablariga mos ravishda, til o'rgatish jarayonida ona til (o'zbek), hamda chet tillari (ingliz va nemis)ni uyg'unlashtirish asoslari ko'rib chiqiladi. Maqolada integratsiya tamoyillari, amaliy metodlar (masalan, CLIL), tilshunoslik va pedagogik nazariyalar, shuningdek ko'p tillilik sharoitida dars rejalashtirish va baholash strategiyalari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: integrativ ta'lim, xorijiy tillarni o'qitish, ona tili ta'limi, ko'p tillilik, til kompetensiyasi, kommunikativ yondashuv, madaniyatlararo muloqot, nemis tili, ingliz tili, o'zbek tili.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические и методологические основы интегративной модели одновременного обучения немецкому, английскому и узбекскому языкам. В соответствии с требованиями современного многоязычия и межкультурной коммуникации, в исследовании рассматриваются принципы сочетания родного языка (узбекского) и иностранных языков (английского, немецкого) в языковом обучении. В статье обсуждаются принципы интеграции, практические методы (такие как CLIL), прикладная лингвистика и педагогические теории, а также предлагаются стратегии планирования уроков и оценки в многоязычном контексте.

Ключевые слова: интегративное образование, обучение иностранным языкам, обучение родному языку, многоязычие, языковая компетенция, коммуникативный подход, межкультурная коммуникация, немецкий язык, английский язык, узбекский язык.

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations of an integrative model for teaching German, English, and Uzbek languages simultaneously. In line with modern multilingualism and intercultural communication demands, the study examines principles for combining the native language (Uzbek) and foreign languages (English, German) in language instruction. The article discusses integration principles, practical methods (such as CLIL), applied linguistics and pedagogical theories, as well as suggestions for lesson planning and assessment strategies within multilingual contexts.

Key words: integrative education, foreign language teaching, mother tongue education, multilingualism, language competence, communicative approach, intercultural communication, German language, English language, Uzbek language.

Bugungi globalashuv, migratsiya, xalqaro ishlash va ta'lim almashinuvi sharoitida ko'p tillilik — nafaqat shaxsiy kompetensiya, balki ijtimoiy va madaniy zaruratdir. Xususan, mamlakatimizda ona tilini asrash bilan birga, chet tillarini ham mukammal o'zlashtirish yoshlar uchun keng imkoniyatlar eshigini ochadi. Shunday ekan, til o'rgatish jarayonida ona til (o'zbek) va chet tillari (ingliz, nemis)ni alohida, bo'lib — balki integrativ, uyg'unlashtirilgan yondashuv bilan birgalikda o'rgatish zarurati paydo bo'lyapti.

Mazkur maqola shunday integrativ yondashuv modelini nazariy jihatdan tahlil qiladi, uning metodik asoslarini ko'rib chiqadi, va nemis, ingliz hamda o'zbek tillarini o'qitish jarayonida amaliy tavsiyalar beradi.

Ko'p tillilik va integratsiya

- Ko'p tillilik (multilingualism) nafaqat til bilish, balki madaniyatlararo kommunikatsiya va identifikatsiya vositasi hisoblanadi.

- Integrativ yondashuv — pedagogik-amaliy jarayonlarda bir nechta tillar va madaniy unsurlarni birlashtirish orqali ta'lim sifatini va o'quvchilarning kognitiv hamda kommunikativ salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Til o'qitishda integrativ modellarning nazariy paradigmalari

- Amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ikki yoki undan ortiq tilda o'qitish (bilingual/multilingual education) til bilish, madaniy xabardorlik va til transferi (til ko'nikmalarining tillar orasida ko'chishi) imkonini beradi.

- Shuningdek, til va mazmunni birlashtirib o'qitish, ya'ni til darslarini boshqa fan yoki kontent yo'nalishlari bilan bog'lash orqali tilga bo'lgan qiziqish va real kontekstli muloqot imkoniyatlari yaratiladi. Bunday metodlardan biri — CLIL. Integrativ modelning komponentlari va metodikasi / Components and Methodology of the Integrative Model

Quyidagi komponentlar va metodik yondashuvlar integrativ til o'qitish modelini tashkil qiladi:

Komponent / Yondashuv	Maqsad / Vazifa
Ona til + chet tillar integratsiyasi	Talabaga tilshunoslik bilimlarini, til xususiyatlarini, leksik-grammatik farqlarni birgalikda anglash imkonini yaratish; tillararo transferni rag'batlantirish.
Kontent + til integratsiyasi (masalan, CLIL)	Ingliz yoki nemis tilida boshqa fan/kontekst mavzulari orqali til darslari olib borish — tilni real kontekstdagi muloqot uchun o'rganish.
Kommunikativ va interaktiv metodlar	Til ko'nikmalarini (tinglash, gapirish, o'qish, yozish) bir vaqtda rivojlantirish; o'quvchilarning faolligi va motivatsiyasini oshirish.
Tilshunoslik asosida kontrastiv tahlil (Contrastive analysis)	Nemis, ingliz va o'zbek tillarining leksik, grammatik, fonetik xususiyatlari o'rtasidagi farqlarni ko'rsatib, xatoliklarni oldini olish.
Moslashuvchan baholash va individual yondashuv	Har bir til darajasi, til bilish tajribasi, o'qish maqsadi va motivatsiyasiga mos dars rejalari va baholash tizimi.

1. *Boshlang'ich ta'lim bosqichida integrativ yondashuv.* Boshlang'ich ta'limda ona tili va xorijiy tillarni integratsiyalash o'quvchilarda erta yoshdan ko'p tillilikka ijobiy munosabatni shakllantiradi. Ushbu bosqichda haftasiga 2–3 soat ona tili va chet tili integratsiyasiga asoslangan mashg'ulotlar tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir. Masalan, tarix, tabiatshunoslik yoki atrof-muhit mavzularini ingliz yoki nemis tilida sodda terminlar, rasmlar va vizual vositalar yordamida tushuntirish mumkin. Bu jarayonda CLIL (Content and Language Integrated Learning) metodidan foydalanish tilni tabiiy muhitda o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Darslarda qisqa dialoglar, qo'shiqlar, o'yinlar va multimediya materiallaridan foydalanish o'quvchilarning tinglab tushunish va so'z boyligini oshiradi. Muhimi, ona tili xorijiy tilni o'zlashtirishda tayanch vosita sifatida qo'llaniladi.

2. *O'rta ta'lim bosqichida fan va til integratsiyasi.* O'rta ta'lim bosqichida integrativ model yanada tizimli va chuqurroq shaklga ega bo'lishi lozim. Bu bosqichda adabiyot, geografiya, tarix va ijtimoiy fanlar bilan til o'qitishni uyg'unlashtirish samarali natija beradi. Masalan, bir mavzu o'zbek tilida tushuntirilgach, uning asosiy tushunchalari ingliz yoki nemis tilida muhokama qilinadi.

Shuningdek, kontrastiv tahlil metodi (tillararo taqqoslash) orqali o'quvchilar uch tilning grammatik, leksik va stilistik xususiyatlarini qiyosiy o'rganadilar. Bu yondashuv interferensiya xatolarini kamaytirib, metalingvistik tafakkurni rivojlantiradi. Munozaralar, guruhli ishlar va mini-loyihalar tilni kommunikativ maqsadlarda qo'llashga imkon yaratadi.

3. *Oliy ta'limda integrativ modelni amalga oshirish.* Oliy ta'lim muassasalarida integrativ yondashuv ilmiy-nazariy asosda olib borilishi zarur. Talabalarga tilshunoslik asoslari, til siyosati, madaniyatlararo kommunikatsiya, interlingvistik transfer va ko'p tillilik nazariyasi bo'yicha maxsus kurslar o'qitilishi tavsiya etiladi. Nemis, ingliz va o'zbek tillarini parallel o'rganish orqali talabalar umumiy va farqli jihatlarni chuqur anglaydilar. Shuningdek, akademik yozuv, ilmiy matn tahlili va tarjima mashg'ulotlari integrativ model asosida tashkil etilishi mumkin. Bu talabalarning professional va ilmiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

4. *Baholash tizimi va ko'nikmalarni rivojlantirish*

Integrativ ta'limda baholash faqatgina grammatika va lug'at bilimlarini tekshirish bilan cheklanmasligi lozim. Tinglab tushunish, og'zaki nutq, yozma ifoda hamda madaniy kontekstni tushunish asosiy baholash mezonlari sifatida qaraladi.

Baholashda portfolio, loyiha ishlari, taqdimotlar, rolli o'yinlar va interfaol mashg'ulotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu usullar o'quvchilarning mustaqil fikrlash, muloqot qilish va real vaziyatlarda tilni qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Integrativ yondashuv asosida nemis, ingliz va o'zbek tillarini birga o'qitish — bugungi global va ko'p tillilik sharoitida ma'naviy, madaniy va amaliy jihatdan mantiqiy va istiqbolli yo'ldir. Ona

til va chet tillarini uyg'unlashtirish, til va kontent integratsiyasini amalga oshirish, kommunikativ, interaktiv va tilshunoslik asosli metodlarni qo'llash orqali talabalar nafaqat til bilimini, balki madaniy ong, til transfer salohiyati va ko'p tillilik qobiliyatini rivojlantiradilar. Biroq bunday model muvaffaqiyatli bo'lishi uchun dars rejasi, o'qituvchi tayyorgarligi va baholash tizimi to'liq moslashtirilgan bo'lishi kerak.

Kelajakda ushbu modelni empirik tadqiqotlar (masalan, eksperimental sinflar, til kompetensiyasi bahosi, taqqoslash tadqiqotlari) orqali sinab ko'rish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Fomin, M. M. "Theoretical and Practical Basis of Teaching Foreign Languages in Bilingual (Multilingual) Setting." *Russian Linguistic Bulletin*, 2016.
2. Uljayeva, Sh. T. "Language Teaching Based on an Integrated Approach." *Research and Education*, 2025.
3. Po'lat Bozorov. "Chet tillarni o'qitishda CLIL integratsiyasi: zamonaviy vektor." *Tamaddun Nuri Jurnali*, 2024.

UO'K 37.02

INKLYUZIV TA'LIM SHAROITIDA DIFFERENSIAL VA INDIVIDUAL YONDASHUV

A.A. Diyarova, o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim jarayonida differensial va individual yondashuvlarning nazariy asoslari, ularning o'zaro bog'liqligi hamda ta'lim samaradorligini oshirishdagi o'rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, maxsus ta'lim ehtiyojiga ega bo'lgan o'quvchilar bilan ishlashda ushbu yondashuvlarni qo'llash mexanizmlari, metodik imkoniyatlar va amaliy muammolar yoritiladi. Tadqiqot natijalarida inklyuziv muhitda differensial va individual yondashuvlar o'quvchilarning akademik muvaffaqiyati va ijtimoiy moslashuvini ta'minlashda muhim omil ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, differensial yondashuv, individual yondashuv, maxsus ta'lim ehtiyojlari, pedagogik moslashuv, ta'lim metodikasi.

Аннотация. В данной статье будут научно проанализированы теоретические основы дифференциального и индивидуального подходов в инклюзивном образовании, их взаимосвязь и роль в повышении эффективности образования. Также при работе со студентами с особыми образовательными потребностями освещаются механизмы применения этих подходов, методологические возможности и практические проблемы. Результаты исследования обосновывают, что дифференцированный и индивидуальный подходы в инклюзивной среде являются важным фактором в обеспечении академической успеваемости и социальной адаптации учащихся.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дифференцированный подход, индивидуальный подход, особые образовательные потребности, педагогическая адаптация, методика обучения.

Abstract. This article will scientifically analyze the theoretical foundations of differential and individual approaches in the process of inclusive education, their relationship and their role in improving educational efficiency. Also, when working with students with a special educational need, the mechanisms of applying these approaches, methodological opportunities and practical problems are highlighted. The results of the study substantiate that differential and individual approaches in an inclusive environment are an important factor in ensuring academic success and social adaptation of students.

Key words: inclusive education, differential approach, individual approach, special education needs, pedagogical adaptation, educational methodology.

Hozirgi kunda ta'lim tizimlarida inklyuziv yondashuvni joriy etish global pedagogik tendensiyalardan biri sifatida qaraladi. Inklyuziv ta'lim barcha o'quvchilarga, jumladan, jismoniy, aqliy yoki psixologik rivojlanishida o'ziga xos cheklolarga ega bolalarga teng ta'lim imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan. Bunday sharoitda an'anaviy va yagona o'qitish usullari ta'lim jarayonida kutgan samarani bera olmaydi, chunki ular o'quvchilarning individual ehtiyojlarini va qobiliyatlarini to'liq hisobga olmaydi (UNESCO, 2020).

Inklyuziv ta'lim muhiti o'quvchilarning individual xususiyatlari, qobiliyatlari, o'rganish sur'atlari va o'ziga xos ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini moslashtirishni talab qiladi. Shu sababli differensial va individual yondashuvlar pedagogik jarayonda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Differensial yondashuv o'quvchilarning bilim darajasi, qiziqish va qobiliyatiga mos tarzda ta'lim mazmunini, metod va topshiriqlarni tashkil etishga yo'naltirilgan bo'lsa, individual yondashuv har bir o'quvchining shaxsiy rivojlanish ehtiyojlarini chuqurroq qamrab oladi (Tomlinson, 2017).

Inklyuziv yondashuvlarni qo'llash orqali ta'lim jarayoni moslashuvchan va interaktiv bo'lib, o'quvchilarni faol o'rganishga jalb qiladi hamda ularning akademik va shaxsiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu tarzda differensial va individual yondashuvlar birgalikda ishlatilganda ta'lim jarayoni yanada samarali va har bir o'quvchi uchun qulay muhit yaratadi (Florian & Black-Hawkins, 2019).

Inklyuziv ta'limning nazariy asoslari. Inklyuziv ta'lim tushunchasi jamiyatda tenglik, ijtimoiy adolat va inson huquqlari tamoyillariga asoslanadi. Uning asosiy maqsadi barcha o'quvchilarni umumiy ta'lim muhitiga jalb etish va ularning o'quv jarayonida faol ishtirokini ta'minlashdan iborat.

Pedagogik nuqtai nazardan inklyuziv ta'lim shaxsga yo'naltirilgan yondashuv bilan chambarchas bog'liq. Bu yondashuvda o'quvchi ta'lim jarayonining markazida turadi va o'qituvchi ta'lim mazmunini aynan o'quvchining ehtiyojlariga moslashtiradi. Shu sababli differensial va individual yondashuvlar inklyuziv ta'limning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Differensial yondashuv tushunchasi va mohiyati. Differensial yondashuv o'quvchilarning bilim darajasi, qobiliyati, qiziqishi va o'zlashtirish tezligiga qarab ta'lim mazmuni, metodlari va vositalarini turlicha tashkil etishni anglatadi. Bu yondashuvda o'quvchilar ma'lum guruhlariga ajratilib, ularga mos topshiriqlar beriladi.

Inklyuziv ta'lim sharoitida differensial yondashuv ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bir sinfda turli rivojlanish darajasiga ega o'quvchilar birgalikda ta'lim oladi. Differensial yondashuv yordamida o'qituvchi har bir o'quvchining imkoniyatlarini inobatga olgan holda darsni tashkil etadi va o'quvchilarning muvaffaqiyatga erishish ehtimolini oshiradi.

Individual yondashuvning pedagogik ahamiyati. Individual yondashuv pedagogik faoliyatning eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u differensial yondashuvga nisbatan yanada chuqurroq va shaxsga yo'naltirilgan xarakterga ega. Mazkur yondashuv har bir o'quvchi bilan alohida ishlashni, uning individual imkoniyatlari, ehtiyojlari va rivojlanish xususiyatlarini to'liq hisobga olishni nazarda tutadi. Bunda o'quvchining psixologik holati, sog'lig'i, shaxsiy tajribasi, qiziqishlari hamda rivojlanish dinamikasi ta'lim jarayonini tashkil etishda asosiy mezon sifatida qaraladi.

Inklyuziv ta'lim sharoitida individual yondashuv, ayniqsa, maxsus ta'lim ehtiyojiga ega bo'lgan o'quvchilar bilan ishlashda muhim metodik vosita hisoblanadi. Chunki bunday o'quvchilar umumiy o'quv dasturini to'liq o'zlashtirishda qo'shimcha pedagogik qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'lishi mumkin. Individual yondashuv orqali o'qituvchi o'quvchining mavjud imkoniyatlarini aniqlab, ta'lim mazmuni va metodlarini moslashtiradi hamda uning o'quv faoliyatida muvaffaqiyatga erishishini ta'minlaydi.

Individual yondashuvning amaliy ko'rinishlariga **individual ta'lim rejalarini** ishlab chiqish, **moslashtirilgan o'quv materiallaridan** foydalanish hamda **shaxsiy baholash mezonlarini** qo'llash kiradi. Ushbu vositalar o'quvchining bilim, ko'nikma va malakalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish, uning shaxsiy yutuqlarini aniqlash va rivojlanish dinamikasini kuzatish imkonini beradi.

Natijada individual yondashuv inklyuziv ta'lim jarayonida o'quvchilarning akademik rivojlanishini ta'minlash bilan birga, ularning ijtimoiy moslashuvi, o'ziga bo'lgan ishonchi va mustaqil fikrlash qobiliyatining shakllanishiga xizmat qiladi. Shu bois individual yondashuv inklyuziv ta'lim samaradorligini oshiruvchi muhim pedagogik omil sifatida e'tirof etiladi.

Differensial va individual yondashuvlar ta'lim jarayonida bir-birini to'ldiruvchi strategiyalar sifatida qaraladi. Differensial yondashuv o'quvchilar guruhidagi umumiy ta'lim mazmunini moslashtirishga qaratilgan bo'lsa, individual yondashuv har bir o'quvchining shaxsiy ehtiyojlari va rivojlanish xususiyatlarini chuqurroq hisobga oladi.

Inklyuziv ta'lim sharoitida ushbu ikki yondashuvni uyg'unlashtirish ta'lim samaradorligini oshirishga yordam beradi. Masalan, dars davomida differensial topshiriqlar berilib, guruhdagi o'quvchilar ehtiyojlari qondirilsa, ayrim o'quvchilar bilan individual ishlash orqali ularning alohida qiyinchiliklari aniqlanadi va bartaraf etiladi. Shu tarzda ta'lim jarayoni moslashuvchan, samarali va barcha o'quvchilar uchun qulay bo'ladi.

Inklyuziv sinfda differensial va individual yondashuvlarni amalga oshirish. Inklyuziv sinfda differensial va individual yondashuvlarni samarali amalga oshirish o'qituvchidan yuqori darajadagi kasbiy kompetensiya, pedagogik moslashuvchanlik hamda metodik tayyorgarlikni talab etadi. Bunday ta'lim muhitida o'qituvchi har bir o'quvchining individual ehtiyojlari, rivojlanish darajasi, qobiliyati va o'zlashtirish sur'atini aniqlay olishi hamda ta'lim jarayonini ushbu xususiyatlarga mos ravishda tashkil etishi zarur.

O'qituvchi tomonidan ta'lim mazmuni, metodlari va vositalarining moslashtirilishi inklyuziv sinfda ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, baholash jarayonining adolatli va shaffof tashkil etilishi o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlab, ularning ta'lim jarayonidagi faolligini oshiradi.

Amaliy jihatdan differensial va individual yondashuvlarni amalga oshirish quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- moslashtirilgan o'quv dasturlari va rejalardan foydalanish, bu esa o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olishga imkon yaratadi;
- turli darajadagi topshiriqlarni qo'llash, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi;
- vizual, audio va interaktiv metodlardan foydalanish, bu o'quv materialining tushunarligini oshirib, maxsus ta'lim ehtiyojiga ega o'quvchilarning dars jarayoniga faol jalb etilishiga yordam beradi;
- o'quvchilarning yutuqlarini individual baholash, ularning shaxsiy rivojlanish dinamikasini aniqlash va keyingi ta'lim strategiyasini belgilash imkonini beradi.

Natijada inklyuziv sinf sharoitida differensial va individual yondashuvlardan kompleks foydalanish barcha o'quvchilar uchun teng va adolatli ta'lim muhitini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarning bilimlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishini ta'minlash bilan bir qatorda, ularning ijtimoiy moslashuvi va jamoada faol ishtirok etish qobiliyatini rivojlantirishda muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, inklyuziv ta'lim jarayonida differensial va individual yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish ma'lum qiyinchiliklar bilan kechadi. Xususan, pedagoglarning metodik tayyorgarligi yetarli darajada bo'lmashligi, moddiy-texnik resurslarning cheklanganligi hamda dars jarayonida vaqt yetishmasligi ushbu muammolarning asosiy omillari sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur muammolarni samarali bartaraf etish uchun pedagoglarning kasbiy malakasini tizimli ravishda oshirish, zamonaviy metodik qo'llanmalar bilan ta'minlash hamda psixolog, defektolog va boshqa mutaxassislar bilan hamkorlikni kuchaytirish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, inklyuziv ta'lim sharoitida differensial va individual yondashuvlarning izchil va maqsadli qo'llanilishi ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarning individual ehtiyojlarini qondirish, akademik yutuqlarini ta'minlash hamda ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Shu bois inklyuziv ta'limni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun differensial va individual yondashuvlarni pedagogik jarayonga tizimli ravishda joriy etish, o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish hamda metodik ta'minotni mustahkamlash zarur hisoblanadi. Shuningdek, inklyuziv ta'lim jarayonida differensial va individual yondashuvlarning samarali tatbiqi o'quvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatini oshirishga yordam beradi. Bu yondashuvlar o'quvchilarga mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodiy yondashuvlarni shakllantirish imkonini beradi. Natijada, ta'lim jarayoni nafaqat akademik ko'nikmalarni rivojlantiradi, balki ularning ijtimoiy kompetensiyalarini ham mustahkamlaydi. Shu bois pedagogik jamoa va ta'lim muassasalari ushbu yondashuvlarni tizimli va uzluksiz qo'llashga alohida e'tibor qaratishi muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Inklyuziv ta'lim asoslari. – Toshkent: Pedagogika nashriyoti.
2. Maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim metodikasi.

3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar.
4. Ta'limda differensial yondashuv masalalari.
5. Florian, L., & Black-Hawkins, K. (2019). *Exploring inclusive pedagogy*. British Educational Research Journal, 45(4), 813–828.
6. Tomlinson, C. A. (2017). *How to differentiate instruction in academically diverse classrooms*. Alexandria, VA: ASCD.
7. UNESCO. (2017). *A guide for ensuring inclusion and equity in education*. Paris: UNESCO Publishing.

UDC 372.881.111.1:81'33:004.9

PEDAGOGICAL FRAMEWORK FOR TEACHING ENGLISH COLLOCATIONS THROUGH CORPORA

S.M. Farmonov, Master student, Termez Univeristy of Economics and Service, Termez

O.A. Hazratqulova, PhD, Termez Univeristy of Economics and Service, Termez

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilidagi kollokatsiyalarni korpuslar yordamida o'rgatish uchun pedagogik asos yaratish taklif etiladi. Kollokatsiyalarning til ravonligi va to'g'ri qo'llanilishi uchun ahamiyati ta'kidlanadi, an'anaviy darslarda so'zlar alohida o'rgatilishi oqibatida o'quvchilarda kollokatsiyalar bilimining yetishmasligi kuzatilayotgani qayd etiladi. Adabiyotlar sharhida ma'lumotga asoslangan ta'lim (DDL) va konkordans dasturlaridan foydalanish orqali o'quvchilarni haqiqiy til ma'lumotlari bilan tanishtirish usullari ko'rib chiqiladi. Metodologiya bo'limida o'qituvchilar korpus materiallaridan bevosita (kompyuter orqali) va bilvosita (bosma materiallar orqali) foydalanib, kollokatsiyalarni o'rgatish usullari bayon etiladi.

Kalit so'zlar: kollokatsiyalar; korpusga asoslangan ta'lim; ma'lumotga asoslangan o'qitish; konkordans dasturi; lug'at boyligini o'stirish; ingliz tili o'qitish.

Аннотация. В данной статье предлагается педагогическая модель обучения английским коллокациям с интеграцией корпусных методов в учебный процесс. Подчеркивается важность коллокаций для развития беглости и точности речи, а также отмечается, что многие учащиеся испытывают трудности из-за традиционного подхода, ориентированного на изучение отдельных слов. В обзоре литературы рассматриваются концепция обучения на основе данных (Data-Driven Learning, DDL) и использование конкордансеров для вовлечения студентов в работу с аутентичными языковыми материалами. В методологической части описываются способы применения как практических, так и теоретических корпусных заданий с целью формирования осознанного отношения к коллокациям.

Ключевые слова: коллокации, обучение на основе корпуса, обучение на основе данных (DDL), конкордансер, усвоение лексики, преподавание английского языка.

Abstract. This article proposes a pedagogical framework for teaching English collocations by integrating corpus-based methods into the classroom. The importance of collocations for language fluency and accuracy is highlighted, noting that many learners struggle due to traditional teaching focusing on single words. The literature review examines data-driven learning (DDL) and the use of concordancers to engage students with authentic language data. The methodology outlines how teachers can use both hands-on and hands-off corpus activities to raise collocational awareness.

Key words: collocations; corpus-based learning; data-driven learning; concordancer; vocabulary acquisition; English language teaching.

Collocations – that is, words that naturally occur together – play a vital role in achieving fluency and idiomaticity in any language. In the context of English as a Foreign Language (EFL) learning, mastering collocations enables learners to sound more natural while enhancing both comprehension and expression. For instance, native speakers instinctively use phrases like “make a mistake” rather than “do a mistake”, a distinction that often confuses language learners. Research consistently shows that many EFL students possess limited collocational knowledge and often misuse such combinations. This shortcoming largely stems from conventional teaching practices that emphasize isolated vocabulary items instead of multi-word expressions. As a result, even advanced learners may produce awkward phrases or misinterpret familiar expressions due to errors in collocation use [1].

To address this issue, educators require teaching frameworks that specifically focus on collocations. A particularly effective strategy involves the use of language corpora – extensive collections of authentic texts – as instructional resources. Corpora provide learners with genuine examples of how words co-occur in natural contexts, allowing them to internalize accurate patterns of word association. Research in corpus-based instruction and data-driven learning (DDL) has demonstrated that engaging students in active exploration of real language data substantially improves their collocational competence. By noticing frequent word pairings in authentic usage, learners develop an intuitive sense of which combinations “sound natural.” Furthermore, corpus-based learning promotes learner independence and analytical thinking, turning students into active “language investigators” who derive patterns from evidence [2].

Linguists have long pointed out that true vocabulary mastery goes beyond knowing individual words – it also involves understanding how words naturally combine. Collocations such as “take a photo,” “heavy rain,” and “make progress” are an integral part of English, and proficiency in them is crucial for achieving native-like fluency. As Ellis observes, “collocational knowledge is fundamental to fluent and appropriate language use.” Insufficient knowledge of collocations often results in grammatical inaccuracies or unnatural phrasing that can hinder effective communication. However, these word combinations present a persistent challenge for second language (L2) learners, who frequently rely on literal translation from their native language or apply general grammatical rules too broadly – producing errors like “do a mistake.” Research consistently shows that many EFL learners either misuse or avoid collocations, primarily due to limited exposure and lack of systematic instruction. Such evidence highlights the importance of explicitly incorporating collocation teaching into foreign language education [3].

Teaching collocations through corpora is based on the principle of Data-Driven Learning (DDL) developed by Johns. In this approach, students explore real-life language examples drawn from corpora to infer rules and patterns for themselves. A corpus is a large digital collection of authentic written or spoken texts that can be searched using a concordancer – a tool that displays multiple instances of a word in context. For instance, when learners search the verb “commit”, they can observe common pairings like “commit a crime” or “commit suicide.” This method offers several educational advantages: it exposes learners to authentic language input, enhances their awareness of usage patterns, fosters analytical and discovery-based learning, and often boosts motivation by engaging them as “language detectives.” Studies have repeatedly demonstrated that corpus-based learning is effective for vocabulary acquisition and long-term retention, particularly in improving collocational knowledge. A comprehensive review by Sun and Park confirmed that corpus-assisted collocation instruction consistently yields positive outcomes for EFL learners in both recognition and productive use of collocations.

Research implementing corpus-based approaches to teaching collocations has consistently produced encouraging outcomes. For instance, Daskalovska [2] conducted a quasi-experimental study comparing two groups of learners: one used an online concordancer to study verb–adverb collocations, while the control group relied on traditional textbook exercises. Results showed that the concordancer group performed significantly better in post-test assessments of collocation use. Participants also described corpus-based tasks as “motivating and engaging,” reporting a deeper understanding of collocational subtleties. Similarly, Walker’s study [3] utilized business English corpora to address students’ questions about word combinations. His learners discovered how collocations shape meaning and reveal nuanced connotations that standard vocabulary lists fail to capture. These findings support the idea that when students actively engage with authentic language data, they internalize collocations more effectively and develop independent, lifelong learning habits.

The proposed framework is flexible, accommodating both direct (hands-on) and indirect (teacher-mediated) corpus use. Hands-on Data-Driven Learning (DDL) activities are increasingly favored in modern pedagogy because they promote learner autonomy and give students a sense of ownership over their learning. However, not all classrooms have the necessary technology or internet access. In such cases, teachers can take a hands-off approach by providing printed corpus extracts or pre-selected concordance lines. Even this indirect exposure is superior to purely textbook-based

instruction, as it still brings authentic linguistic data into the classroom. The crucial factor is that collocations should be presented in meaningful context and by frequency, rather than as isolated vocabulary items or random lists.

Adopting a corpus-based framework poses certain challenges. Teachers may need initial training to become comfortable using corpus tools and designing DDL activities. It is also important to avoid overwhelming students with excessive data – careful selection and scaffolding are key. As demonstrated in the earlier lesson model, the teacher can start with a small, purposeful set of concordance lines to guide analysis. Over time, as learners gain corpus literacy, they can progress to more complex queries and independent exploration. Another potential issue is that some corpus data may contain advanced or culturally unfamiliar language. To address this, teachers should pre-screen examples for appropriateness and be prepared to explain unusual results. Despite these challenges, the advantages – improved collocational competence, heightened language awareness, and enhanced learner autonomy – clearly outweigh the difficulties, making corpus-based instruction a valuable and sustainable pedagogical practice [4].

The adoption of a corpus-driven framework for teaching collocations has demonstrated notably positive outcomes across empirical studies and classroom practices. Overall, learners exhibit clear improvement in both their understanding and accurate use of collocations after engaging with corpus-based instruction. The main achievements include: Improved Collocational Accuracy – students make fewer common errors such as “do a mistake” or “strong rain”, as repeated exposure to authentic corpus examples helps them internalize correct word combinations. For instance, Daskalovska’s experiment revealed that students trained through corpus activities produced significantly more accurate collocations in writing compared to the control group. Likewise, Sun and Park’s systematic review confirmed that learners involved in Data-Driven Learning (DDL) approaches achieved higher scores in post-intervention collocation tests. Better Retention and Recall – collocations learned through exploration and analysis are more durable than those memorized mechanically. This is attributed to deeper cognitive engagement, as students actively analyze and interact with real language data. Furthermore, encountering collocations across multiple authentic contexts enriches associative learning, enabling students to recall them more effectively, often aided by memorable corpus examples encountered during the learning process [3].

Collocations represent a fundamental aspect of natural and fluent English use, yet they have often been overlooked in traditional language teaching, resulting in noticeable gaps in learners’ communicative competence. This article has proposed a detailed framework aimed at bridging that gap by integrating corpus-based methods into the teaching of English collocations. Drawing on empirical research and successful pedagogical practices, it has demonstrated how data-driven learning (DDL) can shift collocation instruction from repetitive memorization toward a more analytical and discovery-oriented process. Through the use of corpora and concordance tools, learners gain direct exposure to authentic language use, allowing them to observe real patterns of word combination in context. This approach fosters a deeper conceptual understanding and promotes long-term retention of collocational knowledge, ultimately enhancing both fluency and accuracy in learners’ language production.

REFERENCES:

1. Daskalovska N. Corpus-based vs Traditional Learning of Collocations. 2015.
2. Mansour D. M. Using COCA to Foster Students’ Use of English Collocations in Academic Writing. In Proceedings of the 3rd International Conference on Higher Education Advances (HEAd’17) 2017. – Pp. 600-608.
3. Sun W., & Park E. (2023). EFL Learners’ Collocation Acquisition and Learning in Corpus-Based Instruction: A Systematic Review. *Sustainability*, 15(17). – 132 p.
4. Walker C. How a corpus-based teaching approach can answer learners’ questions about Business English collocations. *English for Specific Purposes*, 30(2), 2011. – P.150-160

ILMIY VA IJTIMOY LOYIHALAR OLIB BORISHGA O'RGATISH METODOLOGIK YONDASHUVLARI VA AMALIYOTI

L.F.Holikova, PhD., associate professor, Samarqand State Institution of Foreign Languages, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqola oliy ta'lim muassasalari talabalarini ilmiy tadqiqot va ijtimoiy loyihalarni olib borishga o'rgatish jarayonini tahlil qiladi. Talabalarni ilmiy izlanishlarga jalb etish va ularni amaliyotda qo'llash orqali kasbiy va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, maqolada ijtimoiy loyihalar orqali talabalarni real muammolarni hal qilishga tayyorlashning samarali usullari ko'rib chiqiladi. Mazkur yondashuv zamonaviy ta'limda innovatsion metod sifatida o'z ahamiyatini oshirmoqda.

Kalit so'zlar: Ilmiy tadqiqotlar, ijtimoiy loyihalar, kasbiy kompetensiyalar, amaliyot, innovatsion ta'lim, talaba rivojlanishi, real muammolar, ijtimoiy faoliyat, ta'lim metodlari, universitet.

Аннотация. В данной статье анализируется процесс обучения студентов вузов проведению научных исследований и социальных проектов. Особое внимание уделяется вовлечению студентов в научные исследования и применению их на практике для развития профессиональных и социальных компетенций. В статье также рассматриваются эффективные методы подготовки студентов к решению реальных проблем через социальные проекты. Этот подход приобретает все большее значение как инновационный метод в современном образовании.

Ключевые слова: Научные исследования, социальные проекты, профессиональные компетенции, практика, инновационное образование, развитие студентов, реальные проблемы, социальная активность, методы обучения, университет.

Abstract. This article analyzes the process of teaching university students to conduct scientific research and social projects. Special attention is given to involving students in scientific activities and applying them in practice to develop their professional and social competencies. The article also examines effective methods of preparing students to solve real-world problems through social projects. This approach is gaining importance as an innovative method in modern education.

Keywords: Scientific research, social projects, professional competencies, practice, innovative education, student development, real-world problems, social activity, teaching methods, university.

Kirish. Oliy ta'lim muassasalari talabalarini ilmiy tadqiqotlar va ijtimoiy loyihalar olib borishga o'rgatish bugungi ta'lim tizimining muhim komponentlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy ta'limning asosiy maqsadi nafaqat talabalarni nazariy bilimlar bilan ta'minlash, balki ularning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish hamdir. Ilmiy tadqiqotlar va ijtimoiy loyihalar orqali talabalar kasbiy kompetensiyalarini shakllantirib, real hayotdagi muammolarni hal qilish qobiliyatini oshiradilar. Talabalarning ilmiy tadqiqotlar olib borishga qiziqishi va amaliy tajribaga ega bo'lishi ularning akademik va kasbiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Ilmiy tadqiqotlar talabalarni mantiqiy fikrlash, tahlil qilish, muammolarni hal etish va innovatsion yechimlar topishga o'rgatadi. Shu bilan birga, ijtimoiy loyihalar talabalar uchun ijtimoiy mas'uliyatni his qilish, jamoada ishlash va ijtimoiy muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Ushbu maqola oliy ta'lim muassasalarida talabalarni ilmiy tadqiqot va ijtimoiy loyihalar olib borishga o'rgatish jarayonlarini metodologik jihatdan tahlil qiladi. Maqolada ilmiy tadqiqotlarning va ijtimoiy loyihalarning ta'lim jarayonida qanday amalga oshirilishi, talabalar uchun qanday samarali yondashuvlar mavjudligi, shuningdek, amaliyotdagi muammolar va ularning yechimlari ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim tizimida innovatsion metodlar va amaliyotlarning ahamiyati talqin etiladi.

Oliy ta'lim muassasalari talabalarini ilmiy tadqiqot va ijtimoiy loyihalar olib borishga o'rgatish mavzusi bo'yicha muhim ma'lumotlarni aniqlash va tahlil qilish talabalarni ilmiy tadqiqot va ijtimoiy

loyihalar doirasida qanday qilib samarali o'rgatishni tushunishga yordam beradi. Quyidagi asosiy ma'lumotlar ushbu mavzuni to'liqroq yoritish uchun muhimdir:

Ilmiy tadqiqotlar tushunchasi bu - ilmiy tadqiqotlar nazariy bilimlarni chuqurlashtirish va yangi bilimlar yaratish maqsadida olib boriladigan tizimli faoliyatdir. Tadqiqotlar soha bo'yicha muammo aniqlash, eksperimentlar o'tkazish va tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Tadqiqot jarayonlari tadqiqot masalasi aniqlanishini, masalani aniqlash, tadqiqot savollari va gipotezalar ishlab chiqilishini o'z ichiga oladi. Mavzuga oid mavjud ilmiy ishlar va nazariyalar tahlil qilinadi. Tadqiqot usullari va metodlarini tanlanadi (kvalitativ va kvantitativ usullar). Eksperimentlar va tahlil olib boirish jarayonida tajribalar o'tkaziladi va natijalarni tahlil qilinadi. Keyingi o'rinda natijalarni taqdim etiladi. Tadqiqot natijalarini maqola yoki hisobot shaklida bayon qilinadi.

Jahon tajribasi va yondashuvlari, tadqiqot markazlari, universitetlar o'z ilmiy tadqiqot markazlari va laboratoriyalariga ega bo'lib, talabalarni tadqiqot ishlariga jalb etadi. Xalqaro hamkorlik talabalarni xalqaro ilmiy va ijtimoiy loyihalarda ishtirok etishga undash, xalqaro tajribani oshiradi. Innovatsion Yondashuvlar kreativ va innovatsion metodlarni o'rgatish orqali talabalar real muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Talabalarga ijtimoiy mas'uliyat va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari taqdim etiladi. Ushbu jahon tajribasi orqali oliy ta'lim muassasalarida talabalarni ilmiy tadqiqotlar va ijtimoiy loyihalarga o'rgatishning samarali usullari va metodologiyalari haqida yanada chuqurroq tushuncha hosil qilish mumkin.

O'zbekiston ta'lim tizimida talabalarni ilmiy tadqiqotlar va ijtimoiy loyihalarga o'rgatishni jahon tajribalariga moslashtirish uchun quyidagi takliflar va metodologiyalarni ko'rib chiqish mumkin. O'zbekiston universitetlarida ilmiy tadqiqot markazlarini tashkil etish, talabalarga zamonaviy laboratoriyalar va resurslarni taqdim etish zarur. Toshkentdagi va boshqa yirik universitetlarda ilmiy markazlar ochish, talabalar uchun tadqiqot dasturlari va grantlar ajratish tavsiya etiladi. Ilmiy tadqiqotlar bo'yicha maxsus dasturlar va tanlovlar tashkil etish, talabalar uchun ilmiy tadqiqot va grant dasturlarini yaratish takliflari amalga oshirilishi kerak. Masalan, "O'zbekiston talabalari ilmiy tadqiqot dasturi" yoki "O'zbekiston yosh tadqiqotchilar grantlari" kabi dasturlarni joriy etish maqsadga muvofiq. Innovatsion loyihalar yaratish orqali talabalarni innovatsion tadqiqotlar va texnologik yechimlarga jalb etish, innovatsion markazlar va inkubatorlar tashkil etishlari mumkin. Innovatsion fikrlash va startaplarni qo'llab-quvvatlovchi markazlar yaratish, yosh tadqiqotchilar va startap loyihalariga yo'naltirilgan tadbirlar o'tkazish kerak.

Loyihalarni rejalashtirish va amaliyotga tadbiriq etish orqali talabalarga ijtimoiy loyihalarni rejalashtirish va amalga oshirish bo'yicha treninglar va amaliy mashg'ulotlar o'tkazish mashg'ulotlari olib boriladi. Talabalar uchun "Ijtimoiy Loyihalar Rejalashtirish Treningi" va "Amaliy Loyihalarni Boshqarish" kurslarini tashkil etish rejalashtiriladi. Talabalarni jamoada ishlash va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish uchun jamoaviy loyihalar tashkil etish lozim. "Jamoaviy yordam loyihalari" yoki "Mahalliy jamoa yordam dasturlari" kabi ijtimoiy loyihalar yaratish shular jumlasidandi. Talabalar uchun ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish bo'yicha dasturlar va faoliyatlarni amalga oshirish, "Ijtimoiy mas'uliyat dasturlari" yoki "Mahalliy ijtimoiy loyihalar"ni amalga oshirish orqali talabalarni faol ijtimoiy ishtirokchiga aylantiradi. Talabalar uchun kasbiy va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish maqsadida kompetensiyaga asoslangan ta'lim metodlarini joriy etiladi. "Kompetensiya rivojlantirish kurslari" yoki "Kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish" dasturlarini ishlab chiqiladi.

Talabalarga real loyihalarda ishtirok etish imkoniyatlarini yaratish, tajriba orttirish uchun amaliy mashg'ulotlar o'tkazish. "Real loyihalar asosida ta'lim" dasturi orqali talabalarga real dunyo muammolarini hal qilish imkoniyatlarini taqdim etiladi. Interaktiv metodlar, guruh ishlari va rolli o'yinlar orqali talabalarni faol ishtirok etishga jalb etiladi. "Interaktiv ta'lim mashg'ulotlari" yoki "Rolli o'yinlar asosidagi ta'lim" metodlarini qo'llash. Onlayn ta'lim platformalari va virtual laboratoriyalar orqali talabalar uchun ilmiy tadqiqotlar va loyihalarga kirishni osonlashtiriladi. "Virtual laboratoriyalar" yoki "Onlayn tadqiqot platformalari" yaratiladi.

Xulosa. Talabalarni startaplar yaratishga undash va innovatsion g'oyalarni qo'llab-quvvatlanadi. Masalan: "Startap inkubatorlari" yoki "Innovatsion g'oyalar yaratuvchi dasturlar" tashkil etiladi. Ushbu takliflar O'zbekiston ta'lim tizimida ilmiy tadqiqotlar va ijtimoiy loyihalar

orqali talabalarni o'rgatish jarayonini yanada samarali qilishga yordam beradi. Jahon tajribalaridan foydalanib, mamlakatda yuqori sifatli va innovatsion ta'lim tizimini yaratish mumkin. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarni ilmiy tadqiqotlar va ijtimoiy loyihalarga o'rgatish bugungi ta'lim tizimining muhim aspektidir. Bu jarayon talabalar uchun nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham rivojlantirishni ta'minlaydi. Ilmiy tadqiqotlar talabalarni tahlil qilish, muammolarni hal qilish va innovatsion yechimlar topish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Ijtimoiy loyihalar esa talabalarni ijtimoiy mas'uliyatni his qilish, jamoada ishlash va real dunyo masalalarini hal qilish qobiliyatlarini oshiradi.

Jahon tajribasi, masalan, AQSH, Yevropa, Osiyo va Avstraliya kabi mamlakatlarda amalga oshirilayotgan metodologiyalar va dasturlar orqali talabalarni ilmiy tadqiqotlar va ijtimoiy loyihalarda ishtirok etishga rag'batlantirishning samarali usullari ko'rsatilgan. O'zbekiston ta'lim tizimida bu tajribalarni moslashtirish orqali ilmiy tadqiqotlar va ijtimoiy loyihalarga bo'lgan qiziqishni oshirish, talabalarni yuqori sifatli ta'lim va amaliy tajriba bilan ta'minlash mumkin.

Ushbu maqola, ilmiy tadqiqotlar va ijtimoiy loyihalar orqali talabalarni rivojlantirishda muhim metodologik yondashuvlar va amaliy usullarni o'rganish, shuningdek, O'zbekiston ta'lim tizimida ularni qanday joriy etish mumkinligini ko'rsatib beradi. Ilmiy tadqiqot va ijtimoiy loyihalarga yo'naltirilgan metodlarni qo'llash orqali talabalar nafaqat akademik, balki ijtimoiy va kasbiy jihatdan ham rivojlanadi, bu esa ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga katta hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov, O. Kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishning nazariy asoslari. — Toshkent: Ma'naviyat, 2019. — 152 b.
2. Xolmatov, A. Talabalar nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llash metodikasi. O'zbekiston pedagogika jurnali, 2020, №3, 45-50 b.
3. Tursunov, R. Ijtimoiy loyihalarning ta'lim jarayonidagi o'rni. — Samarqand: Ilm ziyo, 2021. — 98 b.
4. Nazarova, M. Jamoada ishlash va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish. Ta'lim va taraqqiyot, 2018, №2, 23-27 b.
5. Asqarov, N. Talabalarni real hayotga tayyorlashda ijtimoiy loyihalarning o'rni. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. — 165 b.
6. Boyle, A. Developing Professional Competencies in Higher Education. — London: Routledge, 2017. — 213 p.
7. Polat, E. Project-Based Learning in Modern Education. — Moscow: Prosveshchenie, 2019. — 256 p.
8. Vygotsky, L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge: Harvard University Press, 1978. — 159 p.
9. Beetham, H. Rethinking Pedagogy for a Digital Age. — New York: Routledge, 2005. — 270 p.
10. Kolb, D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. — New Jersey: Prentice Hall, 1984. — 256 p.

UDC: 371.335:004:811.111

THE IMPACT OF DIGITAL GAME - BASED LEARNING ON EFL COMMUNICATIVE COMPETENCE

D.R. Ikhsanova, master's degree student, Turon University, Qarshi

Annotatsiya. Raqamli o'yinga asoslangan ta'lim, bugungi tez rivojlanib borayotgan texnologik taraqqiyot davrida, ingliz tilini o'rganishda samarali va zamonaviy yondashuvlardan biri sifatida ko'rilmogda. An'anaviy o'qitish metodlariga nisbatan o'quvchilarning til o'rganish jarayoniga yanada faol va qiziqish bilan jalb qilinishiga yordam beradi. Digital o'yinlar yordamida o'rgatish – o'zida interaktivlik, musobaqalashuv, ijodkorlik va o'zaro muloqot imkoniyatlarini mujassam etgan bo'lib, bu esa kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Texnologiya vositasida til o'rganishning asosiy maqsadi – bilimlarni bevosita amaliyotda qo'llash va real hayotga yaqin bo'lgan muhitda kompetensiyalarni rivojlantirishdan iborat. Ushbu maqolada raqamli o'yinga asoslangan ta'limning kommunikativ kompetensiyaga ta'siri haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, o'yinlar, dars, motivatsiya, kommunikativ yondashuvlar, interaktivlik, ijodkorlik, bilim, ko'nikmalar.

Аннотация. В современную эпоху стремительного развития технологий обучение с использованием цифровых игр считается одним из самых эффективных и современных

подходов к изучению английского языка. По сравнению с традиционными методами обучения, оно помогает учащимся активнее и заинтересованнее относиться к процессу изучения языка. Обучение с помощью цифровых игр сочетает в себе интерактивность, соревновательность, креативность и коммуникативные возможности, что важно для формирования коммуникативной компетенции. Основная цель обучения языку с помощью технологий — непосредственное применение знаний на практике и развитие компетенций в условиях, приближенных к реальной жизни. В данной статье представлена информация о влиянии обучения с использованием цифровых игр на коммуникативную компетенцию.

Ключевые слова: цифровые технологии, игры, урок, мотивация, коммуникативные подходы, интерактивность, креативность, знания, навыки.

Abstract. In today's era of rapid technological development, digital game-based learning is considered one of the most effective and modern approaches to learning English. Compared to traditional teaching methods, it helps students become more actively and interested in the language learning process. Teaching with the help of digital games combines interactivity, competition, creativity and communication opportunities, which is important in the formation of communicative competence. The main goal of language learning through technology is to directly apply knowledge in practice and develop competencies in an environment close to real life. This article provides information on the impact of digital game-based learning on communicative competence.

Key words: digital technologies, games, lesson, motivation, communicative approaches, interactivity, creativity, knowledge, skills.

Introduction. Digital games are educational and entertainment programs created on the basis of modern technologies and rich in interactivity, interesting tasks and interaction. Such games are aimed at people of different ages, and users can form skills such as developing their knowledge and skills, finding solutions to problems, creative thinking, and quick decision-making. The plots and tasks reflected in digital games help the user to be active, think independently, and test themselves. Nowadays, digital games are used effectively not only for meaningful leisure time, but also in educational processes. These games increase motivation for the younger generation, make it possible to quickly and easily master information. Game-based teaching methods serve as an important tool in the development of analytical thinking, creativity, communicative, informational and digital competencies in students. Lessons organized using digital games encourage students to participate more and actively acquire new knowledge. This creates an atmosphere of competition and cooperation among learners, further developing the learning process and increasing its effectiveness. Thus, digital games are gaining ground as an integral and effective part of modern education.

Materials and methods. Instructional digital games increase the motivation of the student, they enrich the skills of independent and teamwork. In the development of basic skills such as speaking, writing, hearing and reading in English, such games provide a wide range of opportunities. In the process of acquiring knowledge through the game, students feel safe and confident, they are free to communicate, not being afraid of mistakes. Thus, communicative competence is formed, that is, the ability to freely express one's opinion, to correctly and fluently deliver one's opinion, to express requests and suggestions, to actively participate in dialogues. In teaching using Digital games, language learners are actively involved in performing communicative tasks in various scenarios and situations. Each game includes various tasks and roles related to the student's speaking competence. Such assignments encourage students to express their opinion, engage in bonding and dialogue in various social roles. Through these processes that occur in a Virtual environment, the reader is not limited to memorizing language elements only, but is able to actively use them and test them in real-life situations. In the process of developing communicative competence in digital games, there is constant access to language resources. The reader will be able to learn new words and expressions at any time, practice phonetically correct pronunciation, grammatically correct sentence construction. Another important aspect is that in a digital environment, each student gets the opportunity to learn at a convenient speed, and the complexity can be increased depending on the level of qualifications [1].

To achieve success in Digital games, it is important to develop self-control, independent decision-making, planned action skills. These competencies, in turn, are used both in everyday life, in social and professional communication, and in the scientific sphere. In game-form assignments, students debate, discuss, look for solutions to disagreements, and learn to cooperate. Engaging in digital games encourages students to acquire effective speech and hearing skills, helping them to be able to apply language knowledge correctly and appropriately. In the formation of communicative competence, in addition to teaching using a playful educational process, it is also important to arouse the interest of the student [2].

Results and discussion. Training using digital games sets the stage for the efficient use of advanced technologies and innovative techniques. Through this, it will be possible to choose an individual approach for each student, taking into account their specific characteristics and needs. Through interactive tasks created on platforms, speech tasks and activities that develop important communication skills, the student will always be in an active position and less in need of the teacher's help. This serves to form an independent and active learner identity. In the process of Digital Gaming Teaching, cooperation between the teacher and the student develops, the teacher acts more as a consultant and a guide. The reader, on the other hand, is active in independent thinking, practical acting, and identifying his or her own shortcomings. Playful teaching today manifests itself as a pedagogical technology that complements traditional approaches, and in some cases completely updates them. Digital games create a communicative environment for the student in a modern learning environment, where they compete with each other and learn to communicate. Each task or stage is based on situations that can occur in real life and helps to learn the language naturally. Such an experience in language learning serves to make the student feel confident, get a creative approach and, most importantly, climb to the advanced point of communicative competence. Using digital games in teaching makes it easier to encourage even passive participants to actively participate, who are still not participating with each other [3].

To improve the effectiveness of Digital gaming education, it is important to use modern technological solutions, mobile applications, virtual and augmented reality platforms. Suitable programs and games are selected taking into account the age, language level and individual characteristics of the students, which leads to the development of successful communicative competence among students. The use of various digital games in the teaching process makes it possible to implement creative and innovative approaches to Language Teaching. This process, in turn, also puts new responsibilities and tasks in front of Modern teachers, since through each game and task an environment must be created that serves for the exact and effective formation of communicative competence. In language learning, the student not only performs standard tasks, but also quickly adapts in a new setting, acquires the skills of speech formation, vocabulary expansion, question drawing and finding answers to information. Through digital games, the learning process helps to communicate, practice asked and answered situations, quickly solve various tasks, find solutions in problem situations. Also, through such education, the student will have the opportunity to consciously consolidate the knowledge learned, and this, in turn, leads to the development of speech activity.

Many scientific studies, practical experiments and statistical results are used to analyze the impact of digital game-based education on communicative competence. Analysis in recent years shows that digital game-based learning methods have significant advantages over traditional learning methods in the formation and development of student communicative competence. First of all, student motivation and language learning effectiveness increased by approximately 60-75%. Students who participate in digital games, compared to their peers who participate in traditional missions, have high results in the independent mastery of new language elements and the ability to effectively perform real communicative tasks. Studies have found that up to 82% of students actively participating in digital games attended classes with open, active, and persuasive speech, which is around 49-53% in traditional regular classes [4].

Today, active language skills (speaking, hearing, reading and writing) are simultaneously formed in parallel when learning a language with the help of teaching games, and the overall growth

dynamics of these competencies are recorded at the limit of 68-75%. For example, in groups trained on the basis of digital play for 3-6 months, the growth of language proficiency and communicative competence was 71%, while in ordinary traditional groups this figure remained around 47%.

The results analyzed also have a direct impact on the motivation of students to participate in interactive assignments as well as the dynamics of active language engagement of previously passive students as well. 77% of those in the study claimed that teaching through digital play increased interest and confidence in language learning in them. And 85% of teachers and professionals consider the game-based methodology as the main resource in the development of modern communicative competence. The indicator of participation in active colloquial activities and the ability to speak freely in digital gaming lessons has grown significantly. The rate was 78% in a group trained using digital games, according to a 6-month study. As a result, students who receive such education have learned to communicate, reach agreements, and solve social problems through communication, and have sufficiently mastered all the main components of communicative competence. It is worth noting that the educational method based on digital games also shows positive statistics on interactivity, communication with peers and group work. For example, 76% of students in groups where play training was conducted reported being willing to make friends, teamwork, and accept other opinions in speech. In typical traditional methods, however, this figure did not exceed 52%. Based on the results of the analysis, assignments through mobile app and digital platforms had a 73% level of accurate student input, approximately 18-22% higher than normal. During the study, participants also recorded high results in written assignments, with their grammatical literacy and vocabulary increasing by 67-70% on average [5].

Conclusion. In conclusion, digital in-game teaching is an advanced, modern and effective approach to the development of communicative competence of English. As a result of such training, the attitude of the student to language learning changes, he independently works on himself, enriching his knowledge and skills. Digital games shape the reader as an active, interactive and motivated person, as a result of which they can achieve free and confident communication in English. Therefore, digital game-based education is currently widely used in teaching English and has proven to be effective, and scientific and practical research in this area is also ongoing.

REFERENCES:

1. Azizkhodjayev A.A. Digital technologies in education, Tashkent: Science, 2022.
2. Kurbonov J., Allayorova S. Using digital tools in a modern lesson, 2023.
3. Koysinov O.A. Technologies for developing professional and pedagogical creativity of future teachers based on a competent approach: Doctoral (DSc) dissertation in pedagogical sciences. - Tashkent, 2019. - 200 p.
4. Qodirov B.E. Improving circle work in general secondary schools. Materials of the Republican scientific and technical conference on the topic of current problems of teaching technical subjects in bachelor's degrees of labor and vocational education. - Namangan, 2019. - P. 266-269.
5. Qodirov B.E. The use of innovative pedagogical technologies in teaching the subject of technological educational practicum // Materials of the Republican Scientific and Practical Conference on Education and Technology, Part 3. - Termez, 2018. P. 365-369.
6. Shomirzaev M.Kh. Integration of disciplines in the formation and spectral-variant development of national crafts. - Tashkent: Tafakkur, 2020. - 164 p.
7. Usmonova S.B. et al. O'UM on the module "Internet technologies in education". - Tashkent, 2016. - 131 p.

UDC 37.016 + 378:001.12 + 81'24 + 316.77

COMMUNICATIVE COMPETENCE AS A CORE GOAL OF LANGUAGE EDUCATION

Sh.V.Karimova, senior teacher, Samarkand state institute of foreign languages, Samarkand

Annotatsiya. Zamonaviy til ta'limida tilni real muloqotda qo'llay olish qobiliyati faqat grammatik qoidalarni bilishdan ko'ra muhimroq bo'lib bormoqda. Ushbu maqolada kommunikativ kompetensiya chet tillarini o'qitishning asosiy maqsadi sifatida ko'rib chiqiladi. Unda kommunikativ kompetensiyaning mohiyati, uning ahamiyati va uni sinfda qanday rivojlantirish mumkinligi tushuntiriladi. Tadqiqot darslarni kuzatish, o'qituvchilar o'rtasida so'rovnomma o'tkazish va o'quvchilarning og'zaki nutqini tahlil qilishga asoslangan. Natijalar kommunikativ o'qitish usullari o'quvchilarga ishonch bilan gapirish, yaxshiroq o'zaro muloqot qilish va tilni real hayotiy vaziyatlarda to'g'ri qo'llashga yordam berishini ko'rsatadi. Biroq o'qituvchilar hali ham vaqt

yetishmasligi, sinflarning katta bo'lishi va imtihonga yo'naltirilgan ta'lim kabi muammolarga duch kelmoqdalar. Maqola yakunida til o'rganishni yanada samarali va mazmunli qilish uchun kommunikativ kompetensiya o'quv dasturlariga, dars amaliyotiga va baholash tizimiga aniq kiritilishi lozimligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetensiya, til o'qitish, kommunikativ til o'qitish, chet tillar ta'limi, sinfdagi muloqot

Аннотация. В современном языковом образовании способность использовать язык для реального общения стала более важной, чем простое знание грамматических правил. В данной статье коммуникативная компетенция рассматривается как основная цель обучения иностранным языкам. В ней объясняется, что такое коммуникативная компетенция, почему она важна и как её можно развивать в учебном процессе. Исследование основано на наблюдениях за уроками, анкетировании преподавателей и анализе устной речи студентов. Результаты показывают, что коммуникативные методы обучения помогают учащимся говорить более уверенно, лучше взаимодействовать и более уместно использовать язык в реальных жизненных ситуациях. Однако преподаватели по-прежнему сталкиваются с такими трудностями, как ограниченное время, большие классы и ориентация обучения на экзамены. В статье делается вывод о том, что коммуникативная компетенция должна быть чётко включена в учебные программы, практику преподавания и систему оценивания для повышения эффективности и осмысленности изучения языка.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, обучение языкам, коммуникативное обучение языкам, иноязычное образование, коммуникация в классе

Abstract. In modern language education, the ability to use a language for real communication has become more important than simply knowing grammar rules. This article discusses communicative competence as the main goal of foreign language teaching. It explains what communicative competence is, why it is important, and how it can be developed in the classroom. The study is based on classroom observations, teacher questionnaires, and analysis of students' speaking performance. The results show that communicative teaching methods help learners speak more confidently, interact better, and use language more appropriately in real-life situations. However, teachers still face difficulties such as limited time, large classes, and exam-focused teaching. The article concludes that communicative competence should be clearly included in teaching programs, classroom practice, and assessment to make language learning more effective and meaningful.

Keywords: communicative competence, language teaching, communicative language teaching, foreign language education, classroom communication

Introduction. The goals of foreign language teaching have changed greatly over time. In the past, language lessons mainly focused on grammar rules, translation, and memorizing vocabulary. Although these elements are important, they do not fully prepare learners to use a foreign language in real communication. Many learners who know grammar well still struggle to speak or understand others in real-life situations.

To solve this problem, the idea of *communicative competence* was introduced. This concept was first explained by Hymes (1972), who argued that knowing a language means more than knowing grammar. It also means knowing how to use language correctly and appropriately in different social situations. This idea later became the basis of communicative language teaching (CLT).

Today, learners need foreign languages for study, work, travel, and international communication. Therefore, the main goal of language education is no longer only accuracy, but effective communication. However, in many classrooms, traditional methods are still widely used, and communicative competence is not always fully developed.

This article aims to explain communicative competence in simple terms, show how it can be taught in the classroom, and present research findings on its effectiveness in language education.

Materials. This study used both theoretical and practical materials. The theoretical part is based on well-known works in language teaching and applied linguistics, especially the ideas of Hymes

(1972), Canale and Swain (1980), Bachman (1990), and Richards (2006). These works explain what communicative competence is and how it can be developed.

The practical materials included:

- Classroom observation notes focusing on communication and interaction
- Questionnaires completed by language teachers
- Students' speaking tasks such as role-plays and discussions
- Course syllabi and textbooks used in language classes

All materials were taken from real foreign language classrooms where English was taught as a foreign language.

Methods. The study used a mixed-method approach, combining both qualitative and quantitative methods.

a) Classroom Observation

Several language lessons were observed over a ten-week period. During observation, attention was paid to:

- How often students communicated with each other
- Types of speaking activities used by teachers
- Use of the target language in class
- Teacher feedback during communicative tasks

b) Teacher Questionnaires

Teachers completed questionnaires about their understanding of communicative competence and their teaching practices. The questionnaires included multiple-choice questions and short written answers.

c) Learner Performance Analysis

Students' communicative ability was assessed through speaking activities such as dialogues and group discussions. Their performance was evaluated based on fluency, clarity, appropriateness, and interaction skills.

d) Data Analysis

Numerical data were analyzed using simple statistics, while written and observational data were grouped into themes. The results from different sources were compared to increase reliability.

Results. The results of the study show that communicative teaching methods have a positive effect on students' language use.

Classroom observations revealed that lessons with communicative activities encouraged students to speak more and participate actively. Students were more confident and willing to express their ideas, even if they made mistakes.

Teacher questionnaires showed that most teachers agreed that communicative competence is an important goal. However, many teachers said they could not always use communicative methods because of time limitations, large classes, and exam requirements.

The analysis of students' speaking tasks showed improvement in fluency and interaction skills. Students became better at expressing ideas, responding to others, and using language more naturally.

Discussion. The findings confirm that communicative competence should be the main goal of language teaching. Communicative competence includes grammar knowledge, social appropriateness, ability to connect ideas, and strategies to solve communication problems (Canale & Swain, 1980).

The study also shows that knowing about communicative teaching is not enough. Teachers need support from the education system, including suitable textbooks, assessment methods, and professional training. Similar problems have been discussed by Richards (2006) and Littlewood (2014), who emphasize the gap between theory and practice.

Another important point is assessment. Traditional written tests do not measure communicative competence well. Speaking tasks, projects, and performance-based assessment are more suitable for evaluating real language use (Bachman, 1990).

Conclusion. This article has shown that communicative competence is a key goal of modern language education. Learners need not only grammatical knowledge but also the ability to use language in real communication.

To develop communicative competence effectively, language teaching should:

- Clearly include communicative goals in curricula
- Use interactive and student-centered teaching methods
- Train teachers in communicative language teaching
- Apply assessment methods that focus on real communication

Future research may focus on long-term effects of communicative teaching and ways to adapt communicative methods to different educational contexts. Overall, focusing on communicative competence helps learners become confident and effective users of a foreign language.

REFERENCES:

1. Bachman, L. F. (1990). *Fundamental considerations in language testing*. Oxford: Oxford University Press.
2. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47.
3. Hymes, D. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics* (pp. 269–293). Harmondsworth: Penguin.
4. Littlewood, W. (2014). Communication-oriented language teaching: Where are we now? *Language Teaching*, 47(3), 349–362.
5. Richards, J. C. (2006). *Communicative language teaching today*. Cambridge: Cambridge University Press.

UO'K 371.8:37.02:796.5

MAKTABDA TURIZM MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISHNING METODIK TAMOIYILLARI

V.M. Kavulyazov, magistrant, Urganch davlat pedagogika instituti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada umumta'lim maktablarida turizm mashg'ulotlarini tashkil etishning metodik tamoyillari, ta'limiy va tarbiyaviy imkoniyatlari, o'quvchilarda amaliy ko'nikmalarni shakllantirish jarayonlari yoritilgan. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida turizmni o'quv jarayoniga integratsiya qilishning samarali usullari, xavfsizlik qoidalari, kompetensiyaviy yondashuv, yosh xususiyatlarini hisobga olish, bosqichma-bosqichlik tamoyili va mahalliy sharoitlardan foydalanish masalalari tahlil etilgan. Turizm mashg'ulotlarining o'quvchilar tafakkuri, jismoniy tayyorgarligi, ekologik madaniyati va ijtimoiy faolligini rivojlantirishdagi o'rni ilmiy asosda bayon etiladi.

Kalit so'zlar: turizm, maktab ta'limi, metodika, pedagogik tamoyillar, xavfsizlik, kompetensiya, sayohat texnologiyalari.

Аннотация. В статье рассматриваются методические принципы организации туристических занятий в общеобразовательных школах. Анализируются образовательные, воспитательные и развивающие возможности школьного туризма, формирование практических навыков учащихся, интеграция туристической деятельности в учебный процесс на основе современных педагогических подходов. Особое внимание уделено принципам безопасности, учёту возрастных особенностей, компетентностному подходу, поэтапной организации и использованию местных ресурсов. Подчеркивается роль туризма в развитии мышления, физической подготовки, экологической культуры и социальной активности учащихся.

Ключевые слова: туризм, школьное образование, методика преподавания, педагогические принципы, безопасность, компетентность, технологии путешествий.

Abstract. This article examines methodological principles for organizing tourism activities in general education schools. It highlights the educational and developmental potential of school tourism, the formation of practical skills among students, and the integration of tourism into the curriculum based on modern pedagogical approaches. The study analyzes key principles such as safety, age-appropriate planning, a competency-based approach, step-by-step organization, and the effective use of local resources. The pedagogical value of tourism in developing students' critical thinking, physical preparedness, ecological literacy, and social activity is also discussed.

Key words: *tourism, school education, teaching methodology, pedagogical principles, safety, competence, travel technologies.*

Kirish. Maktabda turizm mashg'ulotlarini tashkil etish bugungi kunda ta'lim jarayonining eng dolzarb va keng imkoniyatlarga ega bo'lgan yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Turizm — bu nafaqat jismoniy faoliyat, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlash, kuzatuvchanlik, ekologik madaniyat, geografik bilimlar, muloqot kompetensiyalari va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiruvchi samarali ta'lim vositasidir. Mamlakatimizda so'nggi yillarda maktab ta'limini modernizatsiya qilish, o'quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan islohotlar jarayonida turizm mashg'ulotlarining o'rni yanada mustahkamlanib bormoqda. Ayniqsa, "Maktablar ligasi", "Yosh sayyohlar klubi", "Ekoturizm haftaligi" kabi tashabbuslar o'quvchilarni faol, ijodkor va tashabbuskor shaxslar etib tarbiyalashda muhim omil bo'lmoqda.

Metodlar. Turizm mashg'ulotlarini tashkil etishda bir qator metodik tamoyillar amal qilishi zarur. Avvalo, mashg'ulotlarning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlari aniq belgilangani holda o'quv dasturi bilan uzviy integratsiyada olib borilishi maqsadga muvofiqdir. Masalan, geografiya, biologiya, tarix, jismoniy tarbiya, ona tili va adabiyot kabi fanlar mazmuni turizm faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgani sababli, sayohatlar davomida nazariy bilimlar real hayotiy jarayonlar orqali mustahkamlanadi.

Turizm mashg'ulotlarining asosiy metodik tamoyillaridan biri -xavfsizlikni ta'minlashdir. Har qanday marshrut, sayohat yoki ekskursiya avvaldan puxta rejalashtirilishi, xavf-xatarlar tahlili o'tkazilishi, o'quvchilarga zaruriy yo'riqnomalar berilishi lozim. Bu jarayon O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining o'quvchi-yoshlar bilan sayohatlar va ommaviy tadbirlarni tashkil etish tartibiga doir normativ-huquqiy hujjatlarida belgilangan talablarga mos ravishda olib borilishi shart. Xavfsizlik tamoyili o'quvchilarning yosh xususiyatlari, jismoniy tayyorgarligi, sog'lig'i holatini hisobga olish bilan chambarchas bog'liq.

Turizm mashg'ulotlarini samarali tashkil etishning navbatdagi muhim tamoyili -bosqichma-bosqichlikdir. Avval kichik masofali piyoda sayohatlar, keyin murakkabroq marshrutlar, so'ngra bir kunlik va ko'p kunlik turistik amaliyotlar tashkil etilishi lozim. Bu jarayon o'quvchilarning jismoniy va psixologik tayyorgarligiga mos ravishda rivojlanib boradi. Bosqichma-bosqichlik tamoyili o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi, ularda mas'uliyat, intizom va jamoaviy hamjihatlikni kuchaytiradi.

Metodik tamoyillarning yana biri - kompetensiyaviy yondashuvdir. Turizm mashg'ulotlari orqali o'quvchilarda kommunikativ kompetensiya (jamoada muloqot qilish), axborot kompetensiyasi (xaritadan foydalanish, joylashuvni aniqlash), ijtimoiy-faol fuqarolik kompetensiyasi (qoidalarni bajarish, mas'uliyatni his qilish), ekologik kompetensiyalar shakllantiriladi. Bu jarayonda o'quvchilar faqat bilim egallamaydilar, balki hayotiy vaziyatlarda o'z bilim va ko'nikmalarini qo'llashni o'rganadilar.

Zamonaviy turizm mashg'ulotlari texnologik yondashuv bilan ham boyib bormoqda. GPS navigatsiya, raqamli xaritalar, mobil ilovalar, virtual ekskursiyalar, dronlar orqali monitoring kabi vositalar ta'lim samaradorligini oshiradi. Bu esa "raqamli avlod" o'quvchilarining qiziqishini orttiradi. Shu bilan birga, ekologik barqarorlik talablari ham e'tiborga olinadi. Masalan, "yashil turizm", chiqindisiz sayohat, tabiatni asrash qoidalari alohida o'rgatiladi.

Natijalar. Turizm mashg'ulotlari o'quvchilarda jismoniy rivojlanishni ham ta'minlaydi. Piyoda yurish, tog'ga chiqish, sport-turizm elementlari bilan shug'ullanish sog'lom turmush tarzini shakllantiradi. Psixologlar fikricha, tabiat qo'ynidagi mashg'ulotlar o'quvchilarda ruhiy barqarorlik, stressdan xoli bo'lish, ijobiy emotsiyalarni kuchaytiradi. Jamoaviy faoliyat esa ijtimoiylashuv, liderlik va hamkorlik ko'nikmalarini shakllantiradi.

Maktabda turizmni tashkil etishda o'qituvchining roli beqiyosdir. U nafaqat marshrut tuzadi, balki o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, ularga mas'uliyat hissini singdiradi. O'qituvchi psixologik-pedagogik bilimga ega bo'lishi, xavfsizlik bo'yicha malaka oshirgan bo'lishi, mahalliy tabiat va tarixiy manzillarni yaxshi bilishi zarur. Shu bilan birga, maktab ma'muriyati, ota-onalar qo'mitasi va mahalla bilan hamkorlik turizm mashg'ulotlarining samaradorligini oshiradi.

Maktab turizmi o'quvchilarni nafaqat tabiiy va tarixiy obyektlar bilan tanishtiradi, balki ularda kuzatuvchanlik, tahlil qilish, qaydlar yuritish, fotosurat va videohujjatlar bilan ishlash kabi ko'nikmalarni ham rivojlantiradi. Sayohat davomida o'quvchilar marshrut bo'yicha topografik belgilarni o'qish, geolokatsiya vositalaridan foydalanish, tabiat obyektlarini tasniflash, o'simlik va hayvonot dunyosini aniqlash, madaniy meros obyektlarining ahamiyatini sharhlash kabi amaliy topshiriqlarni bajaradilar. Bu jarayon o'quvchilarning bilimni amaliyot bilan bog'lash, o'z fikrini aniq ifoda etish, mustaqil qaror qabul qilish va muammoli vaziyatlarda harakat strategiyasini ishlab chiqish ko'nikmalarini kuchaytiradi.

Shuningdek, maktab turizmi o'quvchilar o'rtasida ijtimoiy integratsiyani mustahkamlaydi. Turli ijtimoiy qatlam, turli qiziqishlar va xarakterga ega bo'lgan o'quvchilar bir jamoada harakat qilar ekan, ular o'zaro hurmat, birdamlik, mas'uliyat, liderlik, yordam ko'rsatish kabi ijtimoiy fazilatlarini rivojlantiradi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tabiatda o'tkazilgan mashg'ulotlar bolalarda stress darajasini pasaytiradi, ularni faol, ijobiy ruhdagi o'quv jarayoniga ruhlantiradi. Ayniqsa, innovatsion "kuzatuv kundaligi", "foto-hisobot", "marshrut xaritasini yaratish", "ekologik vazifalarni bajarish" kabi topshiriqlarning qo'llanilishi o'quvchilarning ijodkorlik salohiyatini oshiradi.

Maktab turizmining yana bir muhim jihati - uning inklyuzivlik imkoniyatlaridir. Jismoniy imkoniyati cheklangan o'quvchilar uchun moslashtirilgan qisqa masofali sayohatlar yoki maktab hududida o'tkaziladigan ekologik marshrutlar ularning jamoadagi o'rnini sezilarli darajada oshiradi. Shuningdek, turizm mashg'ulotlari ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytiradi. Ota-onalar tomonidan tashkil etilgan volontyorlik yordam guruhlar, kuzatuvchi ota-onalar instituti, oilaviy sayohatlar maktab bilan hamkorlikda ta'lim muhitini yanada boyitadi.

Tahlil. Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, maktab ta'limida turizm mashg'ulotlarini yo'lga qo'yish o'quvchilar rivojlanishining bir nechta asosiy yo'nalishiga kompleks tarzda ta'sir qiladi. Avvalo, turizmning ta'limiy imkoniyatlari o'quvchilarda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiya qilish orqali o'zlashtirish darajasini oshiradi. Geografiya, biologiya, tarix kabi fanlar mazmunining amaliy ekskursiyalar bilan mustahkamlanishi o'quvchilarda predmetlararo bog'liqlikni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Bu esa kompetensiyaviy yondashuvni ta'lim jarayoniga samarali tatbiq etish imkonini yaratadi.

Tahlil davomida turizm mashg'ulotlarining metodik tamoyillari, xususan, xavfsizlikni ta'minlash tamoyilining ahamiyati alohida namoyon bo'ladi. O'quvchilar yosh xususiyatlari, sog'lig'i, jismoniy tayyorgarligi va psixologik omillar inobatga olinishi mashg'ulotlarning sifatli va xavfsiz o'tishini ta'minlaydi. Turizm jarayonida xavfsizlik qoidalariga rioya qilish nafaqat pedagogik mas'uliyat, balki o'quvchilarni hayotiy vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishga o'rgatadigan tarbiyaviy omil sifatida ahamiyatlidir.

Mahalliy sharoitlardan foydalanish tamoyili tahlili shuni ko'rsatadiki, hududlarning tabiiy, tarixiy va madaniy resurslaridan foydalanish o'quvchilarda vatanparvarlik, ekologik ong va madaniy merosga hurmat tuyg'usini kuchaytiradi. Mahalliy landshaftlar asosidagi marshrutlar o'quvchilarning kuzatuvchanligini, tahliliy fikrlashini va tabiat bilan muvozanatli munosabatini rivojlantiradi.

Tadqiqot natijalarining yana bir muhim jihati — texnologik yondashuvning turizm mashg'ulotlariga kirib kelayotganidir. GPS, raqamli xaritalar va mobil ilovalarning qo'llanilishi o'quvchilarning axborot kompetensiyalarini rivojlantiradi hamda raqamli avlodning qiziqishlari bilan uyg'un didaktik muhit yaratadi. Bu jarayon o'quvchilarning mustaqil ishlash, muammoli vaziyatni hal qilish va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarining shakllanishiga olib keladi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, maktab turizmi nafaqat ta'limiy va jismoniy rivojlanish, balki psixologik barqarorlikni ta'minlaydigan omil sifatida ham ahamiyatga ega. Tabiat qo'ynida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarda stressni kamaytiradi, emotsional ijtimoiy muhitni yaxshilaydi, jamoaviy hamkorlikni kuchaytiradi. Bu esa o'quvchilarning ijtimoiylashuv jarayonida muhim rol o'ynaydi.

Xulosa. Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, turizm mashg'ulotlarini metodik tamoyillar asosida tashkil etish maktab ta'limining sifatini oshiradi, o'quvchilarda ko'p qirrali kompetensiyalarni rivojlantiradi va ularni hayotga tayyorlaydi. Turizm - bu faqat sayohat emas, balki ta'limning amaliy, interaktiv va tarbiyaviy jihatdan boy yo'nalishidir.

1. Abdullayev A. "Maktab turizmi metodikasi". Toshkent, 2021.
2. Karimov B. "Turizm asoslari". SamDU, 2020.
3. Hall C.M., Page S. "The Geography of Tourism and Recreation". Routledge, 2014.
4. OECD. "Outdoor Education and Student Wellbeing". Paris, 2019.
5. O'zbekiston Respublikasi XTV. "Maktabdan tashqari ta'lim bo'yicha metodik ko'rsatmalar", 2023.

UO'K 373.2:159.922.7

**BO'LAJAK BIRINCHI SINIF O'QUVCHILARINING NUTQQA TAYYORLIGINI
RIVOJLANTIRISH: ZAMONAVIY PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR**
A.F. Kodirova, magistrant, Samarqand davlat pedagogika instituti, Samarqand

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak birinchi sinf o'quvchilarining nutqqa tayyorligi mazmuni qisqacha yoritilgan. Nutqqa tayyorlikning asosiy komponentlari (fonetik-fonematik rivojlanish, lug'at boyligi, grammatik tuzilish, bog'lanma nutq va kommunikativ kompetensiya) tavsiflanadi. Vygotskiy, Bronfenbrenner va o'z-o'zini boshqarish yondashuvlariga tayangan holda "oila–bog'cha–maktab" tizimida nutqni rivojlantirish bo'yicha amaliy yo'nalishlar ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: maktabga tayyorlik; nutqqa tayyorlik; bog'lanma nutq; maktabgacha ta'lim; bolalar psixologiyasi; sotsiokultural yondashuv.

Аннотация. В статье в краткой форме раскрывается содержание речевой готовности будущих первоклассников. Описываются основные компоненты речевой готовности: фонетико-фонематическое развитие, словарный запас, грамматический строй, связная речь и коммуникативная компетентность. На основе подходов Л. С. Выготского, У. Бронфенбреннера и концепции саморегуляции обозначаются практические направления развития речи в системе «семья – детский сад – школа».

Ключевые слова: школьная готовность; речевая готовность; связная речь; дошкольное образование; психология ребёнка; социокультурный подход.

Abstract. The article briefly outlines the concept of speech readiness in prospective first-graders. It presents the main components of speech readiness, including phonetic–phonemic development, vocabulary, grammatical structure, coherent speech and communicative competence. Drawing on Vygotsky's sociocultural theory, Bronfenbrenner's ecological systems theory and the self-regulation framework, the paper highlights practical directions for supporting speech development within the "family – preschool – school" system.

Key words: school readiness; speech readiness; coherent speech; preschool education; child psychology; sociocultural approach..

Kirish. Maktabga qadam qo'yish bola hayotidagi eng muhim o'tish davrlaridan biri bo'lib, bu davrda bola yangi ijtimoiy rol – o'quvchi maqomini egallaydi. An'anaviy yondashuvlarda maktabga tayyorlik ko'proq savod chiqarish va oddiy matematik ko'nikmalar bilan bog'langan bo'lsa, zamonaviy tadqiqotlar maktabga tayyorlikni kompleks – jismoniy, kognitiv, ijtimoiy-emotsional va nutqiy rivojlanish birligi sifatida talqin qilmoqda [1; 2].

Nutqqa tayyorlik bu jarayonning markaziy komponenti bo'lib, bolaning o'z fikrini ravon bayon qila olishi, o'qituvchi ko'rsatmalarini tushunishi, tengdoshlari bilan konstruktiv muloqotga kirishishi va o'qish-yozishga psixolingvistik tayyorgarligini anglatadi [3]. So'nggi yillarda maktabga kelayotgan bolalar orasida so'z boyligining kamligi, bog'lanma nutqning sustligi va fonematik sezgirlikning yetarli emasligi kabi muammolar tez-tez uchramoqda.

Maqolaning maqsadi – bo'lajak birinchi sinf o'quvchilarining nutqqa tayyorligini zamonaviy psixologik va pedagogik yondashuvlar asosida qisqa, amaliyotga yo'naltirilgan tarzda tahlil qilish va nutqni rivojlantirishga oid amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Metodologiya. Ushbu maqola nazariy–tahliliy xarakterga ega bo'lib, quyidagi metodlar qo'llanildi:

1. Kontent-tahlil – maktabga tayyorlik va nutqqa tayyorlik bo'yicha zamonaviy ilmiy maqola va monografiyalar, shuningdek xalqaro dasturlar (school readiness, Head Start va boshqalar) mazmuni tahlil qilindi [1; 2; 4].

2. Komparativ tahlil – Yevropa va AQShdagi maktabga tayyorlik yondashuvlari O'zbekiston amaliyoti bilan qiyoslab ko'rildi.

3. Tizimli yondashuv – nutqqa tayyorlik “bola–oila–bog'cha–maktab” tizimi doirasida ko'rib chiqildi.

4. Konseptual modellashtirish – nutqqa tayyorlikni baholash mezonlari va uni rivojlantirish yo'nalishlari qisqa model ko'rinishida umumlashtirildi.

Eksperimental tajriba o'tkazilmagan bo'lib, maqola mavjud ilmiy manbalar asosida amaliyotga mo'ljallangan nazariy xulosa va tavsiyalarni taklif etadi.

Natijalar. *Nutqqa tayyorlikning asosiy komponentlari.* Adabiyotlar tahlili natijasida bo'lajak birinchi sinf o'quvchilarining nutqqa tayyorligi quyidagi komponentlardan iboratligi aniqlashtirildi [3; 5; 6]:

1. Fonetik-fonematik rivojlanish – tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, ularni eshitishda farqlash, bo'g'in va so'z strukturasini qayta tiklash.

2. Lug'at boyligi – bola kundalik hayot, o'yin, oila, tabiat va hissiyotlarga oid yetarli so'z zaxirasiga ega bo'lishi, yangi so'zlarni o'zlashtira olishi.

3. Grammatik tuzilish – gap bo'laklarini o'rniga qo'yish, kelishik, zamon, kishilik qo'shimchalaridan to'g'ri foydalanish.

4. Bog'lanma nutq – voqeani mantiqan izchil, boshlanish–rivoj–yakun ketma-ketligida hikoya qila olish, sabab–oqibat aloqalarini nutqda ifodalash.

5. Kommunikativ kompetensiya – suhbatdoshni tinglash, savol berish va javob qaytarish, navbatni kutish, ijtimoiy vaziyatga mos nutq uslubini tanlash.

Ushbu komponentlar birgalikda bolaning o'qituvchi ko'rsatmalarini tushunish, dars jarayonida faol ishtirok etish va yangi bilimlarni o'zlashtirish qobiliyatini belgilab beradi.

Psixologik nazariyalar asosidagi model. Tahlilga ko'ra, nutqqa tayyorlikni rivojlantirishni quyidagi uch nazariya asosida qisqa model ko'rinishida ifodalash mumkin:

- Sotsiokultural yondashuv (Vygotskiy) – nutq ijtimoiy muloqot jarayonida rivojlanadi; yaqin rivojlanish zonasi doirasida kattalar va tengdoshlar bilan birgalikdagi faoliyat nutqni jadallashtiradi [7].

- Ekologik tizimlar nazariyasi (Bronfenbrenner) – bola nutqi oilaviy nutq muhiti, bog'cha guruhi, ommaviy axborot vositalari va madaniy muhit ta'sirida shakllanadi; shuning uchun faqat bog'cha yoki maktab darajasida emas, “oila–bog'cha–maktab” tizimida ishlash zarur [8].

- Self-regulation (o'z-o'zini boshqarish) – nutq bolaning ichki nazorat mexanizmi bo'lib, o'z harakatini rejalashtirish va boshqarishda ichki va tashqi nutqdan foydalanish muhim [4].

Mazkur yondashuvlar integratsiyasi nutqqa tayyorlikni faqat lingvistik ko'nikmalar yig'indisi emas, balki bolaning ijtimoiy-madaniy tajribasi va o'zini boshqarish qobiliyati bilan bog'liq murakkab jarayon sifatida ko'rsatadi.

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak birinchi sinf o'quvchilarining nutqqa tayyorligini ta'minlash uchun:

1. *Bog'cha va maktabdagi ta'lim jarayoni nutqqa yo'naltirilgan bo'lishi zarur.* Har bir mashg'ulotda savol-javob, suhbat, rasm asosida hikoya tuzish, rolli o'yinlar kabi dialogik va monologik nutqni rivojlantiruvchi elementlar bo'lishi kerak.

2. *Oila bilan hamkorlik markaziy ahamiyatga ega.* Ota-onalarga bolaga kitob o'qib berish, birgalikda suhbatlashish, gadjetlardan foydalanish vaqtini chegaralash bo'yicha metodik tavsiyalar berilishi lozim.

3. *Ikki tillilik va raqamli muhit omillari hisobga olinishi kerak.* Bir tomondan, ikki tillilik bolaning til salohiyatini kengaytirishi mumkin, boshqa tomondan esa aralash nutq va me'yoridan ortiq ekran vaqti bog'lanma nutqni susaytirishi mumkin. Shuning uchun nutqiy muhitni ongli tashkil etish zarur [2].

Shuningdek, nutqqa tayyorlikni baholashda oddiy “bola gapiradimi–gapirmaydimi” darajasida emas, balki yuqorida sanab o‘tilgan komponentlar bo‘yicha bosqichli diagnostika yo‘lga qo‘yilishi maqsadga muvofiq.

Xulosa. Qisqa nazariy tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Nutqqa tayyorlik maktabga tayyorlikning asosiy tarkibiy qismidir va fonetik-fonematik, leksik, grammatik, bog‘lanma va kommunikativ ko‘nikmalar birligi bilan ifodalanadi.
2. Vygotskiy, Bronfenbrenner va self-regulation yondashuvlari nutqqa tayyorlikni bola shaxsiy xususiyatlari va uning ijtimoiy-madaniy muhiti o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir natijasi sifatida talqin etishga imkon beradi.
3. Nutqqa tayyorlikni rivojlantirish uchun o‘yin asosidagi faoliyat, suhbat va hikoya qilish, tajriba asosidagi mashg‘ulotlar, metalingvistik o‘yinlar hamda oilaviy mutolaa an‘analarini qo‘llab-quvvatlash muhimdir.
4. Amaliyotda “oila–maktabgacha ta’lim–maktab” tizimida uzluksiz hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, shuningdek, nutqni baholashning qisqa, lekin mazmunli diagnostik mezonlarini ishlab chiqish talab etiladi.

Kelgusida O‘zbekiston sharoitida bo‘lajak birinchi sinf o‘quvchilarining nutqqa tayyorligi bo‘yicha empirik tadqiqotlar o‘tkazish, normativ mezonlarni aniqlash va diagnostik metodikalarni mahalliy til-madaniyatga moslashtirish dolzarb vazifa bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Gaziyeva N. Sh. Preparing a Preschool Child for School Education Based on Psychological Approaches // Web of Teachers: Inderscience Research. – 2024. – Vol. 2, № 11. – B. 265–271.
2. School Readiness and Early Childhood Education Programmes // Encyclopedia on Early Childhood Development. – [Elektron resurs].
3. Emelyanova I. A. Particularities of Speech Readiness for Schooling in Preschoolers with Speech Underdevelopment // Journal of Social Studies Education Research. – 2015. – Vol. 6, № 1. – P. 45–57.
4. Blair C., Raver C. School Readiness and Self-Regulation: A Developmental Psychobiological Approach // Annual Review of Psychology. – 2014. – Vol. 65. – P. 711–731.
5. Bielova O. Modern View of Speech Readiness for School of Children of Senior Preschool Age // ScienceRise: Pedagogical Education. – 2021. – № 1(40). – P. 4–9.
6. Boronilova I. Innovative Preparation of Students for the Preschool Education in the Field of Speech Readiness for Schooling // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. – 2020. – P. 120–128.
7. Выготский Л. С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.
8. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – P. 68.

UO‘K 37.022.

PEDAGOGIK TAJRIBA-SINOV SINOV ISHLARINI TASHKIL ETISHNING MAZMUNI

J.X.Nazarov, mustaqil tadqiqotchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Pedagogik tajriba-sinov ishlarining asosiy maqsadi sifatida oliy ta’lim muassasalarida “Chaqiriqqacha harbiy ta’lim” yo‘nalishi talabalari tayyorlov jarayonining zamonaviy ta’lim talablariga muvofiqligini hamda samaradorlik darajasini oshirish vazifasi belgilandi.

Kalit so‘zlar: tayyorlov, samaradorlik, natija, yo‘nalish, o‘qituvchi, aloqa

Аннотация. Главная цель педагогического экспериментального исследования заключалась в повышении соответствия учебного процесса студентов направления «Допризывная военная подготовка» современным образовательным требованиям и уровня эффективности в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: обучение, эффективность, результат, направление, преподаватель, коммуникация

Abstract. The main goal of pedagogical experimental work was to increase the compliance of the training process of students of the “Pre-Conscription Military Training” direction with modern educational requirements and the level of efficiency in higher educational institutions.

Keywords: training, efficiency, result, direction, teacher, communication

Tadqiqot jarayonida empirik ma'lumotlarni to'plashning turli usullaridan foydalanildi. Jumladan:

- Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishida kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarida pedagogik jarayonni kuzatish, o'qituvchilar va talabalardan individual suhbatlar olish;
- talabalar va o'qituvchilar o'rtasida so'rovnomalar va anketa tahlillarini o'tkazish;
- pedagogik hujjatlar mazmunini o'rganish va tahlil qilish [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Tadqiqotning asosiy yo'nalishlari raqamli ta'lim muhitida bo'lajak mutaxassislarning kreativ qobiliyatlari rivojlanish darajasiga ta'sir etuvchi omillarni belgilashni qamrab oldi. Shuningdek, innovatsion ta'lim texnologiyalari yordamida ushbu qobiliyatlarning samaradorligi eksperimental tarzda tekshirildi va ular kognitiv, jarayonli (protsessual) hamda integrativ mezonlar orqali baholandi."

Pedagogik tajriba uzviy bog'langan uch bosqichda – axborot-daliliy (boshlang'ich), shakllantiruvchi va refleksiv bosqichlarda amalga oshirildi.

Tajriba-sinov ishlari Buxoro davlat pedagogika instituti, O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti va Farg'ona davlat universitetining "60111000 – Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishi talabalari ishtirokida o'tkazildi. Jarayon uch asosiy yo'nalishda olib borildi:

- axborot-mazmunli yo'nalish – kreativ, tahliliy, mantiqiy savol-topshiriqlar hamda metodik adabiyotlar bilan ishlashni o'z ichiga oldi;
- faoliyatli-texnologik yo'nalish – interfaol metodlar va zamonaviy ta'lim texnologiyalari asosida o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishga qaratildi;
- intellektual-ijodiy-kreativ yo'nalish – raqamli ta'lim muhitida talabalarning ijodiy va kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirildi.

Tadqiqot jarayonida "Chaquiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik" fani dasturi asosida respondent-talabalarning kreativ qobiliyatlari rivojlanganlik darajasini raqamli ta'lim texnologiyalari yordamida aniqlashga qaratilgan mezonlar tizimi ishlab chiqildi. Mazkur tizim kognitiv, jarayonli va integrativ mezonlarni o'z ichiga oldi.

Kognitiv mezonlar – talabalarning psixologik-pedagogik bilimlari, yosh va individual hamda psixofiziologik xususiyatlari, o'quv jarayonini tashkil etishning shakl, metod va vositalari, tashhishlashning asosiy metodikasi va innovatsion pedagogik texnologiyalarni bilish darajasini ifodalaydi.

Jarayonli mezonlar – talabalarning kommunikativ ko'nikmalarini, pedagogik muloqotni samarali tashkil etish mahoratini, topshiriqlarni ijodiy yondashuv asosida bajarish va ijodiy muhit yaratish qobiliyatini, shuningdek, hissiy munosabat o'rnatish layoqatini baholaydi.

Integrativ mezonlar esa talabalarning "Chaquiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik" fanini boshqa fanlar bilan bog'lay olish salohiyati, ijodiy imkoniyatlari, kasbiy o'sishga intilish va ijodkorlik kompetensiyalarining shakllanganlik darajasini belgilaydi.

Raqamli ta'lim muhiti sharoitida bo'lajak mutaxassislarning kreativ qobiliyatini rivojlantirish faoliyatini tashkil etish ularning tabiiy va ijtimoiy muammolarni to'g'ri baholay olish, kasbiy ko'nikma va malakalarni mustahkamlash, bilimlarni chuqur o'zlashtirish hamda erkin, mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'tkazilgan tadqiqotlarimiz davomida talabalarda kreativ faoliyatning yuqori darajasi ularni muntazam ravishda mustaqil pedagogik faoliyatga jalb qilish orqali shakllantirildi. Buning natijasida bo'lajak mutaxassislar maxsus turdagi kreativ o'quv topshiriqlarini – mustaqil ishlarni bajarish, zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan, darsliklar va boshqa adabiyotlardan samarali foydalanish orqali o'zlashtirdilar.

Ushbu dissertatsiyaning birinchi va ikkinchi boblari bo'lajak mutaxassislarning kasbiy-pedagogik faoliyatini tashkil etishda zamonaviy yondashuvlarning, xususan, kreativ yondashuvning nazariy-metodik asoslariga bag'ishlandi. Bunda ilmiy qarashlar, mavjud pedagogik tajribalar, shuningdek, pedagog-psixologlarning bu boradagi xulosalari chuqur tahlil qilindi. Tadqiqot doirasida innovatsion metodlar tavsifiga, Bo'lajak chaquiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirishning o'ziga xos imkoniyatlari va xususiyatlariga

alohida e'tibor qaratildi. Amaliyotda qo'llanilayotgan usul va vositalar tahlilining natijalari hamda ilg'or pedagogik tajribalarni o'rganish masalalari batafsil ko'rib chiqildi. Yuqoridagilar bo'lajak mutaxassislarda kreativ qobiliyatni shakllantirish va ularning kasbiy-pedagogik faoliyatini rivojlantirish uchun maxsus pedagogik tizim yaratishga ilmiy-metodik asos bo'lib xizmat qildi[**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Mazkur bobda biz bo'lajak mutaxassislarning kasbiy-pedagogik faoliyatini samarali tashkil etish metodlarini qo'llash tizimini yoritib beramiz. Ushbu bobning dastlabki qismida tajriba-sinov ishlari natijalari o'z aksini topgan bo'lib, eksperimental o'qitish mazmunining tashkiliy jihatlari ko'p qirraliligi, ishtirokchi talabalar sonining yetarli hajmda ekanligi va o'rgatuvchi-nazorat vazifalarining xilma-xilligi bilan xarakterlanadi.

Tajriba ishlarining mazmunini, shakllarini va usullarini optimal darajada loyihalash hamda belgilangan ta'limiy-tarbiyaviy maqsadlarga erishish uchun biz avvalo o'quv faoliyati elementlarining mohiyatini talabalarga yetkazish yo'llarini aniqlashga e'tibor qaratdik. Shundan kelib chiqib, tajribada ishtirok etayotgan talabalarining bilim olishga bo'lgan intilishi darajasi orqali ularning kreativ faoliyatining rivojlanganlik darajasi aniqlandi.

Tajriba-sinov ishlari 2024-2025 yillar davomida Buxoro davlat pedagogika instituti, O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti hamda Farg'ona davlat universitetida o'tkazildi. Tadqiqot bevosita 60111000 – “Chaqiriqqacha harbiy ta'lim” ta'lim yo'nalishi talabalarini qamrab oldi. Tajribaning asosiy maqsadi – davlat ta'lim standartlari va me'yoriy hujjatlar talabalarini hisobga olgan holda, bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishdan iborat bo'ldi.

Ma'lumki, har qanday fan sohasi o'zining xususiy hodisa va jarayonlarini bosqichma-bosqich o'rganish orqali uzluksiz rivojlanib boradi.

“Chaqiriqqacha harbiy ta'lim” ta'lim yo'nalishi mavjud oliy ta'lim muassasalarida raqamli ta'lim muhitida bo'lajak mutaxassislarda kreativ qobiliyatni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari va vositalarini aniqlash dolzarb vazifadir. O'quv jarayonini to'g'ri tashkil etish va uning mazmunini boyitish raqamli texnologiyalar hamda bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish bilan bevosita bog'liq. Mazkur oliy ta'lim muassasalaridagi bunday taraqqiyot talabalarga yetkaziladigan qadriyatlar, bilimlar, faoliyat usullari yoki ichki resurslar ularning erishilgan samaradorlik darajasi bilan o'lchanadi. Birinchi holda, ta'lim insoniyat tajribasini qayta tiklash, madaniy-tarixiy an'analardan foydalanish va ularni asrashni ta'minlasa, ikkinchi holda esa, bo'lajak mutaxassislarning ijodiy faoliyati orqali shaxsiy salohiyatlarini kengaytirishga turtki bo'ladi. Shuningdek, ta'lim standartlari ichki va tashqi kabi ikki komponentga bo'linadi, ammo ular o'rtasida doimiy o'zaro bog'liqlik mavjuddir[**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirish jarayoni o'ziga xos me'yorlar, qoidalar va mezonlar asosida tartibga solinadi. Mutaxassislarning kasbiy faoliyatini rivojlantirishning asosiy elementlari (maqsad, tamoyillar, mazmun va boshqalar) talabalarga bilim berishga qaratilgan har qanday ta'lim tizimi bilan umumiy o'xshashliklarga ega. Biroq, kreativ-ijodkorlik xususiyatiga ega bo'lgan talabalarining natijalari ta'lim standartlarida belgilangan minimal bilim hajmidan sezilarli darajada yuqori bo'lishi mumkin. Bu holat quyidagi omillar bilan izohlanadi:

a) kreativ yondashuvga moyil bo'lgan talabalar standartda belgilangan va nazorat qilinadigan bilim darajasidan yuqori natijalarga erishish imkoniyatini taqdim etadi;

b) mutaxassislarning shaxsiy maqsadlari va individual ta'lim dasturlari eng iqtidorli talabalarni qo'shimcha, shu jumladan, tanlov asosidagi mashg'ulotlar bilan ta'minlashga sharoit yaratadi;

d) bo'lajak mutaxassislarning tomonidan “Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik” fani bo'yicha o'quv dasturi tuzish amaliyoti mavjud bo'lib, bu ularga dasturga standartlardan ustun bo'lgan savollar va mavzularni kiritishga imkon beradi:

1. Standartlarda belgilangan bilim darajasidan yuqori natijalarga erishish talabalarining tanlov fanlari, fakultativlar, laboratoriya va individual mashg'ulotlarning samaradorligiga bevosita yordam beradi.

2. Bilimda o'zib ketish samarasi ta'lim muassasasi ichida, shuningdek, mintaqaviy va respublika miqyosidagi olimpiadalar, konferensiyalar, tanlovlar, forumlar va innovatsion loyihalarda faol ishtirok etishni ta'minlaydi[Ошибка! Источник ссылки не найден.].

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishni tashkil etish va ularning zamonaviy ta'lim me'yorlarini o'zlashtirishga yordam beradigan asosiy qoidalar quyidagilardan iborat:

1. Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak mutaxassislarning kreativ qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan harakatlar ularning rivojlanish darajasini nazorat qilish va baholashga daxldor bo'lgan majburiy standartlarga kiritildi. Bunda talabalar individual maqsadga yo'naltirilgan faoliyati va o'rganilayotgan sohadagi tegishli faoliyatining umumiy hajmi 35 foizdan ortiqni tashkil etdi.

2. O'qituvchi tomonidan rejalashtiriladigan va nazorat qilinadigan majburiy faoliyat turlariga talabalar tomonidan kasbiy faoliyatning ijodiy mahsuldorligini yaratishga shart-sharoit yaratadigan ijodkorlik qobiliyatlarining ilmiy-tashkiliy turlari kiritilishi lozim.

3. Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishga qo'yiladigan optimal talablar quyidagilardan iborat:

a) talabalar ijodiy faoliyatining obyekt sifatida fundamental ta'limiy obyektlar xizmat qilishi lozim.

b) talabalar shaxsiy ijodining hajmi umumiy o'quv jarayonining 25-30 foizini tashkil etishi belgilandi.

d) umumta'lim jarayonidagi reproduktiv (nusxa ko'chirish) va produktiv (ijodiy) faoliyatlarning nisbati bo'lajak mutaxassislarning kreativ qobiliyatini rivojlantirish darajasiga mos bo'lishi kerak. Shuningdek, o'qituvchi faoliyatining hajmi uning individual dasturi bo'yicha ta'lim faoliyati hajmiga teng bo'lishi shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Torrance, E. P. (1974). Torrance Tests of Creative Thinking: Norms-Technical Manual. Personnel Press.
2. Torrance, E. P. (1980). Growing Up Creatively Gifted: The 22-Year Longitudinal Study. The Creative Child and Adult Quarterly, 3, 148-158.
3. Torrance, E. P. (2008). The Torrance tests of creative thinking: Norms-technical manual. Bensenville, IL: Scholastic Testing Service.
4. Tunik, E. E. Kreativnost' kak psixologicheskij fenomen. – SPb.: Piter, 2003. – 192 s.

UO'K 37.022

PEDAGOGIK TAJRIBA-SINOV ISHI NATIJALARI TAHLILI

J.X.Nazarov, mustaqil tadqiqotchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Tadqiqot ishida kreativ yondashuvni asos qilib olgan holda, Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirish bo'yicha tajriba-sinov ishlarini tashkil etish bosqichlari aniqlandi.

Kalit so'zlar: tajriba-sinov, kreativ qobiliyat, boshlang'ich tayyorgarlik

Аннотация. На основе творческого подхода в исследовательской работе были определены этапы организации экспериментальной работы по развитию творческих способностей учителей начальной школы в преддверии предстоящего конкурса.

Ключевые слова: экспериментальная работа, творческие способности, начальная школа

Abstract. Based on the creative approach, the research work identified the stages of organizing experimental work on developing the creative abilities of primary school teachers before the upcoming call.

Keywords: experimental work, creative abilities, primary school

Tadqiqotning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda, tajriba-sinov natijalarining samaradorligini baholash uchun quyidagi ishlar majmuasi amalga oshirildi:

1. Bo'lajak mutaxassislarning kreativ qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tajriba-sinov ishlarining me'yoriy-huquqiy bazasi o'rganildi. Shuningdek, o'quv rejalari va fan dasturlari mazmunini kreativ yondashuv asosida takomillashtirish usullari tahlil qilindi.

2. Talabalarning pedagogik faoliyatga tayyorgarlik darajasi holatini, fanlararo integrativ mazmun asosida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish ko'nikmalarini aniqlash uchun maxsus mezonlar va ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqildi [Ошибка! Источник ссылки не найден.].

Pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va o'tkazishning quyidagi uch bosqichi aniqlab olindi:

Aniqlovchi bosqich: bu bosqichda bo'lajak mutaxassislarning kreativ qobiliyatini rivojlantirishga oid pedagogik tayyorgarlik mazmunini o'zlashtirishda kreativlikni oshiruvchi topshiriqlar tizimidan foydalanishning real (haqiqiy) darajasi ko'rsatib berildi.

Shakllantiruvchi bosqich: bo'lajak mutaxassislarning kreativ qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlarni ishlab chiqish va ularni dars jarayonida qo'llashning yagona majmuasini joriy etishga qaratilgan bosqich.

Yakuniy (Natijaviy) bosqich: tajriba-sinov natijalari, jumladan, bo'lajak mutaxassislarning kreativ qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan topshiriqlar tizimidan muvaffaqiyatli foydalanish yuzasidan metodik, mazmuniy va natija ko'rsatkichlarini ishlab chiqishni o'z ichiga olgan ta'limiy bosqich.

Tajriba-sinov ishlari davomida qo'shimcha ravishda quyidagi muhim amaliy ishlar amalga oshirildi:

- ❖ bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishda fanlararo integratsiyalashgan texnologiyalarni qo'llashga oid talablar qat'iy belgilandi;

- ❖ bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishga doir pedagogik-psixologik tahlil o'tkazildi. Tahlil natijalari asosida kreativ yondashuvlar negizida takomillashtirilgan o'quv mazmuni va didaktik materiallar ishlab chiqildi;

- ❖ bo'lajak mutaxassislarning kreativ qobiliyatini rivojlantirishda ijodkorlik, o'z ustida ishlash va o'z-o'zini boshqarish kabi sifatlardan foydalanishning bosqichlari va vositalari aniqlandi. Ushbu xususiyatlarni rivojlantirish bo'yicha metodik tizim ishlab chiqildi;

- ❖ bo'lajak mutaxassislarning kreativ salohiyatini oshirish maqsadida, elektron o'quv majmuasi yaratildi;

- ❖ bo'lajak mutaxassislarda kreativ qobiliyatni rivojlantirishda kreativ yondashuvlardan foydalanishning nazariy, amaliy va metodik asoslari ishlab chiqilib, ular tajriba-sinovdan o'tkazildi;

- ❖ Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlanganlik darajasini baholashga mo'ljallangan ko'rsatkichlar va mezonlar tizimi tajriba-sinov ishlari doirasida sinovdan o'tkazildi.

Tajriba-sinov ishlarini tashkil etishda Buxoro davlat pedagogika instituti, O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti hamda Farg'ona davlat universitetining professor-o'qituvchilari va "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" ta'lim yo'nalishi talabalari faol ishtirok etdilar.

Har bir oliy ta'lim muassasasining "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishi II kursidan 10 nafardan fan o'qituvchilari jalb qilingan holda, jami talabalarning 321 nafari tajriba guruhiga va 329 nafari nazorat guruhiga birlashtirildi (1-jadvalga qarang).

Tanlangan guruhlar (tajriba va nazorat guruhlari) shakllantirilgandan so'ng, tajriba-sinov ishlari 2022-2025 o'quv yillari davomida o'tkazildi.

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tajriba-sinovlar jarayonida so'rovnoma, anketa va test kabi tadqiqot metodlaridan keng foydalanildi.

1-jadval

Tajriba-sinovda ishtirok etgan respondentlar

T/r	Tajriba-sinov o'tkazilgan oliy ta'lim muassasalari	Tajriba-sinov ishtirokchilari	
		Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilari	Chaqiriqqacha harbiy ta'lim ta'lim yo'nalishi talabalari
1	Buxoro davlat pedagogika instituti	6	281

2	O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti	2	189
3	Farg'ona davlat universiteti	2	180
	Jami	10	650

2-jadval

T/r	Tajriba-sinov o'tkazilgan oliy ta'lim muassasalari	Chaqiriqqacha harbiy ta'lim ta'lim yo'nalishi talabalarining tajriba-sinov ishtirokchilari		
		Jami talabalar soni	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
1	Buxoro davlat pedagogika instituti			
	2024-2025	81	40	41
	2024-2025	104	52	52
	2024-2025	96	45	51
2	O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti			
	2023-2024	35	18	17
	2023-2024	73	37	36
	2023-2024	81	40	41
3	Farg'ona davlat universiteti			
	2022-2023	57	28	29
	2022-2023	48	24	24
	2022-2023	75	37	38
	Jami	650	321	329

Amalga oshirilgan pedagogik eksperiment yakunlangandan so'ng, "kreativ qobiliyat" tushunchasining mazmuni bo'lajak mutaxassislar tomonidan tajriba-sinov ishlari natijalari asosida quyidagicha talqin qilingan (2-jadvalga qarang).

Ushbu jadvallarda keltirilgan natijalarning isbotlangan ishonchliligini ta'minlash, ya'ni biz qo'llagan metodikaning amaliy samaradorligini tekshirish uchun bir qator matematik-statistik usullar qo'llanildi. Tadqiqotimiz doirasida tajriba ishlarining statistik tahlilini olib borish maqsadi ro'yobga chiqarildi. Olingan tajriba natijalarini qayta ishlashda quyida keltirilgan matematik-statistika usulidan foydalanildi. Tajriba va nazorat guruhlar o'rtasidagi o'zlashtirish darajasini qiyoslash uchun guruhlarda baholarning o'rtacha qiymati (o'rtacha arifmetik qiymat) quyidagi formula yordamida hisoblab chiqildi:

$$x = \frac{\sum x m_j}{N} . \text{ Bu yerda } x_i - \text{o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichini (bahoning qiymatini) anglatadi,}$$

u 2, 3, 4, 5 qiymatlarni qabul qilishi mumkin. Bunda m_j - baholarning takrorlanish sonini (yoki uchrash chastotasini), N esa eksperimentda ishtirok etgan talabalarining umumiy sonini bildiradi.

Tajriba-sinov natijalarini matematik jihatdan tahlil qilishda quyidagi matematik-statistik formulalardan foydalanildi:

1. O'rtacha qiymatlar aniqlash ko'rsatkichlari

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i m_i}{N} \quad (1)$$

bu yerda N_T va N_H lar orqali har ikki guruhlardagi talabalar soni

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i m_i}{N} \quad (2)$$

Mazkur formula yordamida esa tegishli standart xatoliklar aniqlab olinadi.

$$s = \sqrt{\frac{\sum x_i^2 m_i}{N} - \bar{x}^2} \quad \text{tanlanma dispersiyalar}$$

2. O'quv jarayonining samaradorligini baholashda asosiy o'rtacha qiymat sifatida tajriba va nazorat guruhlar baholarining o'rtacha arifmetik qiymatlari nisbati xizmat qiladi. Bu nisbat samaradorlik koeffitsiyenti orqali ifodalanadi:

$$S = \frac{X_T^*}{X_H^*} \quad (3)$$

Bu yerda X_T^* - tajriba guruhidagi baholarning o'rtacha arifmetik qiymatini, X_N^* esa nazorat guruhidagi o'zlashtirish baholarining o'rtacha arifmetik qiymatini ifodalaydi.

3. Bosh to'plamlarning noma'lum o'rta qiymatlari a_T va a_H lari uchun ishonch oraliqlari quyidagicha hisoblanadi:

$$a_T \in \left[\bar{x}_T - \frac{t}{\sqrt{N_T}} S_T; \bar{x}_T + \frac{t}{\sqrt{N_T}} S_T \right] -$$

$$a_H \in \left[\bar{x}_H - \frac{t}{\sqrt{N_H}} S_H; \bar{x}_H + \frac{t}{\sqrt{N_H}} S_H \right] - \quad (4)$$

Bu formuladagi t – normalangan chetlanish bo'lib, u ishonchlilik ehtimoli p asosida belgilanadi.

4. O'rta qiymatlarning tengligi haqidagi $H_0: a_T = a_H$ gipotezani, unga qarama-qarshi (alternativ) $H_1: a_T \neq a_H$ gipoteza ilgari surildi. Gipotezani tekshirish uchun Studentning t -statistikasidan foydalaniladi:

$$T = \frac{|\bar{x}_T - \bar{x}_H|}{\sqrt{\frac{S_T^2}{N_T} + \frac{S_H^2}{N_H}}} \quad (5)$$

Ushbu statistika natijasiga ko'ra gipoteza sinovdan o'tkaziladi. Agar $T < T_{0.05}(k)$ bo'lsa, H_0 gipoteza qabul qilinadi, aks holda esa H_1 gipoteza qabul qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Torrance, E. P. (1974). Torrance Tests of Creative Thinking: Norms-Technical Manual. Personnel Press.
2. Torrance, E. P. (1980). Growing Up Creatively Gifted: The 22-Year Longitudinal Study. The Creative Child and Adult Quarterly, 3, 148-158.
3. Torrance, E. P. (2008). The Torrance tests of creative thinking: Norms-technical manual. Bensenville, IL: Scholastic Testing Service.
4. Tunik, E. E. Kreativnost' kak psixologicheskij fenomen. – SPb.: Piter, 2003. – 192 s.

UO'K 378.147:81'36:37.015.3

TALABALARNI GRAMMATIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH: INTEGRATIV YONDASHUV ASOSLARI

S.I. Omonullayeva, katta o'qituvchi, PhD, Andijon Davlat Universiteti, Andijon

Annotatsiya. Maqolada universitet talabalarining grammatik kompetensiyasini rivojlantirishda zamonaviy integrativ yondashuvning nazariy asoslari va empirik samaradorligi o'rganilgan. Integrativ yondashuv grammatik kompetensiyani 31.7% oshirdi, an'anaviy metod esa 10.8% o'sish ta'minladi. Statistik tahlil farqning yuqori ishonchliligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: grammatik kompetensiya, integrativ yondashuv, oliy ta'lim, zamonaviy metodika, til o'qitish.

Аннотация. В статье исследуются теоретические основы и эмпирическая эффективность современного интегративного подхода к развитию грамматической компетенции студентов. Интегративный подход повысил компетенцию на 31.7%, тогда как традиционный метод обеспечил рост на 10.8%.

Ключевые слова: грамматическая компетенция, интегративный подход, высшее образование, современная методика.

Abstract. *The article examines theoretical foundations and empirical effectiveness of the modern integrative approach to developing students' grammatical competence. The integrative approach increased competence by 31.7%, while traditional methods provided 10.8% growth.*

Key words: *grammatical competence, integrative approach, higher education, modern methodology.*

Kirish. Hozirgi zamon jahon ta'lim makonida chet tillarni o'qitish metodikasi tez sur'atlarda rivojlanib, yangi konseptual yondashuvlar shakllantirmoqda. Agar yigirma yil oldin grammatika o'qitish muhim mavzu bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda uning kommunikativ kompetensiya tarkibidagi o'rni to'liq tan olingan. Biroq, grammatikani qanday o'qitish samaraliroq degan savol hamon dolzarb ahamiyatga ega. Jahon miqyosida til o'qitish metodikasi sohasida olib borilayotgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, grammatika o'qitishda bir tomonlama, yakka usullarga tayanish kutilgan natijalarni bermaydi.

2020-yildan boshlab Oliy ta'lim vazirligi tomonidan Umumevropa standartlari asosida tuzilgan yangi dasturlar amaliyotga kiritilmoqda. Mahalliy olimlar ham bu sohada faol tadqiqotlar olib bormoqdalar. O'zbek metodisti Jalolov 2012-yilda nashr etilgan asosiy ishida chet til o'qitishning kognitiv-kommunikativ asoslarini ishlab chiqqan. Umarxodjayev 2018-yilda chop etilgan tadqiqotida kommunikativ kompetensiyaning rivojlantirishning o'zbek auditoriyasi uchun moslashtirilgan modelini taqdim etgan. Alimov 2020-yilda himoya qilgan dissertatsiyasida ingliz tili grammatikasini o'qitishda zamonaviy texnologiyalarning qo'llanilish imkoniyatlarini tadqiq qilgan. Hoshimov 2019-yilda nashr etilgan ishida chet til o'qitishda milliy-madaniy xususiyatlarni hisobga olish zarurligini asoslagan. Biroq, mahalliy tadqiqotlarda xalqaro miqyosdagi so'nggi yillar kashfiyotlarini keng qamrovli tahlil qilish va ularni o'zbek kontekstiga samarali moslashtirish bo'yicha ishlar hali ham yetarli emas. Xususan, grammatik kompetensiyaning rivojlantirishning integrativ modeli yaratish va uni empirik sinovdan o'tkazish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Ushbu tadqiqotning maqsadi so'nggi yillarda jahon lingvodidaktikasida ishlab chiqilgan nazariy konsepsiyalar va empirik topilmalarni o'zbek oliy ta'lim sharoitiga moslashtirib, grammatik kompetensiyaning rivojlantirishning integrativ metodikasini yaratish hamda uning samaradorligini ilmiy-pedagogik eksperiment yo'li bilan baholashdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, birinchi marta o'zbek universitetlari uchun so'nggi yillardagi xalqaro tajribaga asoslangan va mahalliy xususiyatlarni hisobga olgan grammatik kompetensiyaning rivojlantirishning integrativ modeli ishlab chiqilgan va uning samaradorligi eksperimental tarzda tasdiqlangan.

Nazariya. Grammatik kompetensiya konsepsiyasi zamonaviy til ta'limi nazariyasida murakkab va ko'p qirrali tushuncha sifatida qaraladi. XX asrning oxiri va XXI asr boshida bu sohada amalga oshirilgan tadqiqotlar grammatik kompetensiyaning yangicha tushunishga olib keldi. So'nggi besh yildagi tadqiqotlar ham muhim hissa qo'shdi. Avstraliyalik olim East 2021-yilda nashr etilgan ishida grammatik kompetensiyaning baholashning zamonaviy mezonlarini ishlab chiqqan. U nafaqat grammatik bilimni, balki uni real vaqtda qo'llash qobiliyatini ham o'lchaydigan kompleks baholash tizimini taklif qilgan. Singapurlik metodist Widdowson 2020-yilda chop etilgan maqolasida grammatik bilim va kommunikativ qobiliyat o'rtasidagi munosabatlarni yangicha talqin qilgan. Uning fikricha, grammatik kompetensiya til kompetensiyasining avtonom komponenti emas, balki boshqa komponentlar bilan o'zaro ta'sirda bo'lgan holda funktsiya qiladi.

O'zbek tadqiqotchilarining ishlari ham muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Jalolov 2012-yilda nashr etilgan asarida chet til o'qitishning kognitiv-kommunikativ asoslarini ishlab chiqqan. U tilni o'rganishning kognitiv jarayonlarini va kommunikativ ehtiyojlarni muvozanatlash zarurligini ta'kidlagan. Olimning fikricha, grammatik kompetensiyaning rivojlantirish ona tili va o'rganiladigan til o'rtasidagi tipologik farqlarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak.

Umarxodjayev 2018-yilda chop etilgan tadqiqotida kommunikativ kompetensiyaning rivojlantirishning o'zbek auditoriyasi uchun moslashtirilgan modelini taqdim etgan. U grammatik kompetensiyaning kommunikativ kompetensiyaning asosiy komponenti sifatida qarab chiqqan va uni rivojlantirishning bosqichma-bosqich metodikasini ishlab chiqqan. Olimning xulosasiga ko'ra, o'zbek talabalari uchun grammatika o'qitishda milliy-madaniy xususiyatlar muhim rol o'ynaydi. Alimov

2020-yilda himoya qilgan dissertatsiyasida ingliz tili grammatikasini o'qitishda zamonaviy raqamli texnologiyalarning qo'llanilish imkoniyatlarini tadqiq qilgan. U interaktiv dasturlar, onlayn platformalar va multimedia vositalarining grammatik kompetensiyani rivojlantirishdagi samaradorligini empirik tarzda isbotlagan. Olimning fikricha, texnologiyalar an'anaviy usullarni to'ldiruvchi vosita sifatida qo'llanilganda eng yaxshi natijalar olinadi. Hoshimov 2019-yilda nashr etilgan ishida chet til o'qitishda milliy-madaniy xususiyatlarni hisobga olish zarurligini asoslagan. U o'zbek va ingliz tillarining tipologik farqlari grammatika o'qitish jarayonida alohida e'tibor talab qilishini ko'rsatgan. Masalan, ingliz tilidagi artikl, modal fe'llar va predloglar tizimi o'zbek tilida mavjud emasligi bu strukturalarni o'rgatishda maxsus yondashuvlarni talab qiladi. Yuqorida keltirilgan nazariy yondashuvlar va empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, grammatik kompetensiyani samarali rivojlantirish uchun quyidagi tamoyillarga amal qilish zarur: birinchidan, grammatikani izolyatsiyada emas, balki mazmunli kontekstda o'qitish; ikkinchidan, eksplitsit va implitsit usullarni muvozanatli qo'llash; uchinchidan, shaklga e'tiborni mazmunli muloqot bilan birlashtirish; to'rtinchidan, individual va milliy-madaniy xususiyatlarni hisobga olish.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot kvazi-eksperimental dizaynda oldindan test va keyindan test usuli bilan nazorat guruhi ishtirokida amalga oshirildi. Tadqiqot joyi Andijon Davlat Universitetining Filologiya fakulteti bo'lib, vaqt oralig'i 2023-2024-o'quv yilini qamrab oldi. Tadqiqot ishtirokchilari ikkinchi kurs ingliz tili yo'nalishi talabalari bo'lib, ularning umumiy soni qirq ikki nafarni tashkil etdi. Talabalar tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi, har bir guruhda yigirma bir nafar talaba mavjud bo'ldi.

Tadqiqot dizayni xalqaro standartlarga muvofiq ishlab chiqildi. Guruhlar tashkil etilishida talabalarin yoshi, jinsi, til darajasi jihatidan tengligi ta'minlandi. Barcha ishtirokchilarning boshlang'ich ingliz tili darajasi B1 ekanligi Oxford Placement Test yordamida tasdiqlandi. Tadqiqot uchta asosiy bosqichdan iborat bo'ldi. Birinchi bosqichda diagnostika testi o'tkazildi. Test grammatik kompetensiyaning to'rt mezonini baholadi: grammatik tuzilmalarni tanish va tushunish, qoidalarini bilish va tushuntirish, yozma nutqda qo'llash, og'zaki nutqda ishlatish. Har bir mezon yigirma besh ball bilan baholandi. Ikkinchi bosqich olti oy davom etdi. Tajriba guruhida integrativ metodika qo'llandi. Bu metodika Spada va Lightbownning Integrativ Grammatika O'qitish modeli, Ellisning Shaklga E'tibor Qaratish prinsipi, Thornburyning ongni oshirish topshiriqlari va Hinkelning integrativ mashqlar tizimini o'z ichiga oldi. Nazorat guruhida an'anaviy PPP modeli ishlatildi: taqdimot, mashq, ishlab chiqarish. Darslar deduktiv usulda tashkil etildi. Uchinchi bosqichda yakuniy test o'tkazildi va natijalar SPSS dasturi yordamida statistik tahlil qilindi. Guruhlar o'rtasidagi farqlar mustaqil tanlamalar t-testi yordamida baholandi.

Natijalar. Boshlang'ich diagnostika testi natijalari ikki guruhning bir xil darajada ekanligini ko'rsatdi. Tajriba guruhining o'rtacha balli 61.8 ga, nazorat guruhining 62.4 ga teng bo'ldi. Statistik tahlil guruhlar o'rtasidagi farq ahamiyatsiz ekanligini tasdiqladi. Olti oylik ta'lim jarayonidan keyin yakuniy test o'tkazildi. Tajriba guruhining o'rtacha balli 81.4 ga yetdi, bu boshlang'ich natijadan o'ttiz bir virgul yetti foizga yuqori. Nazorat guruhining o'rtacha balli 69.1 ni tashkil etdi, bu boshlang'ich natijadan o'n virgul sakkiz foizga yuqori. Statistik tahlil guruhlar o'rtasidagi farqning yuqori ishonchlilik darajasiga ega ekanligini ko'rsatdi. Mustaqil tanlamalar t-testi natijalari bo'yicha p qiymati 0.001 dan kichik bo'lib, bu farqning tasodifiy emasligini bildiradi. Ta'sir hajmi Cohen formulasi yordamida hisoblanib, 1.82 ga teng bo'ldi, bu juda katta ta'sir darajasini anglatadi.

Grammatik kompetensiyaning alohida mezonlari bo'yicha tahlil ham muhim ma'lumotlar berdi. Grammatik tuzilmalarni tanish va tushunish mezonida tajriba guruhi yigirma uch virgul bir ball, nazorat guruhi o'n sakkiz virgul to'rt ball to'pladi. Qoidalarini bilish mezonida tajriba guruhi yigirma virgul sakkiz ball, nazorat guruhi o'n yetti virgul olti ball oldi. Yozma nutqda qo'llash mezonida tajriba guruhi o'n to'qqiz virgul to'rt ball, nazorat guruhi o'n olti virgul sakkiz ball to'pladi. Og'zaki nutqda ishlatish mezonida tajriba guruhi o'n sakkiz virgul bir ball, nazorat guruhi o'n olti virgul olti ball oldi.

Muhokama. Olingan natijalar so'nggi yillarda xalqaro tadqiqotlarda olingan xulosalar bilan mos keladi va ularni o'zbek kontekstida tasdiqlaydi. Tajriba guruhida qo'llangan integrativ metodikaning samaradorligi bir nechta omillar bilan izohlanadi.

Birinchidan, Ellisning Shaklga E'tibor Qaratish prinsipi talabalarning grammatik tuzilmalarga ongini mazmunli kontekstda qaratish imkonini berdi. Britaniyalik olim 2016-yilda ta'kidlaganidek, bu yondashuv grammatik bilimlarning funksional tushunilishini ta'minlaydi. O'zbek talabalariga bu printsip juda mos keldi, chunki ular grammatikani abstrakt qoidalar emas, balki muloqot vositasi sifatida qabul qilishdi. Tajriba davomida talabalar grammatik tuzilmalarni real vaziyatlarda qo'llash zarurligini his qildilar va bu ularning motivatsiyasini sezilarli oshirdi. Ikkinchidan, Thornburyning ongni oshirish topshiriqlari talabalarning induktiv fikrlash qobiliyatini rivojlantirdi. Britaniyalik pedagogning 2017-yilda taklif etgan usullariga muvofiq, talabalar grammatik qoidalarni tayyor holda qabul qilish o'rniga, misollarni tahlil qilib mustaqil xulosa chiqarishdi. Bu yondashuv o'zbek ta'lim an'analari mos tushdi, chunki induktiv usul talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi. Nassaji 2017-yilda ta'kidlaganidek, bunday faol o'rganish uzoq muddatli xotirada saqlanishni ta'minlaydi va bilimlarning chuqurligini oshiradi. Uchinchidan, Hinkelning integrativ mashqlar tizimi grammatik kompetensiyani boshqa til ko'nikmalari bilan bog'liq holda rivojlantirdi. Amerikalik metodistning 2018-yilda taqdim etgan metodikasi bo'yicha, tajriba guruhidagi talabalar grammatikani yakka holda emas, balki o'qish, yozish, tinglash va gapirish jarayonida mashq qildilar. Bu yondashuv grammatik bilimlarning transferini osonlashtirdi va talabalar grammatik tuzilmalarni turli kontekstlarda qo'llash qobiliyatiga ega bo'lishdi. To'rtinchidan, Spada va Lightbownning Integrativ Grammatika O'qitish modeli shaklga yo'naltirilgan ta'limni mazmunli muloqot bilan muvaffaqiyatli birlashtirishga imkon berdi. Kanadalik tadqiqotchilarning 2019-yilda taklif etgan modeli o'zbek talabalari uchun samarali bo'ldi, chunki u grammatik aniqlik va kommunikativ ravonlikni bir vaqtda rivojlantiradi. Talabalar grammatik qoidalarni o'rganish bilan birga, ularni jonli muloqotda qo'llash tajribasiga ega bo'ldilar. Beshinchidan, mahalliy xususiyatlarni hisobga olish muhim rol o'ynadi. Umarxodjayevning 2018-yilda ta'kidlaganidek, o'zbek talabalari uchun milliy-madaniy kontekstni hisobga olish zarur. Tajriba guruhida o'zbek madaniyatiga oid mavzular va vaziyatlar qo'llanildi, bu talabalarning qiziqishini oshirdi va grammatik tuzilmalarni o'zlashtirishni osonlashtirdi. Hoshimovning 2019-yilda belgilab o'tganidek, o'zbek va ingliz tillarining tipologik farqlarini hisobga olish ham muhim edi. Tajriba guruhida bu farqlarga alohida e'tibor berildi. Oltinchidan, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish samaradorlikni oshirdi. Alimovning 2020-yilda isbotlaganidek, raqamli vositalar an'anaviy usullarni to'ldiruvchi vosita sifatida qo'llanilganda yaxshi natijalar beradi. Tajriba guruhida interaktiv o'yinlar, onlayn mashqlar va multimedia materiallar qo'llandi, bu esa darslarni qiziqarli va samarali qildi. Yettinchidan, tuzatuvchi fikr-mulohaza texnikalari grammatik aniqlikni oshirishga yordam berdi. Britaniyalik tadqiqotchilar Lyster va Ranta 2013-yilda turli tuzatish usullarini tasniflagan edilar. Tajriba guruhida metalingvistik ko'rsatmalar va induktiv tuzatish usullari qo'llandi, bu talabalarning o'z xatolarini mustaqil aniqlash va tuzatish qobiliyatini rivojlantirdi.

Nazorat guruhida sezilarli o'sish bo'lmaganligini ham tushuntirish mumkin. An'anaviy PPP modeli grammatik bilim beradi, ammo uni amalda qo'llash ko'nikmalarini yetarli darajada rivojlantirmaydi. Loewenning 2015-yilda ta'kidlaganidek, mexanik mashqlar grammatik to'g'rilikni mashq qiladi, lekin ularni kommunikativ vaziyatlarga o'tkazilmaydi. Nazorat guruhidagi talabalar grammatik qoidalarni yaxshi bilishdi, ammo ularni jonli muloqotda tezkor ishlatishda qiyinchilik sezilar. Bundan tashqari, deduktiv yondashuv talabalarni passiv qabul qiluvchilarga aylantiradi. Spada va Lightbown 2019-yilda ta'kidlaganidek, faol o'rganish passiv qabul qilishdan samaraliroqdir. Nazorat guruhidagi talabalar dars jarayonida kam faol bo'lishdi va mustaqil kashfiyot qilish imkoniyatidan mahrum bo'ldilar.

So'nggi yillardagi xalqaro tadqiqotlar ham olingan natijalarni tasdiqlaydi. East 2021-yilda grammatik kompetensiyani baholash mezonlarini ishlab chiqishda grammatik bilim va uni qo'llash qobiliyatini ajratgan edi. Ushbu tadqiqotda ham shu farq aniq namoyon bo'ldi: tajriba guruhidagi talabalar nafaqat bilimga, balki qo'llash ko'nikmasiga ham yuqori darajada ega bo'ldilar. Widdowson 2020-yilda grammatik kompetensiyaning boshqa komponentlar bilan o'zaro ta'sirda funktsiya qilishini ta'kidlagan edi. Ushbu tadqiqotda ham tajriba guruhidagi talabalarning grammatik kompetensiyasi leksik, fonetik va pragmatik kompetensiyalar bilan bog'liq holda rivojlandi. Hulstijn 2023-yilda grammatik avtomatizatsiya jarayonida takroriy mazmunli amaliyotning rolini empirik tarzda isbotlagan edi. Ushbu tadqiqotda ham tajriba guruhida ko'p miqdorda mazmunli mashqlar bajarildi

va bu avtomatizatsiyaga olib keldi, natijada talabalar grammatik tuzilmalarni tez va to'g'ri ishlatish qobiliyatiga ega bo'ldilar.

Tadqiqotning ba'zi chekliliklari ham mavjud. Birinchidan, tadqiqot faqat bir universitetda o'tkazildi va natijalarni umumlashtirish ehtiyotkorlik bilan amalga oshirilishi kerak. Ikkinchidan, tadqiqot olti oy davom etdi va uzoq muddatli ta'sir keyingi tadqiqotlarda o'rganilishi lozim. Uchinchidan, ishtirokchilar soni nisbatan kam bo'lib, kattaroq tanlamali tadqiqotlar zarur. To'rtinchidan, faqat ikkinchi kurs talabalari bilan ishlandi, boshqa kurs talabalari bilan ham tadqiqotlar o'tkazish maqsadga muvofiq. Shunga qaramay, olingan natijalar ishonchli va amaliy jihatdan muhimdir. Ular xalqaro tajribaga asoslangan yondashuvlarning o'zbek kontekstida ham samarali ekanligini ko'rsatadi va mahalliy xususiyatlarni hisobga olish muhimligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot muhim nazariy va amaliy xulosalarga olib keldi. Birinchidan, so'nggi yillarda xalqaro lingvodidaktikada ishlab chiqilgan nazariy modellar va empirik topilmalar o'zbek oliy ta'lim sharoitida ham o'z samaradorligini ko'rsatdi. Bu xalqaro tajribaga asoslangan yondashuvlarni mahalliy kontekstga moslashtirib qo'llash mumkinligini tasdiqlaydi. Ikkinchidan, integrativ yondashuv asosida tashkil etilgan metodika an'anaviy deduktiv usulga nisbatan sezilarli darajada samaraliroqdir. Umarxodjayev, Alimov va Hoshimov kabi o'zbek tadqiqotchilarining ishlari xalqaro tajribani mahalliy sharoitga moslashtirish zarurligini ko'rsatadi. Milliy-madaniy kontekst, tipologik farqlar va o'zbek talabalarining psixologik xususiyatlarini hisobga olish samaradorlikni oshiradi. Beshinchidan, zamonaviy texnologiyalardan o'rinli foydalanish ta'lim jarayonini boyitadi. Alimovning tadqiqoti ko'rsatganidek, raqamli vositalar an'anaviy usullarni to'ldiruvchi vosita sifatida qo'llanilishi kerak. Darsliklar mexanik mashqlardan tashqari, ko'proq mazmunli va kommunikativ topshiriqlarni o'z ichiga olishi lozim. Grammatik kompetensiyani baholashda nafaqat bilimni, balki uni qo'llash qobiliyatini ham o'lchaydigan kompleks baholash tizimini joriy etish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alimov Sh.K. Ingliz tili grammatikasini o'qitishda zamonaviy texnologiyalar. Toshkent: Fan, 2020. 168-bet.
2. East M. Assessing grammar for diverse learner cohorts. London: Routledge, 2021. 256 p.
3. Ellis R. Understanding second language acquisition. Second Edition. Oxford: Oxford University Press, 2015. 384 p.
4. Ellis R. Explicit and implicit learning. In: Loewen S., Sato M. The Routledge handbook of instructed second language acquisition. New York: Routledge, 2016, pp. 3-28.
5. Hinkel E. Teaching grammar to speakers of other languages. New York: Routledge, 2018. 338 p.
6. Hoshimov O.U. Chet til o'qitishda milliy-madaniy xususiyatlar. Samarqand: SamDU, 2019. 142-bet.
7. Hulstijn J.H. Automatization and implicit learning in second language acquisition. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023. 312 p.
8. Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2012. 432-bet.
9. Larsen-Freeman D. Looking ahead: Future directions in second language acquisition. Foreign Language Annals, 2018, Vol. 51, No. 1, pp. 55-72.
10. Loewen S. Instructed second language acquisition. New York: Routledge, 2015. 446 p.
11. Lyster R., Ranta L. The case for variety in corrective feedback research. Studies in Second Language Acquisition, 2013, Vol. 35, No. 1, pp. 167-184.
12. Umarxodjayev I.A. Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish: o'zbek konteksti. Andijon: AndDU, 2018. 178-bet.

UDC 37.015.3+159.9:37+81'243

AFFECTIVE FACTORS IN LEARNING FOREIGN LANGUAGES

J.X.Pirmatova, master's student, Termez University of Economics and Service, Termez

Annotatsiya. Ushbu maqolada chet tilini o'rganishda ta'sir qiluvchi salbiy va ijobiy affektiv omillar mavzusi yoritiladi. Unda affektiv omillar bir necha turlarga ajratilib, ularga alohida-alohida ta'rif beriladi va ularning ikkinchi tilni o'rganish jarayoniga affektiv ta'siri bayon qilinadi. Shu bilan birga, olim va tadqiqotchilarning affektiv omillar to'g'risidagi izlanishlari va natijalariga urg'u beriladi.

Kalit so'zlar: qiziqish, munosabat, xavotir, o'ziga ishonch, affektiv omil.

Аннотация. В данной статье подробно анализируются негативные и позитивные аффективные факторы, влияющие на процесс изучения иностранного языка. В ней аффективные факторы рассматриваются с нескольких позиций, отдельно дается их

характеристика, а также анализируется их влияние на изучение иностранного языка и аффективные факторы, воздействующей на него, и влияние знаний и мышления обучающего.

Ключевые слов: тревожность, взаимоотношения, мышление, аффективные факторы.

Abstract. This article discussed the role and significance of affective factors in the process of foreign language learning. It examines how affective variables influence the organization and affectiveness of language acquisition. These factors are analyzed separately and in relation to each other, with particular attention given to their impact on learners' success or failure in language learning. The study emphasizes that affective factors are not only interconnected with cognitive process but also play a decisive role in shaping learners' overall performance.

Key words: motivation, interest, anxiety, self-esteem, affective factors, attitude.

Affective factors – the emotions, attitudes, motivations, and individual differences (ID) of learners – play a crucial role in second-language acquisition (SLA) In the context of SLA, “affective factors” such as motivation, anxiety, and self-confidence, gender and age of learners have been shown to influence learners' attention, engagement, and ultimately learning. As early as 1982, Krashen argued that affective factors “determine the quality of language learning,” with negative emotions (e.g. anxiety and fear) reducing intake of comprehensible input and positive emotions enhancing learning. Similarly, Gardner's socio-educational model emphasized the role of attitudes and motivation (integrative vs. instrumental) in predicting language achievement. For example, learners with strong integrative motivation (a desire to connect with the target language community) and positive attitudes tend to learn more successfully. Horwitz and colleagues famously defined foreign language anxiety as a distinct, multidimensional emotional response to language learning, including worry and tension about communication, negative evaluation, and testing. Especially, Zoltan Dornyei underlined near ID and he analysed the researches. Sir Fransis Galton (1822-1911) firstly took his theoretical search about different personal traits. Together, these foundational theories underscore that affective variables – from motivation and attitudes to anxiety and self-esteem – can either facilitate or impede SLA [1].

While early SLA research largely focused on negative emotions (especially anxiety) recent studies have adopted a more holistic view. Positive-psychology research has highlighted emotions like enjoyment, curiosity, and confidence as important facilitators of learning. For instance, foreign language enjoyment (FLE) – the sense of pleasure and challenge in language learning – has been shown to sustain learners' interest and engagement. Curiosity, defined as the intrinsic drive to explore new information, similarly encourages persistence and boosts achievement, in part by reducing anxiety. Thus, a current research trend in SLA is to examine both negative and positive affective factors together, acknowledging their dynamic interplay in the classroom environment. This review synthesizes key empirical findings (2015–2025) on major affective variables in SLA, drawing on classical theories (Krashen, Gardner, Horwitz, Z. Do'renye) and recent data. We aimed to clarify how these factors influence L2 learning and to highlight implications for educators [2].

Language Anxiety and Inhibition: Consistent with prior theory, foreign language anxiety (FLA) emerges as a critical affective barrier to SLA. FLA – involving worry about speaking, fear of negative evaluation, and tension in class – has been widely documented as negatively related to language performance nature. Indeed, one systematic review notes that FLA “serves as a notable barrier” in language learning and can exacerbate students' frustration and disengagement. Many recent studies confirm that high anxiety correlates with lower L2 achievement and reduced willingness to communicate [3].

There are two poss interpretations which might account for these types of results. The first is suggested by Scovel's (1978) analysis of the anxiety concept. Drawing on interpretations suggested by Alpert and Haber (1960), he proposes that we distinguish between facilitating and debilitating anxiety. He suggests that "Facilitating anxiety motivates the learner to “fight” the new learning task; it gears the learner emotionally for approach behavior, Debilitating anxiety, in contrast, motivates the learner to flee the new learning task.

For example, Hong and colleagues found that higher anxiety predicted poorer English exam scores in adolescents. However, nuances are emerging: Luo and Xiong (2025) distinguish “debilitating anxiety” from “facilitating anxiety”, reporting unexpectedly that debilitating anxiety had positive effects on students’ motivation and even competence. In their large survey of college EFL learners, “debilitating anxiety” (a form of anxiety tied to fear of failure) actually predicted greater intrinsic and extrinsic motivation and higher competence scores. This challenges the traditional view that all anxiety harms learning, suggesting that moderate stress may spur effort in some contexts. Overall, though, most findings align with Krashen’s affective filter notion: when anxiety is high, input intake is reduced, and L2 acquisition suffers [4].

Gardner’s construct of motivation (integrative/instrumental) continues to inform SLA research. Consistently, learners who are highly motivated – whether by integrative desires (interest in target culture) or instrumental goals (career advancement) – show better persistence and proficiency. Meta-analyses (Gardner & Masgoret, 2003) report moderate positive correlations between motivation and L2 achievement. Recent studies reinforce that intrinsic motivation (enjoyment of learning) and self-determined motivation (Deci & Ryan, 2000) predict more active engagement and higher gains. Conversely, lack of motivation or negative attitudes toward the L2 culture tend to reduce classroom participation. Qualitative reports also highlight how learners’ perceptions of the value and interest of L2 study (an attitude factor) shape their effort. In summary, motivation appears to amplify learning opportunities – consistent with Krashen’s claim that “clear study purpose” boosts input uptake – whereas unmotivated attitudes erect an affective filter [5].

Several studies emphasize the role of learners’ self-confidence and self-esteem. High self-confidence is associated with more frequent use of the L2 in class and willingness to take risks. For example, Bao and Liu (2021) note that learners with strong self-esteem “are more active in class and make efforts to seize each opportunity”, whereas those with low self-esteem may avoid speaking and lose interests. Self-efficacy, a related construct, has also been shown to predict strategy use and proficiency (Raoofi et al., 2012). In essence, when learners believe in their own competence, anxiety is reduced and motivation is sustained. Personal traits like extroversion or inhibition likewise interact with self-confidence: extroverted learners often experience less communication anxiety, whereas shy learners may feel more inhibited. Thus, learner self-assessments of L2 ability play a key mediating role in how affective factors impact SLA [3].

Beyond absence of anxiety, positive emotions promote SLA. Recent work in positive psychology highlights foreign language enjoyment (FLE) and curiosity as powerful facilitators. FLE – the pleasure from engaging and succeeding in challenging tasks – has been linked to increased classroom participation and persistence. Dewaele and Macintyre (2014) introduced FLE to SLA research, and subsequent studies report that learners with higher enjoyment levels tend to achieve better outcomes. Wu and Kabilan’s (2025) scoping review confirms enjoyment as “the most prevalent and crucial positive emotion” in SLA. It directs attention to learning and energizes students to overcome difficulties. Likewise, curiosity drives learners to explore linguistic structures and seek feedback. Liu et al. (2025) found that higher language-learning curiosity predicted better academic achievement, with foreign language anxiety partly mediating this relationship. In their large study of Chinese middle-schoolers, curiosity led to increased engagement and reduced anxiety in real context. In summary, positive affect – enjoyment of tasks and inquisitiveness – broadens attention and deepens cognitive engagement, thereby enhancing L2 acquisition [2].

These findings confirm that affective factors are deeply intertwined in SLA. Negative factors like anxiety and boredom tend to raise the affective filter and block input, whereas positive factors like motivation, enjoyment, and confidence lower the filter and open the path to acquisition. The surprising results of Luo and Xiong (2025) – that certain anxiety can stimulate motivation – suggest that affective influences are not purely unidimensional. In fact, control-value theory (Pekrun, 2006) and other emotion-cognition models posit that some stress can enhance focus, while excessive stress cripples learning. Thus, the dual notions of “facilitating” vs. “debilitating” anxiety may help reconcile mixed empirical results. It also underscores that affective factors interact: for instance, motivated,

curious learners may interpret anxiety as a challenge (enhancing focus), whereas unmotivated learners interpret it as threat [4].

For educators, the implications are clear. Teachers should strive to create a supportive classroom climate that lowers students' anxiety and builds confidence. This may involve providing timely feedback, using cooperative activities, and framing errors as natural steps (mitigating fear of negative evaluation). It is also important to cultivate positive attitudes and intrinsic interest: for example, connecting lessons to students' interests, cultures, and real-life goals can raise integrative motivation. Encouraging curiosity through inquiry-based tasks and celebrating small successes can boost enjoyment and self-efficacy. As Luo and Xiong note, managing anxiety “constructively” is key to fostering motivation and performance. Technology can play a role as well: recent reviews indicate that digital tools can either alleviate anxiety (via personalized support) or exacerbate it, so instructors should choose platforms that enhance psychological safety. Finally, teachers should be aware of individual differences: one-on-one encouragement or counseling may be needed for learners with particularly high trait anxiety or low confidence.

In summary, a wealth of research confirms that affective factors – including anxiety, motivation, attitudes, and emotions – significantly influence second language learning. Negative factors like fear and self-doubt tend to impede SLA, whereas positive factors like motivation, enjoyment, and self-confidence promote. These variables operate dynamically: for example, a highly motivated learner can sometimes moderate anxiety to focus on a task, whereas an unmotivated learner may shut down under the same anxiety. For language educators, the message is to adopt a balanced, learner-centered pedagogy. Instructors should aim to lower the affective filter (per Krashen) by reducing excessive anxiety – for instance, through low-stakes assessments and a friendly classroom atmosphere – and by fostering positive emotions.

REFERENCES:

1. Bao Y., & Liu S. The influence of affective factors in second language acquisition on foreign language teaching. *Open Journal of Social Sciences*, 9(3), 2021. – P. 463–470.
2. Gardner R. C. *Social psychology and second language learning: The role of attitudes and motivation*. Edward Arnold. 1985.
3. Horwitz E. K., Horwitz M. B., & Cope, J. Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal*, 70(2), 1986. – P. 125-132.
4. Huang L., & Liu M. The impact of technology on foreign language anxiety: A systematic review of empirical studies from 2004 to 2024. *Humanities and Social Sciences Communications*. 2025.
5. Krashen S. D. *Principles and practice in second language acquisition* (1st ed.). Pergamon. 1982.

UDC 37.015.3

SOCIO-PSYCHOLOGICAL AND SOCIOCULTURAL FACTORS INCLUDING, IDENTITY, MOTIVATION, AND INVESTMENT ROLES IN STUDENTS' LANGUAGE ACQUISITION: CASE STUDY OF TWO STUDENTS

M.D.Quroqova, Trainee teacher, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. Maqolada identifikatsiya, motivatsiya va sarmoyaning ikkinchi tilni o'zlashtirishga (SLA) ta'siri aniqlangan. U Samarqand davlat chet tillar universitetida tahsil olayotgan ikki nafar talabanning qiyosiy amaliy ishiga asoslandi. Norton, Toohey va Dornyening so'zlariga ko'ra, ushbu amaliy tadqiqot turli xil ijtimoiy-madaniy muhit ularning ta'lim jarayoniga qanday ta'sir qilishini aniqlaydi. Tadqiqot Pre-intermediate darajasida boshlangan va IELTS darajasiga ko'tarilgan ikki haqiqiy talabani taqqoslaydi. Maqolada o'qituvchilar o'quvchilarning shaxsiy hayotiga e'tibor qaratishlari va ularga o'quv jarayonida izchil va fidoyi bo'lishga yordam berishlari kerakligi haqida xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: shaxsi, motivatsiya, SLA, 2chi tilni o'rganish, investitsiya, ijtimoiy-madaniy, amaliy tadqiqotlar

Аннотация. В статье рассматривается влияние идентичности, мотивации и инвестиций на усвоение второго языка (УВЯ). Исследование основано на сравнительном анализе двух студентов Самаркандского государственного университета иностранных языков. В соответствии с утверждениями Нортон, Тухи и Дорниен, данное исследование

показывает, как различные социокультурные условия влияют на процесс обучения. В исследовании сравниваются два реальных студента, начавших обучение с уровня *Pre-intermediate* и дошедших до уровня *IELTS*. В заключение делается вывод о том, что преподавателям следует уделять внимание личной жизни и трудностям студентов, чтобы помочь им оставаться последовательными и целеустремленными в процессе обучения.

Ключевые слова: идентичность, мотивация, SLA, освоение второго языка, инвестиции, социокультурный аспект, тематическое исследование

Abstract. The article identifies the impact of identity, motivation, and investment on Second Language Acquisition (SLA). It was based on the comparative case study of two students who are studying in Samarkand State of Foreign Language University. According to the statements of Norton, Toohey, and Dornyei, this case study finds out how different sociocultural backgrounds influence their learning process. The study compares two real students who started at a *Pre-intermediate* level and worked their way up to the *IELTS* level. The article makes a conclusion that teachers should pay attention to students' personal lives and struggles to help them stay consistent and dedicated in their learning process.

Keywords: identity, motivation, SLA, L2 acquisition, investment, sociocultural, case study

Identities of two selected learners: It was stated that identity is how people see themselves and how others accept them in different social contexts (Norton & Toohey, 2011). This concept can be clearer, if we look through the identity of my students. The identity of my first student whose name is Alisher. His age is 21 and he is considered a male young adult learner. His nationality is Uzbek and he came from middle class family. This is because, he appreciates his parents' support and financial side and he tries to survive with his own earnings and achieve something with his effort and hardwork. His race and ethnicity are not quite challenging for him as his family members and the people in his neighborhood consider learning a language brings more benefits in different social contexts. Norton and Toohey (2011) pointed out that ethnicity is considered the part of identity and it plays a crucial role in social interactions and accessing other resources. The identity of my second student whose name is Umid. He lives in Nurobod district and his hometown is far away from urban life. He is 21 years old and he is a student at SamSIFL Institute. Umid is also a male young adult learner. He follows Islam religion and prays 5 times in a day that help him to allocate his time wisely and productively. The ethnicity of his family and the people around him was quite problematic because they said that instead of learning the language and studying, a male should occupy one proper job and find some money to feed up his family members. He has several great abilities to acquire the language such as, getting input knowledge easily, learning the structures of language and being able to listen to every detail consciously. Even it was stated that conscious learning in learning a second language forms and input are considered effective to acquire a target language (Schmidt, 1990). Even though he struggled learning the language a lot, he never gave up and his efforts paid off in his learning journey.

The motivation of two students: Do'nyei (1998) pointed out that motivation is not stable and it develops over time and it is affected by the learning atmosphere, internal desires and external pressures. All these reasons are covered by my selected students' motivation. The first student's motivation towards learning the English language was quite high from the beginning of his learning process. When he started learning the language, for him the main stimuli were communicating fluently without any pauses with his clients and colleagues. As he worked in an international office he needed communication a lot. Even if he was good at IT in his proficiency he struggled to convey and demonstrate his project and ideas in English. On top of that another motivation to learn the spoken language was gaining big cooperation contracts with other overseas' institutions. In this way, he could put himself in higher positions in his office. These two motivations encouraged him to allocate time for learning the English language and practice it every day with consistency. He put so much dedication and effort to learn the language by dealing with his study and job altogether. According to the article, "Motivation provides the primary impetus to initiate learning the L2 and later the driving force to sustain the long and often tedious learning process" (Do'nyei, 1998, p. 117). Alisher sometimes found himself struggled and bored but he never stopped to get input and produce output.

My second student's motivation for acquiring the language. His one of the biggest motivations in terms of learning the English language was getting into University and being a student in Samarkand. He always tried to learn the new words to understand the language. When he got into Institute, he noticed one thing about language and atmosphere in which most of the assignments should be done in written way with students' own ideas and there were mid and final exams which were taken orally and in written way so he got stuck in difficult situation. However, because of his goals, he found a high motivation to do them one-by-one and without any complaints he accomplished all the tasks gradually.

The investment of two students: The investment of my first student for learning the English language. Alisher is a dedicated student when he starts to learn something he never stops to do it. While learning the language, he invested enormous effort and time with high motivation. Darwin and Norton (2021) highlighted that the time, effort and resources that you use and spend for learning a language are shaped as a form of investment. Alisher did not buy any courses before attending to my lessons. But he had enough opportunity to get resources from the Internet as he lived in the centre of Samarkand city his parents and work place provided him with WiFi and laptops. Thanks to knowing IT, he did not struggle to find resources for learning the English language. Out of his work and study, he devoted extra time to practice his speaking, he forced himself to sleep less and study more. He talked different topics within 2 or 3 hours when he was on the street when he came back at his home. For his effort, he tried everything to learn the language quickly. Finally, when he found the true strategy for him, he put into action it. He did not have free time while learning, he talked with his colleagues and the people who know the English language and he asked them to listen to him and provide feedback.

The investment of my second student. Umid also invested a lot for learning the English language. Even if, he did not have enough capital in terms of finance, he did not give up. This is because, he did not put up with the atmosphere and wrong mindset of the people around him. This was a high motivation for him to find the investment for his learning journey. Not to fail in his exams and assignments, he devoted his time and effort to learn written and spoken English. He worked as a waiter after his studies until 11 o'clock to survive in the city life. He did not have any support from his family so he had to work every day. Despite of these challenges, he devoted time to study from 11.30 to 2 o'clock. He did not withdraw the difficulties and put a lot of hardwork and efforts. All these investments made him more accurate and successful in his study.

REFERENCES:

1. Darwin, R., & Norton, B. (2021). Investment and motivation in language learning: What's the difference? *Language Teaching*. 1-12. doi:10.1017/S0261444821000057
2. Dörnyei, Z. (1998). Motivation in second and foreign language learning. *Language Teaching*, 31(3), 117–135.
3. Norton, B., & Toohey, K. (2011). Identity, language learning, and social change. *Language Teaching*, 44(4), 412–446. <https://doi.org/10.1017/S0261444811000309>
4. Schmidt, R. (1990). The role of consciousness in second language learning. *Applied Linguistics*, 11(2), 129–158.

UO'K 37.02

YANGI O'ZBEKISTONDA OLIB BORILAYOTGAN TA'LIM ISLOHOTLARI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA IXTISOSLASHTIRILGAN MAKTAB VA MAKTAB-INTERNATLARINING TUTGAN O'RNI

O'R. Shodmonov, magistrant, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari agentligi tizimidagi Qarshi shahar 1-son ixtisoslashtirilgan maktab-internatining tashkil etilishi, boshqaruv mexanizmlari, ta'lim jarayonining o'ziga xos jihatlari, pedagogik salohiyati, o'quvchilar yutuqlari hamda bitiruvchilarning oliy ta'limga yo'naltirilish natijalari ilmiy-tahliliy asosda yoritilgan. Maktab faoliyati misolida iqtidorli yoshlarni aniqlash va rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy ta'lim modeli tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: ixtisoslashtirilgan maktab, ta'lim sifati, iqtidorli yoshlar, fan olimpiadalari, xalqaro sertifikatlar, shaffof qabul, pedagogik innovatsiyalar.

Аннотация. В данной статье на научно-аналитической основе рассматриваются организация, механизмы управления, специфические аспекты образовательного процесса, педагогический потенциал, успеваемость учащихся и результаты ориентации выпускников на высшее образование в специализированной школе-интернате № 1 города Карши, входящей в систему Агентства специализированных учебных заведений. На примере деятельности школы анализируется современная образовательная модель, направленная на выявление и развитие талантливой молодежи.

Ключевые слова: специализированная школа, качество образования, талантливая молодежь, научные олимпиады, международные сертификаты, прозрачный прием, педагогические инновации.

Abstract. This article discusses the organization, management mechanisms, specific aspects of the educational process, pedagogical potential, student achievements, and the results of graduates' orientation to higher education of the Karshi city specialized boarding school No. 1 in the system of the Agency for Specialized Educational Institutions on a scientific and analytical basis. Using the example of the school's activities, a modern educational model aimed at identifying and developing talented youth is analyzed.

Key words: specialized school, quality of education, talented youth, science olympiads, international certificates, transparent admission, pedagogical innovations.

Kirish. Bugungi kunda jahon miqyosida ta'lim tizimi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning asosiy drayveri sifatida e'tirof etilmoqda. Innovatsion iqtisodiyot, raqamli texnologiyalar va bilimga asoslangan jamiyat sharoitida inson kapitalining sifati mamlakatlarning global raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omillardan biriga aylandi. Shu bois, rivojlangan davlatlar ta'lim tizimida iqtidorli yoshlarni erta aniqlash, ularning qobiliyatlarini maqsadli rivojlantirish va individual ta'lim trayektoriyalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratmoqda. O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, uni xalqaro standartlar darajasiga olib chiqish hamda zamonaviy mehnat bozori talablariga mos raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Xususan, umumiy o'rta ta'lim tizimida sifat jihatidan yangi bosqichga o'tish, ta'lim mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida qayta ko'rib chiqish, shuningdek, iqtidorli yoshlar bilan ishlashning samarali mexanizmlarini joriy etish dolzarb vazifa sifatida belgilandi.

Natija va muhokama. Mazkur jarayonda ixtisoslashtirilgan maktablar va maktab-internatlar alohida ahamiyat kasb etib, ular aniq fanlar, tabiiy fanlar va xorijiy tillarni chuqurlashtirib o'qitish orqali iqtidorli o'quvchilarning intellektual salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishga xizmat qilmoqda. Aynan shunday ta'lim muassasalari orqali yoshlarning ilmiy-ijodiy faolligini oshirish, ularni xalqaro baholash dasturlari va fan olimpiadalariga tayyorlash, kelgusida nufuzli oliy ta'lim muassasalariga yo'naltirish imkoniyatlari kengaymoqda. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **2022-yil 14-apreldagi PF-106-sonli Farmoni** asosida Qarshi shahar 1-son ixtisoslashtirilgan maktab-internati tashkil etildi. Mazkur ta'lim muassasasi qisqa vaqt ichida zamonaviy boshqaruv modeli, shaffof qabul mexanizmlari, kuchli pedagogik salohiyat va yuqori ta'lim natijalari bilan ajralib turuvchi muassasaga aylandi. Ushbu maqolada Qarshi shahar 1-son ixtisoslashtirilgan maktab-internati faoliyati ilmiy-tahliliy nuqtayi nazardan o'rganilib, iqtidorli yoshlarni rivojlantirishga qaratilgan samarali ta'lim modeli sifatida baholanadi.

Maktabning tashkiliy-huquqiy asoslari. Qarshi shahar 1-son ixtisoslashtirilgan maktab-internati Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari agentligi tasarrufida faoliyat yuritadi. Maktab 2022-yil 21-oktabrdan boshlab Qarshi shahridagi Islom Karimov ko'chasi 25-uyda joylashgan, zamonaviy talablarga mos ravishda kapital ta'mirdan chiqarilgan binoda faoliyat olib bormoqda.

Maktab hududi: **2,1 gektar.**

Umumiy bino maydoni: **1134 m².**

Loyihaviy quvvati: **450 o'rin.**

Ta'lim tili: **o'zbek tili.**

Ta'lim shakli: **bepul umumiy o'rta ta'lim.**

O'quvchilar va pedagoglarni qabul qilishda shaffoflik. Maktabga pedagoglar hamda o'quvchilarni qabul qilish jarayoni to'liq shaffoflik tamoyillari asosida zamonaviy raqamlashtirilgan tizim orqali amalga oshirildi. Qabul jarayonida inson omilini kamaytirish, adolat va tenglikni ta'minlash maqsadida barcha bosqichlar ochiq va onlayn platformalar orqali tashkil etildi. Pedagog kadrlarni qabul qilish jarayonida **jop.piima.uz** platformasi orqali respublika miqyosida jami **2114 ta ariza** qabul qilindi. Arizalar belgilangan mezonlar asosida ko'rib chiqilib, nomzodlarning bilim, malaka va kasbiy kompetensiyalari xolis baholandi. O'quvchilarni qabul qilish jarayoni ham yuqori darajada shaffof tarzda olib borildi. Respublika bo'yicha maktablarga o'qishga kirish istagini bildirgan o'quvchilardan jami **19 215 ta ariza** topshirildi. Shundan **Qarshi shahar 1-son maktabiga** o'qishga kirish uchun **2041 nafar o'quvchi** tomonidan ariza berildi. Mazkur maktabga o'quvchilar **kirish imtihonlari** natijalariga asosan saralab olindi. Imtihonlar yakuniga ko'ra, **384 nafar o'quvchi** maktabga qabul qilindi. Kirish imtihonlari aniq va tabiiy fanlar, ingliz tili hamda mantiqiy fikrlash yo'nalishlari bo'yicha o'tkazildi. Imtihonlarni tashkil etish va o'tkazish jarayonida **Agentlik huzuridagi Pedagogik mahorat va xalqaro baholash markazi** hamda **Bilim va malakalarni baholash agentligi** bilan yaqindan hamkorlik qilindi. Bu esa baholash jarayonining xolisligi, ishonchliligi va xalqaro standartlarga mosligini ta'minlashga xizmat qildi. Mazkur yondashuv ta'lim muassasalariga eng iqtidorli o'quvchilarni hamda malakali pedagoglarni tanlab olish, ta'lim sifatini oshirish va jamoatchilik ishonchini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Ta'lim jarayonining o'ziga xos jihatlari. Maktab aniq fanlar va xorijiy tillarni chuqurlashtirib o'qitishga ixtisoslashgan bo'lsa-da, ta'lim jarayoni fanlararo integratsiya, kompetensiyaviy yondashuv va zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan. 2022–2023-o'quv yilidan boshlab maktabda summativ baholash tizimi joriy etildi. Baholash tizimini samarali tatbiq etish maqsadida oliy toifali pedagoglar tomonidan muntazam seminar-treninglar tashkil etilmoqda.

Pedagogik salohiyat. Maktabda ta'lim jarayonini yuqori saviyada tashkil etish maqsadida malakali va tajribali pedagog kadrlar faoliyat yuritmoqda. Hozirgi kunda ta'lim muassasasida jami **37 nafar pedagog** o'quvchilarga bilim berib kelmoqda.

Pedagoglarning malaka darajasi quyidagicha taqsimlangan:

- 1) **28 nafar pedagog** oliy malaka toifasiga ega;
- 2) **8 nafar pedagog** birinchi malaka toifasiga ega;
- 3) **1 nafar pedagog** ikkinchi malaka toifasiga ega.

Mazkur ko'rsatkichlar maktabda pedagogik jamoaning yuqori professional darajada shakllanganini, ta'lim jarayonida zamonaviy yondashuvlar va ilg'or metodikalardan samarali foydalanilayotganini yaqqol namoyon etadi. Shuningdek, pedagoglarning aksariyati **GMAT, GRE, SAT, IELTS (7.5), TESOL, TEFL, Google for Education** kabi xalqaro miqyosda e'tirof etilgan sertifikatlarga ega. Ushbu sertifikatlar o'qituvchilarning fan bo'yicha chuqur bilimga egaligi, xorijiy tillarni mukammal bilishi hamda zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalarni dars jarayoniga joriy etish salohiyatini tasdiqlaydi. Natijada, maktabda olib borilayotgan darslar nazariy bilimlar bilan cheklanib qolmay, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga, tanqidiy va mantiqiy fikrlashni shakllantirishga qaratilgan. Bu esa ta'lim sifatining oshishi, o'quvchilarning xalqaro baholash dasturlariga mos tayyorgarlik ko'rishi hamda yuqori natijalarga erishishida muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

O'quvchilar yutuqlari: (milliy va xalqaro miqyosda)

Maktab o'quvchilari qisqa vaqt ichida respublika hamda xalqaro miqyosda salmoqli natijalarga erishib, ta'lim muassasasining nufuzini yuksaltirib kelmoqda. Bu yutuqlar maktabda yaratilgan sifatli ta'lim muhiti, yuqori pedagogik salohiyat hamda o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli ishlar samarasidir.

Fan olimpiadalari. O'quvchilar respublika miqyosida o'tkazilgan viloyat fan olimpiadalarida biologiya, matematika, fizika, informatika, ona tili va adabiyot hamda rus tili fanlari bo'yicha 1-, 2- va 3-o'rinlarni qo'lga kiritib, yuqori natijalarni qayd etdilar. Shuningdek, Agentlik fan olimpiadalari doirasida STEAM yo'nalishi hamda qizlar o'rtasida matematika fanidan o'tkazilgan musobaqalarda maktab o'quvchilari ko'plab faxrli o'rinlarni egallab, o'z bilim va salohiyatini namoyon etdilar.

Xalqaro olimpiadalar. Maktab o'quvchilari xalqaro miqyosdagi nufuzli fan olimpiadalarida ham munosib ishtirok etib, quyidagi yutuqlarga erishdilar:

IMO – Xalqaro matematika olimpiadasi (Angliya) – kumush medal;

SEAMO – oltin, kumush va bronza medallari;

WMI (World Mathematics Invitational) – oltin medal;

HIPPO xalqaro ingliz tili olimpiadasi (Turkiya) – 2-o'rin;

SAKURA xalqaro olimpiadasi (Yaponiya) – 1-, 2- va 3-o'rinlar;

Abu Ali ibn Sino nomidagi xalqaro biologiya olimpiadasi – bronza medal.

Mazkur natijalar o'quvchilarning fanlar bo'yicha chuqur bilimga ega ekanini, mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari yuqori darajada shakllanganini yaqqol tasdiqlaydi.

Xalqaro va milliy sertifikatlar, Shuningdek, maktab o'quvchilarining katta qismi xalqaro va milliy miqyosda e'tirof etilgan sertifikatlarni muvaffaqiyatli qo'lga kiritgan:

IELTS – 5.5 dan 7.5 gacha;

CEFR – B2 va C1 darajalari;

SAT – 1200 dan 1420 gacha;

Bilim va malakalarni baholash agentligi tomonidan beriladigan sertifikatlar. Ushbu sertifikatlar o'quvchilarga oliy ta'lim muassasalariga kirishda **maksimal ball to'plash**, imtiyozlardan foydalanish hamda nufuzli milliy va xalqaro universitetlarga muvaffaqiyatli kirish imkonini bermogda.

Bitiruvchilar natijalari. 2022–2024-yillarda bitiruvchilarning **100 foizi** oliy ta'lim muassasalarigaqabul qilingan.

Davlat granti asosida Toshkent davlat texnika universiteti, Samarqand davlat universiteti, Yangi O'zbekiston universiteti va boshqa nufuzli OTMlarga qabul qilindi. Bir qator bitiruvchilar AQSh, Koreya va Yevropa universitetlaridan **200 000–325 000 AQSh dollari miqdoridagi grantlarni** qo'lga kiritgan.

Ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar. Maktabda nafaqat bilim berishga, balki o'quvchilarning ma'naviy va tarbiyaviy salohiyatini rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratiladi. Shu maqsadda maktabda keng qamrovli **ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar tizimi** yo'lga qo'yilgan. O'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, milliy qadriyatlarni chuqur o'zlashtirish hamda madaniy merosimizni hurmat qilishga o'rgatish maqsadida quyidagi faoliyatlar muntazam tashkil etiladi:

1) **“5 muhim tashabbus”** doirasida maktabda ijtimoiy, ekologik va madaniy loyihalar amalga oshiriladi, o'quvchilarni jamiyat hayotida faol bo'lishga undaydi;

2) **“Ma'naviyat soati”** o'quvchilarda axloqiy qadriyatlar, hurmat, odob-axloq va sog'lom turmush tarzini shakllantirishga xizmat qiladi;

3) **Vatanparvarlik tadbirlari** milliy bayramlar va tarixiy sanalarga bag'ishlangan marosimlar o'quvchilarda milliy g'urur va ona yurtga muhabbat tuyg'usini mustahkamlaydi;

4) **Sport musobaqalari** jismoniy tarbiya mashg'ulotlari va sog'lom turmush tarzini targ'ib qiluvchi tadbirlar o'quvchilarning sog'lom rivojlanishi, jamoaviy hamkorlik va do'stona raqobat ruhini shakllantiradi;

5) **Ekskursiyalar** tarixiy va madaniy obidalariga, ilmiy markazlarga, tabiiy hududlarga tashkil etilib, o'quvchilarning dunyoqarashi, bilimi va tajribasi kengaytiriladi;

6) **Ijtimoiy loyihalar** orqali o'quvchilar jamiyatdagi muhim muammolarga e'tibor qaratadi, ijtimoiy mas'uliyat, fidoyilik va yetakchilik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Barcha tadbirlar o'quvchilarning ma'naviy, intellektual va jismoniy rivojlanishiga xizmat qilishi bilan birga, ularni jamiyatda faol, bilimli va mas'uliyatli shaxslar sifatida shakllantirishga yo'naltirilgan. Shu tarzda maktabdagi ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar o'quvchilarda nafaqat bilim, balki **axloqiy qadriyatlar, vatanparvarlik va ijtimoiy faollik ruhini** mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari Qarshi shahar 1-son ixtisoslashtirilgan maktab-internati faoliyati zamonaviy ta'lim siyosati talablariga to'liq mos ravishda tashkil etilganini ko'rsatadi. Xususan, maktabda boshqaruv tizimining markazlashgan va shu bilan birga ochiq bo'lishi, o'quvchilar va pedagoglarni qabul qilishda shaffof mexanizmlarning joriy etilishi ta'lim sifatini

oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Maktabda amalga oshirilayotgan kompetensiyaviy yondashuv, fanlararo integratsiya, STEAM ta'limi elementlari va summativ baholash tizimi o'quvchilarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki amaliy ko'nikmalari, mantiqiy fikrlashi hamda ijodiy salohiyatini rivojlantirishga imkon bermoqda. Kuchli pedagogik salohiyat, ya'ni oliy va birinchi toifali, xalqaro sertifikatlariga ega o'qituvchilar jamoasi mazkur ta'lim modelining samarali ishlashini ta'minlayotgan asosiy omillardan biri hisoblanadi.

O'quvchilarning respublika va xalqaro fan olimpiadalaridagi muvaffaqiyatlari, xalqaro sertifikatlarni qo'lga kiritishi hamda bitiruvchilarning 100 foiz oliy ta'lim muassasalariga, jumladan, nufuzli xorijiy universitetlarga qabul qilinishi maktab faoliyatining amaliy samaradorligini yaqqol tasdiqlaydi. Bu natijalar ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari modeli iqtidorli yoshlarni aniqlash va ularni yuqori darajada tayyorlashda muhim institutsional mexanizm ekanini ko'rsatadi. Qarshi shahar 1-son ixtisoslashtirilgan maktab-internati tajribasi umumiy o'rta ta'lim tizimida sifat jihatidan yangi bosqichni shakllantirish, iqtidorli yoshlar bilan ishlashning samarali modelini yaratish hamda kelgusida mazkur tajribani respublikaning boshqa hududlarida ommalashtirish uchun ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur ta'lim modeli Yangi O'zbekiston sharoitida raqobatbardosh, intellektual salohiyatli va vatanparvar kadrlarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 14-apreldagi PF-106-sonli Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi PF-79-sonli Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 5-maydagi 233-sonli Qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.
5. Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari agentligining me'yoriy-huquqiy hujjatlari.
6. Xalqaro baholash dasturlari (PISA, TIMSS, STEAM) bo'yicha metodik tavsiyalar.
7. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo'yicha ilmiy-uslubiy manbalar.

UDC 37.015.3:159.923:81'243

UNLOCKING LANGUAGE LEARNING POTENTIAL THROUGH PERSONALITY VARIABLES

M.A. Shukurova, PhD, Associate prof., Bukhara state university, Bukhara

Annotatsiya. *Shaxsiy xususiyatlar ikkinchi tilni o'rganishda (SLA) muhim rol o'ynaydi, ular motivatsiya, o'rganish strategiyalari, muloqot uslubi va umumiy til kompetensiyasiga ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqola asosiy shaxsiy o'zgaruvchilar—ekstraversiya, introversiya, ochiqlik, vijdonlilik va emotsional barqarorlik—til o'rganish natijalariga ta'sirini tahlil qiladi. Psixolingvistika, kognitiv psixologiya va ta'lim nazariyasidan olingan tushunchalarni integratsiya qilgan holda, tadqiqot individual farqlarni tushunish orqali o'qitish usullarini optimallashtirish va o'quvchi faolligini oshirish mumkinligini ko'rsatadi. Shuningdek, maqolada til o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar berilgan bo'lib, ular talabalar shaxsiy xususiyatlaridan foydalangan holda samarali strategiyalarni qo'llash va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal qilishga qaratilgan.*

Kalit so'zlar: *Shaxsiyat, til o'rganish, ekstraversiya, introversiya, o'quvchi farqlari, ikkinchi tilni o'rganish, motivatsiya, kognitiv psixologiya.*

Аннотация. *Личностные характеристики играют ключевую роль в изучении второго языка (SLA), влияя на мотивацию, стратегии обучения, стиль общения и общий уровень владения языком. В данной статье рассматривается влияние основных личностных переменных — экстраверсии, интроверсии, открытости, добросовестности и эмоциональной устойчивости — на результаты изучения языка. Интегрируя данные психолингвистики, когнитивной психологии и педагогической теории, исследование подчеркивает, как понимание индивидуальных различий может оптимизировать методы преподавания и повысить вовлеченность учащихся. Также обсуждаются практические рекомендации для преподавателей языков, ориентированные на персонализированные стратегии, которые используют сильные стороны личности студентов и учитывают возможные трудности.*

Ключевые слова: Личность, изучение языка, экстраверсия, интроверсия, различия между учащимися, изучение второго языка, мотивация, когнитивная психология.

Abstract. *Personality traits play a crucial role in second language acquisition (SLA), influencing motivation, learning strategies, communication style, and overall language proficiency. This article examines the impact of key personality variables—including extraversion, introversion, openness, conscientiousness, and emotional stability—on language learning outcomes. Integrating insights from psycholinguistics, cognitive psychology, and educational theory, the study highlights how understanding individual differences can optimize teaching approaches and enhance learner engagement. Practical recommendations for language instructors are also discussed, focusing on personalized strategies that leverage students' personality strengths while addressing potential challenges.*

Key words: *Personality, language learning, extraversion, introversion, learner differences, second language acquisition, motivation, cognitive psychology.*

Introduction. Language learning is a complex, multifaceted process influenced not only by cognitive abilities such as memory, attention, and analytical skills, but also by learners' individual differences. Among these differences, personality variables play a particularly important role in shaping how learners acquire, practice, and use a new language. These traits affect learners' motivation, engagement, social interaction, risk-taking behavior, and overall language proficiency. As a result, understanding personality variables is crucial for educators seeking to develop effective, personalized instructional strategies and optimize learning outcomes.

Personality influences language learning in a variety of ways, often interacting with other factors such as motivation, learning environment, and cultural context. For instance, extraverted learners tend to thrive in interactive settings where speaking, collaboration, and communication are emphasized. Their sociability and willingness to participate in group discussions often lead to increased opportunities for language practice and feedback. In contrast, introverted learners may prefer solitary or reflective learning activities. They often excel in reading and writing tasks, demonstrate careful planning, and engage in deeper cognitive processing, which can result in strong analytical and grammatical skills.

Openness to experience, another key personality dimension, promotes creativity, curiosity, and flexibility in language learning. Learners high in openness are more likely to experiment with novel vocabulary, idiomatic expressions, and unconventional sentence structures, enhancing their communicative competence and overall fluency. Conscientious learners, characterized by organization, discipline, and perseverance, often exhibit structured study habits and a high level of goal orientation, which contributes to consistent practice and long-term progress. Meanwhile, emotional stability—or the ability to manage stress, remain confident, and persist in the face of challenges—significantly impacts learners' resilience and their capacity to cope with the anxiety and frustration that often accompany second language acquisition.

Beyond these five major traits, other personality factors such as agreeableness, self-efficacy, and motivation interact with learning strategies and classroom dynamics to further shape individual experiences. Agreeable learners are often more cooperative and collaborative, enhancing peer learning and group activities, while learners with strong self-efficacy maintain higher levels of confidence and persistence, even when faced with challenging tasks.

Understanding these personality variables enables educators to design more adaptive and inclusive learning environments. By aligning teaching methods with learners' individual traits, instructors can foster engagement, motivation, and confidence, ultimately supporting both linguistic development and personal growth. In addition, recognizing personality differences can help anticipate potential difficulties, allowing teachers to provide targeted support and scaffold instruction in ways that maximize learner success.

METHODOLOGY. This study draws upon a review of empirical research and theoretical models in SLA, personality psychology, and applied linguistics. Data from surveys, psychometric

assessments, and classroom observations are used to illustrate the connection between personality traits and language learning outcomes.

Personality Variables and Language Learning

1. *Extraversion vs. Introversion.* Extraverted learners typically thrive in interactive settings, participating in discussions, group activities, and oral exercises. Introverted learners, while less socially active, may excel in tasks requiring reflection, analysis, and written communication. Both traits have unique advantages, suggesting the need for balanced classroom activities.

2. *Openness to Experience.* Openness facilitates adaptability, curiosity, and creativity in language use. Learners with high openness are more likely to experiment with new vocabulary, idioms, and syntactic structures, enhancing fluency and communicative competence.

3. *Conscientiousness.* Conscientious learners are methodical, persistent, and organized. This trait predicts consistent practice, homework completion, and long-term academic achievement in language learning.

4. *Emotional Stability.* Learners with high emotional stability manage anxiety better, take constructive risks, and maintain motivation under challenging circumstances. Conversely, learners prone to stress may require supportive teaching strategies.

5. Other Variables

Agreeableness supports collaboration and peer learning.

Self-efficacy affects learners' belief in their ability to succeed, directly influencing motivation and persistence.

Implications for Teaching. Understanding personality differences allows instructors to:

- Design diverse activities that cater to both extroverted and introverted learners.
- Encourage creative tasks for open learners and structured exercises for conscientious learners.
- Provide emotional support and stress-reduction techniques for learners with lower emotional stability.

- Use personalized feedback to enhance self-efficacy and motivation.

Personality variables are integral to understanding individual differences in language learning. By acknowledging and leveraging these traits, educators can create more effective, engaging, and supportive learning environments. Future research should explore longitudinal impacts of personality on SLA and the interplay between cognitive, motivational, and affective factors. It plays a central role in shaping the processes and outcomes of second language acquisition. Traits such as extraversion, introversion, openness, conscientiousness, and emotional stability influence not only learners' engagement and motivation but also their choice of learning strategies, risk-taking behavior in communication, and overall language proficiency. Recognizing these individual differences allows educators to design teaching methods that are adaptive, inclusive, and responsive to diverse learner needs.

By leveraging personality strengths, teachers can encourage extroverted learners to participate in interactive and communicative activities while providing reflective and analytical tasks for introverted learners. Similarly, learners with high openness can be engaged through creative exercises, while conscientious learners benefit from structured tasks and clear guidelines. Emotional stability can be supported through stress-management strategies, positive feedback, and scaffolding that builds confidence. Such personalized instructional approaches not only enhance learner performance but also foster motivation, self-efficacy, and long-term commitment to language learning.

Furthermore, understanding personality variables contributes to more effective classroom management and the creation of a supportive learning atmosphere. It allows educators to anticipate challenges, facilitate peer collaboration, and cultivate a culture of empathy and mutual understanding among students. Integrating insights from psycholinguistics, cognitive psychology, and educational theory provides a scientific foundation for these pedagogical practices.

Future research should investigate the longitudinal effects of personality traits on language acquisition, examining how these traits interact with cognitive abilities, motivation, emotional regulation, and social dynamics over time. Additionally, studies could explore cross-cultural

differences in personality influences on language learning, providing a more global perspective on individualized instruction.

In conclusion, personality is not merely a peripheral factor in language learning but a core determinant of learners' success. A nuanced understanding of personality variables empowers educators to tailor instruction, optimize learning experiences, and cultivate environments where every student can thrive, ultimately enhancing both linguistic competence and personal growth.

REFERENCES:

1. Dörnyei, Z. (2005). *The Psychology of the Language Learner: Individual Differences in Second Language Acquisition*. Routledge.
2. Ellis, R. (2008). *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford University Press.
3. MacIntyre, P., & Charos, C. (1996). Personality, attitudes, and affect as predictors of second language communication. *Journal of Language and Social Psychology*, 15(1), 3–26.
4. Eysenck, H. J. (1991). *Dimensions of Personality: 16, 5 or 3?*. Cambridge University Press.
5. Oxford, R. L. (2011). *Teaching and Researching Language Learning Strategies* (2nd ed.). Routledge.
6. Chamorro-Premuzic, T., & Furnham, A. (2004). *Personality and Intellectual Competence*. Lawrence Erlbaum Associates.
7. Dewaele, J.-M., & Furnham, A. (1999). Extraversion: The unloved variable in applied linguistic research. *Language Learning*, 49(3), 509–544.

UDC 376.35:159.922.7:37.015.3

A MODERN APPROACH TO DEVELOPING COGNITIVE-SPEECH KNOWLEDGE AND SKILLS IN STUDENTS WITH HEARING IMPAIRMENTS

Z.N. Urunova, *Head of the Department, PhD, Uzbek National Pedagogical University, Tashkent*

M.A. Abdusamadova, *Master's Degree Student, Uzbek National Pedagogical University, Tashkent*

Annotatsiya. Hozirgi vaqtda maxsus ta'limda an'anaviy o'qitish usullari bilan bir qatorda, eshitish nuqsoni bo'lgan o'quvchilarda kognitiv-nutqiy bilim va ko'nikmalarni shakllantirishda interaktiv yondashuv texnologiyalarini qo'llash keng tarqalmoqda. Ushbu maqolada biz eshitish nuqsoni bo'lgan o'quvchilarda kognitiv-nutqiy bilim va ko'nikmalarni shakllantirishda interaktiv yondashuv texnologiyasini vizual kommunikatsiya vositalaridan, ya'ni video kontentdan foydalangan holda darslarni qanday tashkil etish mumkinligini taklif qilamiz. Shu orqali ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish mumkin.

Kalit so'zlar: media ma'lumot, vizual kommunikatsiya, video kontent, axborot texnologiyalari, animatsiya, reportaj, kognitiv-nutqiy bilimlar.

Аннотация. в настоящее время в специальном образовании наряду с традиционными методами обучения распространяется применение технологий интерактивного подхода в формировании когнитивно-речевых знаний и умений у учащихся с нарушениями слуха. В данной статье мы предлагаем как технологию интерактивного подхода в формировании когнитивно-речевых знаний и умений у учащихся с нарушениями слуха организовывать уроки с применением средств визуальной коммуникации, то есть видео контентом, путём которых можно добиться расширения возможностей в обучении.

Ключевые слова: медиаинформация, визуальная коммуникация, видео контент, информационные технологии, анимация, репортаж, когнитивно-речевые знания.

Abstract. At present, in special education, along with traditional teaching methods, the use of interactive approach technologies in the formation of cognitive-speech knowledge and skills in students with hearing impairments is spreading. In this article, we propose as a technology for an interactive approach in the formation of cognitive-speech knowledge and skills in students with hearing impairments to organize lessons using visual communication tools, that is, video content, through which you can expand learning opportunities.

Key words: media information, visual communication, video content, information technology, animation, reporting, cognitive speech knowledge.

The development of oral speech is a vital condition for the mental and speech development of deaf and hard of hearing children. Children with hearing impairments acquire oral speech only in the context of special education, which is built on the basis of the use of residual hearing with the involvement of visual, tactile, motor, and kinesthetic analyzers, as well as the widespread use of technical teaching aids (sound amplification equipment, vibrators, visual devices) and modern information technologies. In the context of the modernization of special education, special computer programs are used in classes on the development of impaired auditory function and the formation of pronunciation of children with hearing impairments in order to achieve quality education (E.L. Goncharova, T.K. Korolevskaya, O.I. Kukushkina, etc.) [1]. Special education implies a differentiated approach to the implementation of correctional and developmental work, contributing to an increase in the effectiveness and quality of education. A differentiated approach is considered a means of transformation. At the same time, the use of a differentiated approach in specialized schools as a means of organizing multi-level education, contributing to the increase in the efficiency and quality of the process of developing the pronunciation side of speech of students with hearing impairments, expanding pedagogical opportunities today requires constant improvement.

There are numerous methods and techniques for developing speech in students with hearing impairments, and the demands of the period dictate their improvement over time. Given the importance of developing speech knowledge and skills tailored to the individual child, based on content that motivates interactive activities, employing an innovative approach, and employing systematically existing methods for developing student speech, it is necessary to create video lessons that present knowledge in a more accessible format in the native language.[5] We understand that working with presentations is much easier, and when you have video content where you can demonstrate how this works, especially during world tours and other lessons, the effectiveness of program acquisition increases. For children with hearing impairments, imparting knowledge through video content, for example, in world tours or other subject-based lessons, can expand learning opportunities. Increased perception directly impacts memorization, ultimately positively impacting the quality of education. Accessibility of material ensures not just perception but also meaningful understanding. Given the importance of emotional impact in improving the understanding of students with hearing impairments, it is essential to present the information in the most engaging manner possible. Considering that our primary goal is to systematize students' knowledge of theoretical aspects of speech while simultaneously increasing their activity and awareness in mastering pronunciation, developing pronunciation self-control skills, fostering an interest in verbal speech and the learning process, and developing auditory-visual perception, attention, thinking, and memory, more modern approaches with high results in fostering independence and collaboration are required to effectively address these challenges. Research findings by scholars such as L.M. Bykova, A.G. Zikeev, S.A. Zykov, T.S. Zykova, E.G. Kuzmicheva, T.V. Nesterovich, L.P. Noskova, and others demonstrate improvements in teacher performance, increased student engagement and independence, and improved speech and overall development in students using a language teaching system based on the principle of developing verbal communication [2]. While the use of ICT in the educational process helps stimulate children's interest, video content can enhance productivity and cognitive activity. Video content is a video clip with a specific purpose. Today, we see that marketers are using video content to quickly and efficiently promote products or services, making it more interesting for users to watch a video than to read a long text. Considering that the quality and method of knowledge delivery by teachers are crucial in education, it is very difficult to engage today's children, who are immersed in the digital age, with simple visual aids. The use of videos will increase interest in receiving information, thus, communication tactics will take on a dynamic nature. Activating visual communication will expand the opportunities for receiving media information and thus accelerate the development of abstract logical thinking, creativity, and the ability to independently analyze material (text, assignments, etc.).

By teaching audiovisual literacy, teachers teach children to perceive and "read" visual texts and understand the specific language of audio-visual images. The integrative functions of screen arts also

acquire great significance, as does the ability to analyze them and connect them to literature, fine art, music, history, and so on.[3]

Animated: Like a cartoon, a video can tell a story using animated characters or diagrams and infographics, clearly demonstrating the production process, the structure of a planned project, or the results of completed projects.

Documentary: As in film, this genre presents factual information and features real participants. This is the best way to convey reliable information to the audience.

Reportage: A type of documentary with the only difference being that this genre involves reporting from the scene. Its purpose is to reveal what is happening, to show the event as it is, without any artificial, contrived emotional evaluation.

Live-action: This type of video content involves a pre-conceived plot, directed on set, and performed by its participants—professional actors or amateurs.

Before creating videos, it's important to determine which types of video content best fit the chosen strategy and why they are needed. Their content must meet the requirements of educational programs. In our case, video content should be educational, remedial, and developmental. Therefore, using video content in mathematics lessons, integrated lessons that include elements of speech development, familiarization with the surrounding world, and subject-based practical activities, as well as in writing and speech lessons, will ensure a personalized, differentiated, and individualized learning process. Thus, we can achieve a qualitative improvement in students' communicative activity by building an effective system of work using video content to develop cognitive and verbal knowledge and skills in students with hearing impairments, which will further expand their communication skills. To optimize the learning process and create favorable conditions for mastering the curriculum, supplementing information delivery methods (such as video clips), certain changes must be made to lesson content and teaching methods. Based on this, the forms of quality control for learning are changing. Modeling or designing lessons using video content will undoubtedly enhance students' perception, ability to interpret and analyze the material, and the development of cognitive-verbal knowledge and skills by activating emotional and cognitive processes, taking into account their capabilities.

LIST OF REFERENCES:

1. Зыкова, Татьяна Сергеевна. "Развитие речи глухих младших школьников в системе коррекционного обучения." (1993).
2. Зыкова Т. С. Совершенствование коррекционной работы по развитию речи глухих школьников //Повышение эффективности обучения глухих школьников. – 1986.
3. Усов Ю. Н. Экранные искусства в эмоционально-интеллектуальном развитии школьников //Современные подходы к теории эстетического воспитания/Отв. Ред. ЛП Печко. М.: Изд-во Ин-та художественного образования Российской Академии образования. – 1999. – С. 139-141.
4. Бублик Л. М. Использование инновационных образовательных технологий на индивидуальных занятиях как фактор эффективного слухо-речевого развития младших школьников с нарушением слуха //Актуальные проблемы начального общего образования: теория и практика. – 2019. – С. 68-74.
5. Nizomitdinovna, U. Z. (2021). Semantic relations in the "defectology" terminological area of the uzbek language. *Anglisticum. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 10(4), 59-66.
6. Urunova Z. Ўзбек тили "дефектология" терминологик майдони узвлари орасидаги семантик муносабатлар //Boshlang'ich ta'limda innovatsiyalar. – 2021. – Т. 2. – №. 3.

UO'K 796.42:376.5:371.214.1

BOLALAR VA O'SMIRLAR SPORT MAKTABLARIDA GANDOL TO'G'ARAKLARIGA QABUL QILISH JARAYONINING HOZIRGI HOLATI

B.U. Xaitova, magistrant, Urganch davlat pedagogika instituti, Urganch
J.D. Yuldoshev, dots., Urganch davlat pedagogika instituti, Urganch

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada bolalar va o'smirlar sport maktablarida gandbol to'garaklariga qabul qilish jarayonining hozirgi holati, seleksiya mezonlari, yosh sportchilarni saralashda qo'llanladigan jismoniy, psixologik va morfo-funksional talablar, tibbiy ko'riklar, sport maktablari moddiy-texnik bazasi, murabbiylar malakasi va qabul jarayonida uchraydigan muammolar keng qamrovda tahlil qilingan. Shuningdek, O'zbekiston tajribasi xalqaro tajribalar*

bilan qiyoslangan, seleksiya samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: gandbol, seleksiya, qabul jarayoni, sport maktabi, jismoniy tayyorgarlik, morfo-funksional ko'rsatkichlar

Аннотация. В статье представлен подробный анализ современного состояния процесса набора в секции гандбола детско-юношеских спортивных школ. Рассмотрены критерии отбора, физические, психологические и морфофункциональные требования, материально-техническое обеспечение школ, квалификация тренеров, актуальные проблемы и пути их решения. Приведено сравнение узбекской модели отбора с международным опытом.

Ключевые слова: гандбол, селекция, процесс набора, спортивная школа, физическая подготовка.

Abstract. This article provides a detailed analysis of the current admission process to handball groups in youth sports schools. It examines selection criteria, physical, psychological, and morpho-functional requirements, coaches' qualifications, infrastructure, challenges, and methodological improvements. Uzbek selection practices are compared with international standards, and recommendations for improving the process are proposed.

Key words : handball, selection, admission, sports school, physical fitness.

Kirish. Gandbol bolalar va o'smirlar sport maktablarida eng jadal rivojlanayotgan jamoaviy sport turlaridan biri hisoblanadi. Shu bois, maktab yoshidagi bolalarni to'garaklarga qabul qilish jarayoni muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu bosqich yosh sportchining kelajakdagi rivojlanish yo'nalishini belgilaydi. Qabul jarayoni nafaqat sportiy qobiliyatlarni, balki psixologik va fiziologik xususiyatlarni ham hisobga olgan holda tashkil etilishi lozim. Shu bilan birga, jarayonning normativ-huquqiy bazasi, murabbiylar malakasi, sport maktablarining moddiy-texnik imkoniyatlari, seleksiya mezonlari va test sinovlari sifatini ta'minlash dolzarb masalalardan biridir[1].

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirligi tomonidan sport maktablarida qabul jarayonini tartibga soluvchi bir qator me'yoriy hujjatlar ishlab chiqilgan. Ularda bolalar va o'smirlar to'garaklarga qabul qilinishi, murabbiylar mas'uliyati, tibbiy ko'rik va jismoniy tayyorgarlik testlari tartibi, shuningdek, psixologik baholash tizimi belgilangan[2]. Shu bilan birga, amaliyotda ba'zi hududlarda sport maktablarining moddiy-texnik bazasi yetarli darajada rivojlanmaganligi, murabbiylar malakasining farqliligi, standartlashtirilgan seleksiya testlarining yo'qligi kabi muammolar mavjud. Bu esa yosh sportchilarni qabul qilish jarayonining samaradorligini kamaytiradi.

Usullar. Gandbol to'garaklariga qabul jarayoni odatda bir nechta bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqichda o'quvchilar ariza topshiradi, ota-onalar va maktab tomonidan tasdiqlangan hujjatlar taqdim etiladi. Ikkinchi bosqich tibbiy ko'rikdan iborat bo'lib, bolaning umumiy sog'ligi, yurak-qon tomir tizimi, nafas olish va mushak faoliyati aniqlanadi. Uchinchi bosqich jismoniy tayyorgarlik testlari hisoblanadi. Gandbol o'yini yuqori tezlik, koordinatsiya va kuch talab qilganligi sababli testlar ham shu yo'nalishda tanlanadi: 20–30 metrga tezkor yugurish, joyidan uzunlikka sakrash, to'p uloqtirish masofasi, 6 daqiqalik yugurish va koordinatsiya mashqlari[3]. To'rtinchi bosqich psixologik tashxisni o'z ichiga oladi, bunda motivatsiya, stressga chidamlilik, jamoaviy ishlash qobiliyati va musobaqaga tayyorgarlik darajasi aniqlanadi. Yakuniy bosqich – murabbiylar va seleksiya komissiyasi tomonidan o'quvchilarni guruhlariga taqsimlashdir.

Jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari yoshga mos tarzda baholanadi. Gandbolda tezkorlik, chaqqonlik, kuch, epcillik va koordinatsiya asosiy sifatlar hisoblanadi. Masalan, 10–12 yosh o'quvchilari uchun 20 metrga yugurish va joyidan sakrash testlari asosiy baholash mezonlari sifatida ishlatiladi, 13–17 yosh guruhida esa chidamlilik va kuch ko'rsatkichlari alohida ahamiyat kasb etadi[4]. Shu bilan birga, murabbiylar qabul jarayonida morfo-funksional ko'rsatkichlarga ham e'tibor qaratadilar: bo'y uzunligi, tana massasi indeksi, mushak massasining rivojlanishi, tana proporsiyalari va umumiy sog'liq holati.

Psixologik seleksiya ham juda muhim. Gandbol – jamoaviy sport bo'lgani uchun, o'quvchining jamoada ishlash ko'nikmasi, stressga chidamliligi, motivatsiyasi va musobaqaga tayyorgarlik psixologiyasi o'rganiladi. Psixologik testlar bilan bir qatorda murabbiylar suhbat va mini-intervyular orqali ham bolalarning psixologik holatini aniqlaydilar[5]. Shu bilan birga, psixologik baholashning standartizatsiyalashmaganligi qabul sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, ayniqsa kichik hududlardagi sport maktablarida.

Natijalar. Murabbiylar malakasi ham qabul jarayonining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Tajribali murabbiylar seleksiya jarayonida bolaning individual xususiyatlarini hisobga oladi, test natijalarini to'g'ri baholaydi va qabul mezonlarini aniqlaydi. Hozirgi kunda murabbiylarning taxminan 30% dan ortig'i yetarlicha malakaga ega bo'lmasa, 20–25% yangi bitirgan, shuning uchun yagona standartlar bo'lmaganligi sababli seleksiya jarayoni ba'zan sub'ektiv baholarga asoslanadi[6].

Sport maktablarining moddiy-texnik bazasi ham qabul jarayonida muhim ahamiyatga ega. To'p, sport zalining o'lchami, test jihozlari, tibbiy ko'rik xonalari va sport anjomlarining yetarli darajada bo'lishi qabul jarayonining sifatini oshiradi. Biroq, ayrim hududlarda ushbu shartlar yetarli emas, bu esa yosh sportchilarni to'g'ri saralashga xalaqit beradi[7].

Gandbol to'garaklariga qabul jarayonini takomillashtirishda xalqaro tajribani o'rganish ham muhimdir. Germaniya, Daniya, Fransiya va Ispaniyada seleksiya tizimi 3 bosqichda amalga oshiriladi: dastlabki tanlov, psixologik testlar va yakuniy qabul. Testlar yagona standartga asoslangan va murabbiylar malakasini oshirish dasturi majburiy hisoblanadi. Shu tajribalar O'zbekistonda ham tatbiq qilinishi mumkin, bu seleksiya sifatini oshiradi va yosh sportchilarning natijalarini yaxshilaydi[8].

Shuningdek, gender muammolari ham e'tibordan chetda qolmasligi lozim. Qizlar uchun to'garaklar soni kam, ayniqsa qishloq hududlarida. Bu holat ularning sportga qiziqishini kamaytiradi va seleksiya jarayonida tenglikni buzadi. Shu bois, qizlar uchun alohida dastur va rag'batlantirish tizimi joriy etilishi tavsiya etiladi.

Tahlil. Bundan tashqari, qabul jarayonida yosh sportchilarning rivojlanish dinamikasini monitoring qilish muhim ahamiyatga ega. Har bir guruhdagi o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari, sakrash va yugurish testlari, kuch va chidamlilik parametrlarini vaqt o'tishi bilan qayd etish, ularning ijtimoiy va psixologik rivojlanishi bilan solishtirish imkonini beradi. Shu orqali murabbiylar har bir bolaning kuchli va zaif tomonlarini aniqlay oladi, mashg'ulotlar rejalarini individuallashtira oladi. Masalan, 10–12 yosh guruhidagi o'quvchilar bilan olib borilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, muntazam seleksiya va monitoring natijasida jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari 15–20% ga oshgan, stressga chidamlilik va jamoaviy ishlash ko'nikmalari sezilarli darajada yaxshilangan.

Shuningdek, texnologik yondashuvlarni joriy qilish qabul jarayonining samaradorligini oshiradi. Zamonaviy dasturiy vositalar yordamida o'quvchilar test natijalari avtomatik qayd qilinadi, jismoniy va morfo-funksional ko'rsatkichlar raqamli bazaga tushiriladi, psixologik baholar bilan integratsiyalashadi. Bu murabbiylarga tez va aniq tahlil qilish imkonini beradi hamda sub'ektiv baholashni kamaytiradi. Shu bilan birga, elektron monitoring tizimi orqali bolalar va ota-onalar natijalarni real vaqt rejimida ko'rishi mumkin, bu esa motivatsiyani oshiradi.

Qabul jarayonida xalqaro tajribalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Germaniya, Daniya va Fransiya yosh sportchilarni seleksiya qilishda 3 bosqichli tizim amal qiladi: dastlabki tahlil va testlar, psixologik baholash, yakuniy qabul. Har bir bosqichda murabbiylar va seleksiya komissiyasi qatnashadi, yoshlar individual yondashuv bilan baholanadi. Shuningdek, xalqaro amaliyotda murabbiylarning malakasini oshirish, tibbiy diagnostika va biomekanik testlar majburiy hisoblanadi. O'zbekistonda ham shunday tizimni joriy etish qabul jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi va yosh sportchilarning yuqori natijalarga erishish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Bundan tashqari, psixologik va ijtimoiy jihatlarni rivojlantirish qabul jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Gandbol o'yinida o'quvchi nafaqat jismoniy, balki tezkor qaror qabul qilish, jamoa bilan samarali ishlash, stressga bardoshli bo'lish ko'nikmalarini ham rivojlantirishi zarur. Shu bois, murabbiylar seleksiya jarayonida o'quvchilarning ijtimoiy intellektini, guruhdagi o'rni va liderlik

qobiliyatlarini baholashadi. Qizlar va bolalar orasida teng imkoniyatlarni yaratish, ularning o'yinga qiziqishini oshirish, ijtimoiy muhitni qo'llab-quvvatlash esa jarayon samaradorligini oshiradi.

Yuqorida ko'rsatilgan qo'shimcha jihatlar, qabul jarayonini yanada tizimli, ilmiy asoslangan va samarali qilishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu yondashuv yosh sportchilarning jismoniy, psixologik va ijtimoiy rivojlanishini kompleks tarzda ta'minlaydi, ularni kelajakdagi professional sportga tayyorlashda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa. Umuman olganda, bolalar va o'smirlar sport maktablarida gandbol to'garaklariga qabul qilish jarayoni ilmiy asoslangan bo'lishi, normativ-huquqiy hujjatlar bilan mustahkamlanishi, murabbiylar malakasi va sport maktablarining moddiy-texnik bazasi bilan uyg'unlashishi zarur. Shuningdek, seleksiya mezonlari va testlar yagona standartlarga muvofiq bo'lishi, psixologik baholash tizimi kuchaytirilishi, qizlar uchun alohida dasturlar ishlab chiqilishi kerak. Bu yosh sportchilarning jismoniy va psixologik rivojlanishini ta'minlaydi hamda mamlakatimiz sporti salohiyatini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirzaev B., "Gandbol nazariyasi va metodikasi", Toshkent, 2020.
2. Hasanov A., Abdullayev S., "Sport maktablarida seleksiya va qabul jarayoni", 2021.
3. O'zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirligi, "Yo'riqnomalar va metodik ko'rsatmalar", 2022.
4. O'zbekiston gandbol federatsiyasi, "Metodik qo'llanma: yoshlar seleksiyasi", 2020.
5. International Handball Federation, "Handball Training Manual", Switzerland, 2019.
6. Youth Sports Development Handbook, Berlin, 2021.
7. Gutiérrez M., "Handball Talent Identification", Madrid, 2019.
8. IHF Coaching Education Program, 2022.

UO'K 372.881.1:37.025

PROBLEMS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING AND THEIR SOLUTIONS

D.B. Yuldasheva, basic doctoral student, Bukhara State Pedagogical Institute, Bukhara

Annotatsiya. Xorijiy tillarni o'qitish bugungi o'zaro bog'liq dunyoda muhim rol o'ynaydi. Biroq, chet tilini o'rgatish ko'pincha ko'plab pedagogik, logistika va psixologik muammolarga duch keladi. Ushbu tadqiqot til o'qituvchilari duch keladigan eng keng tarqalgan muammolarni o'rganadi va joriy tadqiqotlar va amaliy tajriba bilan qo'llab-quvvatlangan hayotiy echimlarni taklif qiladi. Adabiyotlarni ko'rib chiqish va o'qituvchilarning norasmiy suhbatlari kombinatsiyasi orqali tadqiqot o'quvchilar motivatsiyasi, sinfning xilma-xilligi, cheklangan ta'sir va resurslarning etishmasligi kabi asosiy to'siqlarni aniqlaydi.

Kalit so'zlar: Talaba motivatsiyasi, tilga ta'sir qilish, aralash qobiliyatli sinflar, talaffuzdagi qiyinchiliklar, madaniy kompetentsiya, o'qitish resurslari, pedagogik strategiyalar.

Аннотация. Образование в области иностранных языков играет жизненно важную роль в современном взаимосвязанном мире. Однако преподавание иностранного языка часто сталкивается с многочисленными педагогическими, логистическими и психологическими трудностями. В данном исследовании рассматриваются наиболее распространенные проблемы, с которыми сталкиваются преподаватели иностранных языков, и предлагаются эффективные решения, подкрепленные современными исследованиями и практическим опытом.

Ключевые слова: мотивация учащихся, языковой доступ, классы с разным уровнем подготовки, трудности с произношением, культурная компетентность, учебные ресурсы, педагогические стратегии

Abstract. Foreign language education plays a vital role in today's interconnected world. However, teaching a foreign language is often met with numerous pedagogical, logistical, and psychological challenges. This study explores the most common problems encountered by language educators and proposes viable solutions supported by current research and practical experience.

Key words: Student motivation, language exposure, mixed-ability classrooms, pronunciation difficulties, cultural competence, teaching resources, pedagogical strategies

Introduction. The importance of foreign language education has grown substantially due to globalization, international mobility, and intercultural communication. Despite its significance, foreign language teaching presents persistent challenges for educators across different educational levels and cultural settings. These problems not only hinder student progress but can also impact teacher performance and motivation.

This paper aims to analyze the primary issues teachers face in foreign language classrooms and offer practical, research-informed solutions. The focus is on identifying these challenges through literature analysis and teacher feedback and providing a strategic framework for overcoming them.

Materials and methods. This study utilized a qualitative research approach, combining secondary research with primary insights. Two main data sources were used:

1. **Literature Review:** Academic articles, teaching manuals, and reports were reviewed to identify commonly reported challenges in foreign language teaching.

2. **Teacher Interviews:** Informal interviews and surveys were conducted with 20 foreign language teachers (from English, French, Spanish, and German language programs) in secondary and tertiary education across multiple countries. Questions focused on day-to-day classroom challenges, student engagement, teaching methods, and institutional support.

Data collected were thematically analyzed and categorized under key problem areas. The solutions proposed are based on both the literature and the practical insights provided by the educators.

Results and discussion. The analysis of interview data, combined with the literature review, revealed a comprehensive set of challenges faced by foreign language educators. These challenges were categorized into **seven major themes**, each supported by multiple data points and references. The results also highlight the frequency of each problem as reported by teachers and how these challenges intersect with broader pedagogical and systemic issues.

Lack of Student Motivation. Over **85% of the teachers interviewed** reported low student motivation as a primary challenge in their classrooms. Learners were often disinterested or disengaged, especially when the perceived relevance of the language was unclear. Teachers noted that students struggled to see how the language applied to their academic goals or future careers, which reduced effort and participation.

Additional causes identified include: Fear of making mistakes and speaking in front of peers; Overemphasis on exams or rote memorization, rather than practical communication; Lack of immediate rewards or gratification from learning progress.

Limited Exposure to the Target Language. A consistent concern across all respondents was students' limited access to the target language outside classroom hours. **All 20 teachers** reported that students had minimal opportunities for natural language immersion due to: Monolingual home environments; Absence of foreign language media use (TV, radio, books); Limited interaction with native speakers or fluent peers; This lack of input leads to underdeveloped listening and speaking skills, slow vocabulary acquisition, and difficulty understanding authentic materials.

Reliance on Traditional Grammar-Based Methods

Despite modern methodological advances, many teachers—especially those in more conservative or exam-oriented educational systems—continue to rely on grammar-translation techniques. Teachers acknowledged that:

- Institutional curricula and standardized tests prioritize written accuracy and grammar rules.
- Classroom time is often consumed by drills and explanations rather than interactive practice.
- Students can often pass exams without being able to communicate effectively in real-world contexts.

About **60% of participants** admitted difficulty in shifting to communicative approaches due to lack of training or curricular constraints.

Diverse Proficiency Levels in One Classroom

Nearly **75% of the teachers** described mixed-ability classrooms as one of their most persistent challenges. These classrooms typically include: Students who are complete beginners alongside those

with prior exposure; Differing levels of speaking, writing, or reading proficiency within the same group; Learners with varying motivation and learning speeds.

Teachers reported difficulty in pacing lessons and designing tasks that meet the needs of all learners, often resulting in frustration for both weaker and more advanced students.

Pronunciation and Listening Comprehension Challenges

Pronunciation was flagged as a significant difficulty by **70% of the teachers**, especially in languages where there is a wide phonetic gap between the students' mother tongue and the target language (e.g., English for Arabic or Mandarin speakers). Problems reported include: Students' inability to hear and distinguish similar sounds; Strong native accents persisting due to limited corrective feedback; Students avoiding speaking to prevent embarrassment.

Listening comprehension was also reported as underdeveloped, often due to a lack of authentic listening materials and real-time practice.

Insufficient Resources and Teacher Support

Teachers working in public schools or rural areas (around **40% of the sample**) expressed frustration with a lack of: Up-to-date textbooks or digital tools; Access to internet-based resources; Language labs or audio-visual equipment.

Some teachers also highlighted limited professional development opportunities and minimal institutional support for language teaching innovations. This results in outdated methods and low morale.

Cultural Misunderstandings and Lack of Intercultural Content

Half of the teachers interviewed indicated that students often lacked an understanding of the cultural context surrounding the target language. This results in: Misuse of language in social situations (e.g., politeness, idioms, gestures); A narrow or stereotypical view of the language community; Lack of engagement with language beyond grammar and vocabulary.

In some cases, cultural misunderstandings also led to classroom discomfort or resistance, especially when cultural content clashed with local norms.

Summary Table of Key Challenges Identified

Challenge Area	Percentage of Teachers Reporting
Lack of student motivation	85%
Limited language exposure	100%
Grammar-based instruction dominance	60%
Mixed-ability classrooms	75%
Pronunciation & listening issues	70%
Inadequate resources & support	40%
Cultural misunderstandings	50%

These findings reveal a consistent pattern of structural and pedagogical issues that hinder the effectiveness of foreign language instruction. The next section (Discussion) explores how these problems can be addressed through targeted strategies, innovative practices, and supportive policies.

Discussion. In summary, the challenges faced by foreign language teachers are interlinked and often context-dependent. However, they are not insurmountable. Teachers who adopt flexible, student-centered approaches and who are supported by adequate resources, training, and institutional recognition are more likely to overcome these difficulties. Moreover, embracing modern technologies and integrating cultural content can significantly enhance student outcomes and foster long-term language retention. Future research should explore the effectiveness of specific interventions across diverse educational contexts and learner populations, particularly in under-resourced settings or with adult learners. Action research by teachers in their own classrooms can also contribute to building a more practical and grounded understanding of what works in foreign language instruction.

Conclusion. The teaching of foreign languages continues to face a multitude of challenges that affect the efficiency and quality of instruction across diverse educational contexts. This study identified seven primary problem areas: lack of student motivation, limited exposure to the target language, overreliance on traditional grammar-based teaching methods, mixed-proficiency classrooms, difficulties in pronunciation and listening, insufficient resources, and cultural misunderstandings.

REFERENCES:

1. Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Multilingual Matters.
2. Celce-Murcia, M., Brinton, D. M., & Goodwin, J. M. (2010). *Teaching pronunciation: A course book and reference guide* (2nd ed.). Cambridge University Press.
3. Dörnyei, Z. (2001). *Motivational strategies in the language classroom*. Cambridge University Press.
4. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford University Press.
5. Harmer, J. (2015). *The practice of English language teaching* (5th ed.). Pearson Education.
6. Krashen, S. D. (1982). *Principles and practice in second language acquisition*. Pergamon Press.
7. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). *Techniques and principles in language teaching* (3rd ed.). Oxford University Press.
8. Nation, I. S. P. (2007). *The four strands*. *International Journal of Innovation in Language Learning and Teaching*, 1(1), 2–13. <https://doi.org/10.2167/illt039.0>
10. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.
11. Scrivener, J. (2010). *Teaching English grammar: What to teach and how to teach it*. Macmillan Education.
12. Tomlinson, C. A. (2014). *The differentiated classroom: Responding to the needs of all learners* (2nd ed.). ASCD.
13. Ur, P. (2012). *A course in language teaching: Practice and theory* (2nd ed.). Cambridge University Press.
14. Widdowson, H. G. (1990). *Aspects of language teaching*. Oxford University Press.

UO‘K 371.3:811.112.2

TILNI O‘QITISHGA KONSEPTUAL YONDASHUV

(Ona tili fani misolida)

Sh.Yusupova, p.f.d., prof., Andijon davlat pedagogika instituti, Andijon

Annotatsiya. Maqolada ona tili ta'limida konseptual yondashuvni ishlab chiqishga qaratilgan modelning nazariy asoslari va amaliy natijalari yoritiladi. Sotsiomadaniy ta'lim, matnga tayangan o'qitish, input–output muvozanati va vazifaga asoslangan faoliyatlar asosida loyihalangan model o'quvchilarning til kompetensiyalarini, nutqiy faoliyatini va metakognitiv ko'nikmalarini rivojlantirishi aniqlangan. Tadqiqot dizaynga asoslangan yondashuvda olib borilib, ekspert baholashi, sinf kuzatuvlari va o'quvchi mahsulotlari tahlili asosida konseptual modelning amaliy samaradorligi tasdiqlandi. Integrativ grammatika, maxsus tanlangan matnlar, refleksiya va shaffof baholash mexanizmlari o'quvchilar yozma va og'zaki nutqini sifat jihatdan yaxshilagan. Maqolada taklif etilgan model ona tili ta'limini kompetensiyaga yo'naltirilgan, zamonaviy pedagogik talablarga mos yondashuv bilan boyitadi.

Kalit so'zlar: konseptual yondashuv, ona tili ta'limi, matnshunoslik, vazifaga asoslangan o'qitish, input-output muvozanati, refleksiya, baholash.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основания и практические результаты разработки концептуальной модели обучения родному языку. Модель опирается на социокультурную теорию, текстоцентрический подход, баланс входной и выходной речевой деятельности и задачи, ориентированные на продуктивный результат. Исследование проведено в формате “design-based research”, включающем экспертную оценку, наблюдения уроков и анализ ученических работ. Установлено, что интегративная грамматика, использование «текстов-наставников», рефлексия и прозрачные инструменты оценивания значительно повышают уровень письменной и устной речи учащихся. Предлагаемая модель расширяет методический потенциал преподавателя и способствует формированию коммуникативных и метакогнитивных компетенций.

Ключевые слова: концептуальный подход, обучение родному языку, текстоцентрическое обучение, задачный подход, вход–выход, рефлексия, оценивание.

Abstract. The article presents the theoretical foundations and practical outcomes of a conceptual model for teaching the native language. Drawing on sociocultural theory, text-based instruction, the balance between input and output, and task-oriented pedagogy, the model aims to enhance linguistic, communicative, and metacognitive competences. Using a design-based research framework, expert evaluations, classroom observations, and analysis of student products confirm the effectiveness of integrative grammar, mentor texts, structured reflection, and transparent assessment

tools. The proposed framework enriches native-language pedagogy and aligns teaching practice with competence-based educational requirements.

Key words: *conceptual approach, native language teaching, text-based instruction, task-based learning, input–output balance, reflection, assessment.*

Kirish. Ona tilini o'qitish zamonaviy ta'lim transformatsiyasida muhim o'rin tutadi. O'quvchilarda funksional savodxonlik, muloqot kompetensiyasi, tanqidiy va ijodiy fikrlash, axborotni qayta ishlash va ifodalash kabi ko'nikmalar aynan ona tili darslarida shakllanadi. Bu jarayon faqat grammatik bilimlarni yodlash bilan cheklanmay, balki mazmun va faoliyatni integratsiyalashgan holda tashkil etiladigan konseptual yondashuvni talab qiladi. Sotsiomadaniy ta'lim nazariyasi (Vigotskiy) o'quvchi rivojlanishida hamkorlikdagi faoliyat va didaktik tayanchlarning ahamiyatini asoslaydi [1]; Brunerning "ma'no yaratish" tamoyili [2] va Xollideyning tilni ijtimoiy semiotik tizim sifatida talqin qilishi [3] esa ona tili ta'limida maqsadli matn asosidagi o'qitishning metodik poydevorini belgilaydi. Shuningdek, til o'rgatishda input va outputning muvozanatli qo'llanishi (Krashen, Sveyn), metodik yondashuvlar evolyutsiyasi (Richards, Rodgers) hamda o'qituvchining pedagogik mazmuniy bilimlari (Shulman) mazkur modelning konseptual asosini mustahkamlaydi [4-7].

Taklif etilayotgan yondashuv ana shu nazariy qarashlarga tayanib, ona tili darslarini kompetensiyaga yo'naltirilgan, matnga asoslangan va faoliyatga yo'naltirilgan metodik tizim sifatida qayta ko'rib chiqishni maqsad qiladi.

Metodlar. Tadqiqot dizaynga yo'naltirilgan tadqiqot (design-based research) uslubiga tayandi: (1) nazariy-integrativ adabiyotlar taftishini o'tkazish; (2) konseptual prototip (model)ni ishlab chiqish; (3) ekspertlar bilan integrativ muhokama va tuzatish; (4) mahsus yondashuv asosida amaliyotda sinov ishlari. Birinchi bosqichda sotsiomadaniy ta'lim nazariyasi, kommunikativ til o'qitish yondashuvlari, kognitiv va matnshunoslikdan umumiy tamoyillar ajratib olindi [1– 7]. Ikkinchi bosqichda maqsadlar iyerarxiyasi, mazmun bloklari, didaktik prinsiplar, metodik sikl, baholash va raqamli qo'llov elementlaridan iborat model loyihalandi. Uchinchi bosqichda 36 nafar tajribali ona tili o'qituvchisi (o'rtacha staj — 11, 4 yil) 2 martadan Delphi-so'rovida ishtirok etdi: birinchi aylanmada ochiq savollar orqali modelning kuchli-kuchsiz tomonlari yig'ildi; ikkinchisida 5 ballik Likert shkalasida elementlarning ahamiyati va amaliyligi baholandi. To'rtinchi bosqichda 12 maktabning 5–9-sinflarida (jami 48 dars) nazorat-kuzatuv amalga oshirildi; dars konspektlari, o'quvchi ishlari (diktant, insho, qayta hikoyalash, tahlil yozuvlari), baholash rubrikalari kontent-tahlil qilindi. Ma'lumotlar tematik kodlash (atlasli kodlar: maqsad-mazmun muvofiqligi, faoliyat turlari, refleksiya, baholashning shaffofligi, nutqiy qobiliyat ko'rsatkichlari), metodik birliklar ko'rsatkichi bilan tahlil etildi. Etika qoidalariga muvofiq shaxsni aniqlovchi ma'lumotlar anonimlashtirildi; ishtirokchilardan rozilik olindi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari ona tili ta'limi uchun ishlab chiqilgan konseptual modelning amaliy samaradorligini ko'rsatdi. Ekspert baholash va dars kuzatuvlari asosida modelning bir nechta asosiy tarkibiy qismlari — maqsadlar iyerarxiyasi, mazmun bloklari, didaktik prinsiplar, metodik sikl, baholash vositalari va raqamli qo'llov — o'qitish jarayonida o'zaro uyg'un ishlashini tasdiqladi.

Modelda til bilimlari (fonetika, leksika, grammatika), nutqiy kompetensiyalar (o'qish, tinglab tushunish, yozish, gapirish), kommunikativ savodxonlik va metakognitiv strategiyalar uzviy tizim sifatida belgilandi. Mazmun bloklarining fonetika–grafika, leksik–semantik birliklar, morfologiya–sintaksis, matnshunoslik va janrlar asosida tashkil etilishi o'quvchilar nutqini izchil rivojlantirishga xizmat qildi. "Yaqin rivojlanish zonasi", matnga asoslangan idrok, maqsadli output, differensial yondashuv va vazifa asosida o'qitish prinsiplarining qo'llanishi dars samaradorligini oshirdi. Metodik siklning bosqichlari – faollashtirish, input, modellash, mustaqil amaliyot, refleksiya va transfer – o'quvchi faoliyatini bosqichma-bosqich tashkil etishda qulay mexanizm bo'lib xizmat qildi [8].

Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, namunaviy matn (mentor text) ustida ishlash, undan keyin birgalikda konstruktsiya qilish va mustaqil yozish bosqichlarining ketma-ket qo'llanishi o'quvchilarning yozma nutqida tuzilish, izchillik, bog'lovchi vositalar va uslubiy moslik kabi ko'rsatkichlarni sezilarli darajada yaxshiladi. Tanlangan matn va uni nutqda qo'llash o'rtasidagi

muvozanat o'quvchilarda grammatika va imlo bo'yicha barqaror ko'nikmalar shakllanishiga yordam berdi. Krashen va Sveyn tamoyillarining uyg'un qo'llanishi o'quvchilarda tilni ongli kuzatish (noticing) va kamchiliklarni mustaqil aniqlash jarayonlarini faollashtirdi [4-5]. Grammatik birliklar matn va kommunikativ vazifalar bilan bog'lab o'rgatilganda, o'quvchilar sintaktik va punktuatsion qarorlarni ongli tarzda tanlashni o'zlashtirdilar. Xollideyning tilni "ijtimoiy semiotik tizim" sifatida talqin qilishi asosida tashkil etilgan darslarda o'quvchilarning dalillash mantig'i, auditoriyaga mos uslub tanlash va mantiqiy tuzilmani saqlash ko'nikmalari kuchaydi [3]. Har bir metodik siklda qisqa refleksiya savollaridan foydalanish o'quvchilarda metakognitiv faollikni oshirdi. Bruner ta'kidlagan "ma'noni qurish" jarayoni aynan shu refleksiv faoliyat orqali mustahkamlandi [2]. O'quvchilar nutqiy tanlovlarining sababini tushuntira olish ko'nikmasiga ega bo'la boshladilar, bu esa dars jarayonida ularning subyektlik darajasini oshirdi [7]. Rubrikalarning ochiq mezonlarga asoslangan qo'llanishi, o'zaro va o'zini baholashning muntazam joriy etilishi o'quvchilarning mas'uliyatini kuchaytirdi. Baxman va Palmerning amaliylik, ishonchlilik va haqqoniylik mezonlariga moslashtirilgan baholash jarayoni yozma nutqning rivojlanish trayektoriyasini aniq kuzatish imkonini berdi. Portfel texnologiyasidan foydalanish o'quvchi yutuqlarini dinamik tahlil qilishga yordam berdi [8]. Mavzularga ko'ra tizimli leksik ishlov, morfemik tahlil, kontekst orqali ma'no aniqlash va frazeologizmlarni funksional asosda o'rganish o'quvchilarning so'z boyligini kengaytirdi. Nazorat matnlarida uslubiy rang-baranglik va mazmunga mos til birliklaridan foydalanish sezilarli darajada ortdi [9].

"Argumentative essay" janri bo'yicha ishlab chiqilgan dars modeli matn tahlili, birgalikda yozish va mustaqil mahsulot yaratish bosqichlarini uyg'unlashtirib, o'quvchilarda dalillash, kompozitsiya, uslubiy moslik va punktuatsion aniqlikni rivojlantirdi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari ona tilini o'qitishda matnga tayangan, vazifaga yo'naltirilgan va integrativ yondashuvning yuqori samaradorligini ko'rsatdi. Richards va Rodgers ta'kidlaganidek, til o'qitish metodlari tarixiy rivojida kommunikativlik yetakchi o'ringa chiqqan, bu esa ona tili ta'limida ravonlik va aniqlik o'rtasidagi muvozanatni talab qiladi [6]. Shu nuqtai nazardan grammatika va matn ustida ishlashni yagona metodik jarayon sifatida tashkil etish o'quvchi nutqiy rivojining asosiy omiliga aylandi.

Vigotskiyning hamkorlikda o'qitish nazariyasi hamda Brunerning "ma'no qurish" tamoyili dars jarayonida o'quvchi faol ishtirokini kuchaytiruvchi metodlar

— jamoaviy muhokama, juftlikda tahrir, ovoz chiqarib fikrlash — orqali o'z tasdig'ini topdi. Bu usullar o'quvchilarning fikr bildirish, dalillash va muloqotga kirishish kompetensiyalarini sezilarli darajada rivojlantirdi. Krashen tomonidan ilgari surilgan "tushunarli kirish" g'oyasi til materialini kontekstda idrok etishga yordam bergan bo'lsa, Sveynning "chiqish faoliyati" nazariyasi o'quvchining nutq yaratish jarayonida o'z xatolarini aniqlab, tuzatishga undadi. Aynan kirish–chiqish muvozanati yozma va og'zaki nutqning sifat jihatdan o'sishiga sabab bo'ldi. Xollideyning tilni "ijtimoiy semiotik tizim" sifatida talqin etishi grammatik kategoriyalarning kommunikativ vazifalar bilan bog'liq holda o'rgatilishini asoslab berdi. Bu yondashuv o'quvchilarning bog'lovchilar, modallik vositalari va sintaktik konstruksiyalarni maqsadga muvofiq tanlash qobiliyatini mustahkamladi. Shulman ta'kidlagan pedagogik mazmuniy bilim konsepsiyasi o'qituvchi faoliyatida muhim omil ekanini yana bir bor tasdiqladi. Janr xaritalari, model matnlar to'plami, o'quvchilarning tipik xatolarini ko'rsatuvchi resurslar o'qituvchining metodik qarorlarini aniqroq va samaraliroq qilishga yordam berdi. Baholash borasida Baxman va Palmerning haqqoniylik, ishonchlilik va amaliylik mezonlariga asoslangan yondashuv sinf sharoitiga moslashtirilganda, baholash o'quvchi rivojini qo'llab-quvvatlovchi vositaga aylandi. Portfel, refleksiya daftari va jarayon davomida berilgan qisqa fikr-mulohazalar o'quvchilarning mas'uliyatini oshirib, o'z o'qish jarayonini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirdi. Leksik rivojlanishda Nation tomonidan tavsiya etilgan takrorlash, morfemik tahlil va kontekstni anglash usullarining qo'llanishi o'quvchi so'z boyligining sezilarli kengayishiga olib keldi. Frazeologizmlar va maqsadga yo'naltirilgan sinonimik qatlam ustida ishlash nutqning stilistik imkoniyatlarini kuchaytirdi.

Umuman olganda, mazkur konseptual yondashuv ona tili ta'limida mazmun, faoliyat va refleksiyani uzviy birlashtiruvchi metodik tizimni shakllantiradi. Uning samaradorligi o'qituvchi

tayyorgarligi, dars resurslari sifati va o'quv jarayonida qo'llaniladigan interaktiv strategiyalar bilan bevosita bog'liq.

Xulosa. Tadqiqot natijalari taklif etilgan konseptual modelning ona tili ta'limida yuqori samaradorlikka ega ekanini ko'rsatdi. Modelning asosiy tarkibiy qismlari — maqsadlar iyerarxiyasi, mazmun bloklari, didaktik prinsiplar, metodik sikl va baholash mexanizmlarining yaxlit ishlashi kompetensiyaga yo'naltirilgan ta'lim talablariga to'liq mos keladi.

Matnga tayangan va vazifaga asoslangan o'qitish strategiyalari o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqida izchillik, matn uyg'unligi, uslubiy moslik va imlo aniqligining sezilarli yaxshilanishiga olib keldi. Grammatikani nutqiy vazifalar bilan bog'liq holda talqin qilish, model matnlardan foydalanish va matn yaratishning bosqichli metodikasi o'quvchilarning til tizimini ongli o'zlashtirishiga xizmat qildi. Kirish (input) va chiqish (output) faoliyatlari o'rtasidagi muvozanat o'quvchida xatolarni anglash, tahrirlash va kompozitsiyani mustaqil qurish ko'nikmalarini kuchaytirdi. Baholash jarayonida formativ yondashuv, aniq rubrikalar, portfel va o'zaro baholash vositalarining qo'llanishi o'quvchining mas'uliyati va reflektiv kompetensiyasini oshirdi.

O'qituvchi tayyorlovida pedagogik mazmuniy bilimni boyitish, janr xaritalari, model matnlar va o'quvchi xatolari asosida ishlab chiqilgan resurslardan foydalanish metodik qarorlarning izchil va samarali bo'lishini ta'minlaydi. Raqamli vositalarni dars jarayoniga maqsadli integratsiya qilish esa ona tili ta'limini zamonaviy pedagogik standartlarga moslashtiradi.

Kelgusidagi tadqiqotlar modelning turli sinf bosqichlari va ta'lim muhitlarida qo'llanish samaradorligini kengroq miqyosda baholash hamda inklyuziv ta'lim sharoitlari uchun moslashtirilgan modul variantlarini ishlab chiqishni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 b.
2. Bruner, J. *Acts of Meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990. – 128 b.
3. Halliday, M. A. K. *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. London: Edward Arnold, 1978. – 256 b.
4. Krashen, S. D. *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon Press, 1982. – 202 b.
5. Swain, M. *The Output Hypothesis: Just Speaking and Writing Aren't Enough*. In: G. Cook, B. Seidlhofer (eds.), *Principle & Practice in Applied Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 1995. – B. 125–144.
6. Richards, J. C., Rodgers, T. S. *Approaches and Methods in Language Teaching* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 278 b.
7. Shulman, L. S. *Those Who Understand: Knowledge Growth in Teaching*. *Educational Researcher*, 1986, 15(2), 4–14. Washington, DC: American Educational Research Association. – 11 b.
8. Bachman L. F., Palmer A. S. *Language Testing in Practice: Designing and Developing Useful Language Tests*. Oxford University Press, 1996. – 377 b.
9. Nation, I. S. P. *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 477 b.

УДК 37.091.3

ПРИМЕНЕНИЕ КЕЙСОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ГОВОРЕНИЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

З.А. Кодирова, доц., Самаркандский государственный университет, Самарканд

С.Ж. Атавуллаева, доц., Самаркандский государственный университет, Самарканд

Annotatsiya. Ushbu maqola xorijiy tilni o'qitish jarayonida og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda keys texnologiyalaridan foydalanishning nazariy va metodologik jihatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqot Л. С. Выготскийнинг социоконструктивистик концепциясига, тилларни ўқитишда коммуникатив ёндашув тамойилларига ҳамда тажрибага асосланган ўқитиш назариясига таянади. Мақолада кейс технологиялари ҳақиқий коммуникатив муҳитни яратиши, ўқувчилар ўртасида нутқий ўзаро ҳамкорликни фаоллаштириши, аргументация қилиши, прагматик компетенция ва спонтан оғзаки нутқни ривожлантиришига хизмат қилиши илмий жиҳатдан асослаб берилган. Кейс асосидаги ўқитиш жараёни муаммоли вазиятлар орқали нутқий фаолликни ошириши ва коммуникатив компетенцияни комплекс равишда шакллантириши кўрсатиб берилган.

Kalit so'zlar: кейс технологияси, оғзаки нутқ кўникмалари, коммуникатив компетенция, нутқий ўзаро ҳамкорлик, фаол ўқитиш, иноязычное обучение.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и методологические основания применения кейсовых технологий в развитии навыков говорения при обучении иностранным языкам. Опираясь на социоконструктивистскую концепцию Л. С. Выготского, принципы коммуникативного подхода и идеи обучения через опыт, автор обосновывает, что кейсовые технологии формируют условия для подлинного речевого взаимодействия, способствуют развитию аргументации, прагматической компетентности и спонтанности устной речи. Анализ показывает, что кейсовый метод трансформирует учебное общение в проблемно-ориентированную дискурсивную среду, в которой речевая деятельность выступает основным инструментом познания и взаимодействия.

Ключевые слова: кейсовая технология, навыки говорения, коммуникативная компетентность, активное обучение, речевое взаимодействие.

Abstract. This article is devoted to the theoretical and methodological analysis of the use of case-based learning technologies in developing speaking skills in foreign language education. The study is grounded in L. S. Vygotsky's socioconstructivist theory, principles of the communicative approach to language teaching, and experiential learning theory. The article scientifically substantiates that case-based technologies create authentic communicative environments, activate learners' speech interaction, and contribute to the development of argumentation skills, pragmatic competence, and spontaneous oral speech. It is demonstrated that case-based instruction enhances communicative activity through problem-oriented situations and facilitates the comprehensive formation of communicative competence.

Key words: case-based learning, speaking skills, communicative competence, speech interaction, active learning, foreign language education.

Введение. Развитие навыков говорения является одной из наиболее сложных и одновременно приоритетных задач современного иноязычного образования. Несмотря на значительное разнообразие методик, традиционные формы обучения часто ориентированы на репродуктивное усвоение языковых структур и не обеспечивают достаточных условий для формирования спонтанной и функционально адекватной речи. В условиях коммуникативной парадигмы обучения особую значимость приобретают активные педагогические технологии, способные моделировать реальные ситуации общения.

Кейсовые технологии, изначально разработанные в области профессионального образования, в последние десятилетия активно внедряются в методику преподавания иностранных языков. Их эффективность объясняется тем, что кейс представляет собой проблемную ситуацию, требующую анализа, обсуждения и принятия решений посредством устной речи. Как отмечает Л. С. Выготский, речевая деятельность развивается в процессе социального взаимодействия и совместного решения задач [Выготский: 1978, 86]. В этой связи кейсовые технологии обладают значительным потенциалом для развития навыков говорения.

Методологическую основу кейсовых технологий составляют идеи социоконструктивизма и теории обучения через опыт. Согласно Выготскому, обучение эффективно тогда, когда оно организовано в зоне ближайшего развития и предполагает активное взаимодействие обучающихся [Выготский: 1978, 90]. Кейс как форма учебной деятельности отвечает данному требованию, поскольку побуждает учащихся к совместному обсуждению, аргументации и вербализации мыслей.

С позиций коммуникативного подхода обучение говорению должно быть ориентировано на использование языка как средства реального общения, а не как объекта анализа [Richards: 2006, 14]. Кейсовые технологии создают коммуникативно значимые ситуации, в которых язык выполняет инструментальную функцию. Кроме того, теория обучения через опыт, разработанная Д. Колбом, подчеркивает, что знание формируется в процессе активного действия, рефлексии и применения полученного опыта [Kolb: 2015, 51]. В кейсовом обучении эти этапы реализуются последовательно и системно.

Кейсовые технологии способствуют развитию навыков говорения за счет интеграции когнитивных и коммуникативных процессов. В отличие от традиционных диалогов по образцу, кейс предполагает наличие проблемы без заранее заданного решения. Это вынуждает обучающихся самостоятельно формулировать высказывания, уточнять позиции собеседников и аргументировать собственную точку зрения.

Речевая деятельность в рамках кейса приобретает функциональный характер: говорение используется для анализа ситуации, выработки решения и его презентации. Таким образом, развивается не только языковая, но и дискурсивная компетентность, включающая умение логически выстраивать высказывание и адаптировать его к коммуникативной задаче [Richards: 2006, 36]. Кроме того, кейсовая работа стимулирует прагматическую сторону речи, так как успешное взаимодействие требует учета коммуникативных ролей и норм речевого поведения.

Таблица 1.

Типы кейсов и их вклад в развитие навыков говорения

Тип кейса	Характер речевой деятельности	Развиваемые компоненты говорения
Ситуационный	Диалог, ролевое взаимодействие	Беглость, интерактивность
Проблемный	Аргументированное обсуждение	Логичность, связность речи
Дискуссионный	Коллективная полемика	Спонтанность, реактивность
Проектный	Презентация решений	Монологическая речь

В процессе работы с кейсами формирование речевых навыков происходит поэтапно. На первом этапе обучающиеся осмысливают ситуацию и формируют внутреннюю программу высказывания. На втором этапе происходит вербализация мыслей в форме диалога или полилога. На третьем этапе осуществляется рефлексия и корректировка речевого поведения. Такой цикл соответствует модели опытного обучения Колба и обеспечивает устойчивое развитие навыков говорения [Kolb: 2015, 63].

Важно подчеркнуть, что кейсовые технологии создают условия для спонтанной речи, поскольку учащиеся не могут заранее подготовить готовые высказывания. Это приближает учебную коммуникацию к реальному общению и повышает мотивацию к использованию иностранного языка как средства взаимодействия.

Таблица 2.

Сравнение традиционных методов и кейсовых технологий в развитии говорения

Критерий	Традиционные методы	Кейсовые технологии
Характер речи	Репродуктивный	Продуктивный
Коммуникативная значимость	Ограниченная	Высокая
Уровень спонтанности	Низкий	Высокий
Роль обучающегося	Исполнитель	Активный участник

Эффективность кейсовых технологий во многом зависит от методически грамотной организации учебного процесса. Преподаватель выступает не как источник готовых знаний, а как модератор и фасилитатор речевого взаимодействия. Его задача заключается в создании условий для активного участия всех обучающихся и в направляющей коррекции речевой деятельности.

Практика показывает, что систематическое использование кейсов способствует повышению уверенности учащихся в устном общении и развитию способности выражать мысли в различных коммуникативных ситуациях [Richards: 2006, 58]. В результате кейсовые технологии могут рассматриваться как эффективный инструмент формирования функциональной коммуникативной компетентности.

Заключение. Проведённый теоретико-методологический анализ подтверждает, что кейсовые технологии обладают высоким педагогическим потенциалом в развитии навыков говорения в процессе иноязычного обучения. Их эффективность обусловлена тем, что кейсовый подход органично объединяет когнитивную, коммуникативную и социальную составляющие учебной деятельности, создавая условия для активного конструирования знаний и смыслов в ходе речевого взаимодействия. В отличие от традиционных форм обучения, кейсовые технологии ориентированы не на воспроизведение языковых моделей, а

на решение коммуникативно значимых проблем, что способствует формированию функциональной речевой компетенции.

С методологической точки зрения кейсовый подход соответствует основным положениям коммуникативной методики и социоконструктивистской теории обучения, согласно которым овладение языком происходит в процессе совместной деятельности и диалога. Интеграция кейсовых технологий в учебный процесс позволяет реализовать принципы деятельностного, проблемного и личностно-ориентированного обучения, обеспечивая переход от формального усвоения языковых знаний к их осмысленному и целенаправленному использованию в речи.

Таким образом, внедрение кейсовых технологий в систему иноязычного образования повышает эффективность обучения говорению, способствует формированию коммуникативной компетенции в её когнитивном, прагматическом и социокультурном измерениях и отвечает современным требованиям коммуникативно ориентированного образования. Перспективным направлением дальнейших исследований является разработка типологии кейсов для различных уровней языковой подготовки, а также экспериментальная проверка их влияния на отдельные компоненты речевой компетенции обучающихся.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Выготский Л. С. *Мышление и речь*. Москва: Педагогика, 1978.
2. Richards J. C. *Communicative Language Teaching Today*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
3. Kolb D. A. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Pearson Education, 2015.
4. Гез Н. Ю. *Методика обучения иностранным языкам*. Москва: Академия, 2017.

УДК: 796.015.132:373.3

ИНТЕГРАЦИЯ ПРИНЦИПОВ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ СПОРТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У ЮНЫХ СПОРТСМЕНОВ

Г.Г. Козлова, старший преподаватель, Ферганский Государственный Университет, Фергана

Annotatsiya. *Maqolada pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari orasida jismoniy madaniyat kompetensiyalarini diagnostika qilish yondashuvlari ko'rib chiqilgan. Tajriba natijalari kasbiy va shaxsiy kompetensiyalarning rivojlanishini ko'rsatadi. Natijalar o'quv jarayonini optimallashtirishga yordam beradi.*

Kalit so'zlar: *differensial o'qitish, sport kompetentligi, yosh sportchilar, individuallashtirish, jismoniy tayyorgarlik, pedagogik tajriba, motivatsiya, mashg'ulot jarayoni, sport ta'limi, shaxs rivoji.*

Аннотация. *В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты интеграции принципов дифференцированного обучения в процесс формирования спортивной компетентности у юных спортсменов. Представлены результаты педагогического эксперимента, подтверждающие эффективность индивидуально ориентированного подхода в повышении технических, физических и мотивационных показателей обучающихся.*

Ключевые слова: *дифференцированное обучение, спортивная компетентность, юные спортсмены, индивидуализация, физическая подготовка, педагогический эксперимент, мотивация, тренировочный процесс, спортивное образование, развитие личности.*

Abstract. *The article examines the theoretical and practical aspects of integrating differentiated learning principles into the process of forming sports competence among young athletes. The results of a pedagogical experiment demonstrate the effectiveness of an individualized approach in improving technical, physical, and motivational indicators of students.*

Keywords: *differentiated learning, sports competence, young athletes, individualization, physical training, pedagogical experiment, motivation, training process, sports education, personal development.*

Современная система спортивного образования направлена не только на развитие физических качеств и спортивных умений учащихся, но и на формирование у них спортивной компетентности — интегративного качества личности, включающего знания, умения, навыки и ценностные ориентации в сфере физической культуры и спорта [1].

Одной из ключевых педагогических задач тренера является поиск эффективных подходов к организации тренировочного процесса, обеспечивающих высокую индивидуальную результативность. В последние годы всё больше внимания уделяется дифференцированному обучению, которое позволяет учитывать особенности спортсменов, их уровень развития, темперамент, мотивацию и стиль восприятия информации [2].

Интеграция принципов дифференцированного обучения в спортивную подготовку открывает новые возможности для повышения качества тренировочного процесса и индивидуального прогресса спортсмена.

В условиях стандартизированных программ тренировок юные спортсмены нередко сталкиваются с трудностями, связанными с однотипными заданиями, несоответствием уровня нагрузки их индивидуальным возможностям, а также снижением мотивации из-за отсутствия личностного подхода [3].

Дифференцированное обучение позволяет решать эти проблемы за счёт:

- адаптации объёма и интенсивности упражнений;
- индивидуального подбора методов и форм работы;
- учёта психофизиологических особенностей и интересов спортсменов;
- создания условий для самостоятельного выбора траектории тренировочного развития.

Современные исследования в области спортивной педагогики (А.В. Романов, В.К. Бальсевич, Р. Jones и др.) доказывают, что системное применение принципов дифференцированного подхода способствует более глубокому освоению технических элементов, развитию самоконтроля и аналитического мышления у спортсменов [4].

Кроме того, современные цифровые технологии (видеотренинг, биомеханическая диагностика, трекеры активности) позволяют эффективно реализовывать индивидуализированный контроль за прогрессом, что усиливает результативность обучения и воспитания юных спортсменов [5].

Цель исследования: определить влияние интеграции принципов дифференцированного обучения на формирование спортивной компетентности у юных спортсменов, занимающихся лёгкой атлетикой.

Задачи исследования:

1. Разработать методику тренировок с использованием принципов дифференциации.
2. Провести педагогический эксперимент.
3. Оценить динамику изменений спортивной компетентности.

База исследования: Городская детско-юношеская спортивная школа олимпийского резерва (г. Фергана).

Контингент участников: 40 спортсменов (мальчики и девочки) в возрасте 13–15 лет, имеющие спортивную специализацию в лёгкой атлетике.

Продолжительность эксперимента: 6 месяцев (с марта по август 2025 года).

Организация эксперимента:

• **Контрольная группа (КГ)** — 20 человек. Занятия проводились по традиционной программе без учёта индивидуальных различий.

• **Экспериментальная группа (ЭГ)** — 20 человек. Тренировки строились на основе принципов дифференцированного обучения:

Таблица 1

Реализация принципов дифференцированного обучения

Направление	Реализация принципов дифференциации
Физическая подготовка	Индивидуальное распределение нагрузок по пульсовым зонам и уровню выносливости.

Техническая подготовка	Индивидуальное распределение нагрузок по пульсовым зонам и уровню выносливости.
Мотивационный компонент	Постановка личных целей, самооценка достижений, обсуждение результатов с тренером.
Познавательная активность	Мини-лекции о физиологии тренировок, развитие навыков самоконтроля.

Методы исследования:

- педагогическое наблюдение,
- анкетирование спортсменов,
- тестирование физической подготовленности (бег 60 м, прыжок в длину с места, тест Купера),
- оценка уровня спортивной компетентности (по критериям: знание, умения, мотивация, самооценка).

Анализ полученных результатов

Целью анализа стало определение влияния интеграции принципов дифференцированного обучения на развитие спортивной компетентности юных спортсменов, включающей физическую, техническую, мотивационную и познавательную составляющие. В процессе эксперимента в контрольной группе обучение велось по традиционной методике, тогда как в экспериментальной группе реализовывались принципы индивидуализации, вариативности заданий и обратной связи.

Таблица 2

Сравнительная динамика показателей спортивной компетентности юных спортсменов

Критерий спортивной компетентности	Группа	Начальный уровень (%)	Итоговый уровень (%)	Прирост (%)
Техническая подготовленность	КГ	62	71	+9
	ЭГ	61	79	+18
Физическая подготовленность	КГ	64	71	+7
	ЭГ	65	79	+14
Саморегуляция и самоконтроль	КГ	58	67	+9
	ЭГ	59	76	+17
Мотивация и познавательная активность	КГ	61	68	+7
	ЭГ	63	86	+23
Средний интегральный показатель	КГ	61,25	69,25	+8
	ЭГ	62,00	80,00	+18

По итогам исследования отмечен положительный прирост всех показателей спортивной компетентности в обеих группах, при этом более выраженные изменения наблюдались в экспериментальной группе (ЭГ).

Техническая подготовленность повысилась на +18 % (в контрольной — +9 %), что подтверждает эффективность индивидуального темпа освоения и видеоанализа движений.

Физическая подготовленность выросла на +14 % (в КГ — +7 %) благодаря индивидуализации нагрузок с учётом уровня выносливости и восстановления.

Саморегуляция и самоконтроль улучшились на +17 % (в КГ — +9 %), что отражает развитие самостоятельности и ответственности спортсменов.

Наибольший прирост показали **мотивация и познавательная активность** — +23 % против +7 % в контрольной группе, что свидетельствует о формировании внутренней мотивации и интереса к тренировочному процессу.

Средний интегральный показатель спортивной компетентности увеличился в ЭГ на +18 %, тогда как в КГ — лишь на +8 %. Это подтверждает, что внедрение принципов дифференцированного обучения обеспечивает более высокий уровень развития спортивной компетентности и личностного роста юных спортсменов.

Заключение

Проведённое исследование подтвердило, что интеграция принципов дифференцированного обучения в тренировочный процесс юных спортсменов является эффективным инструментом формирования спортивной компетентности. Индивидуальный подход способствует не только росту спортивных показателей, но и развитию личностных качеств: ответственности, самоконтроля, осознанной мотивации. Применение методики дифференцированного обучения рекомендуется в практике тренеров и педагогов физической культуры для оптимизации учебно-тренировочного процесса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бальсевич В.К. Педагогика физического воспитания и спорта. — М.: Советский спорт, 2010.
2. Фомин Н.А. Индивидуализация и дифференциация тренировочного процесса. — М.: ФиС, 2015.
3. Jones P., Bailey R. Differentiation in Physical Education: A Guide for Teachers. — London: Routledge, 2017.
4. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта. — М.: Академия, 2021.
5. Артамонова Е.В. Формирование спортивной компетентности учащихся в условиях инновационных образовательных технологий // Педагогика и психология спорта. — 2022. — №3. — С. 45–52.

УДК: 378.147:796

ОРГАНИЗАЦИЯ ДИАГНОСТИЧЕСКИХ ПРОЦЕДУР ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ УРОВНЯ СФОРМИРОВАННОСТИ КОМПЕТЕНЦИЙ В ОБЛАСТИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ

М.К. Рузиева, старший преподаватель, Ферганский Государственный Университет, Фергана

Annotatsiya. Maqolada pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari orasida jismoniy madaniyat sohasidagi kompetensiyalar darajasini aniqlashga qaratilgan diagnostik protseduralarni tashkil etish yondashuvlari yoritilgan. Tajriba natijalari taqdim etilib, o'quv-mashg'ulot jarayonida kasbiy va shaxsiy kompetensiyalarning rivojlanish dinamikasi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiyalar, diagnostika, jismoniy madaniyat, talabalar, jismoniy tayyorgarlik, test sinovlari, kasbiy ko'nikmalar, o'zini baholash, monitoring.

Аннотация: В статье рассматриваются подходы к диагностике компетенций студентов педагогических вузов в области физической культуры. Показаны результаты эксперимента по формированию профессиональных и личностных компетенций. Полученные данные позволяют оптимизировать образовательный процесс.

Ключевые слова: компетенции, диагностика, физическая культура, студенты, физическая подготовка, тестирование, профессиональные умения, самооценка, мониторинг.

Abstract. The article examines approaches to competence diagnostics for students in physical education at pedagogical universities. Experimental results show the development of professional and personal competencies. The findings help optimize the educational process.

Keywords: competencies, diagnostics, physical education, students, physical fitness, testing, professional skills, self-assessment, monitoring.

Современная система образования переживает активную трансформацию, связанную с переходом от знаниево-ориентированной модели к компетентностному подходу, который предполагает формирование у обучающихся способности применять полученные знания и умения в профессиональной и жизненной практике. В условиях подготовки будущих педагогов физической культуры данный подход приобретает особую значимость, так как деятельность специалиста в этой области требует не только владения теоретическими основами анатомии, физиологии, теории и методики физического воспитания, но и высокой степени развития практических, методических и коммуникативных компетенций [1].

Педагог в сфере физической культуры должен организовывать учебно-тренировочный процесс, мотивировать студентов к регулярным занятиям, корректировать их физическую подготовку и формировать устойчивую потребность в здоровом образе жизни. Эффективность этих задач зависит от уровня профессиональных компетенций, который необходимо

объективно оценивать [2]. Диагностика позволяет мониторить развитие студентов, выявлять индивидуальные особенности и определять соответствие результатов образовательным стандартам. Системная организация диагностики обеспечивает целостное представление о готовности студентов к педагогической деятельности и подчеркивает необходимость разработки моделей, объединяющих количественные и качественные показатели профессионального роста. Переход к компетентностной модели подготовки специалистов требует пересмотра не только содержания учебных программ, но и механизмов оценки достигнутых результатов. В этом контексте диагностические процедуры становятся важнейшим инструментом управления качеством физкультурного образования и профессионального становления будущих педагогов.

В последние годы в системе педагогического образования усиливается внимание к компетентностному подходу. Компетенции в области физической культуры рассматриваются как совокупность знаний, умений, навыков и личностных качеств, обеспечивающих способность эффективно организовывать физкультурно-оздоровительную деятельность и формировать здоровый образ жизни [3].

Однако анализ практики подготовки студентов педагогических вузов показывает, что оценка уровня этих компетенций зачастую ограничивается только результатами физической подготовленности, без учета методических и мотивационно-ценностных компонентов [4]. Это приводит к снижению объективности и точности диагностики. Поэтому требуется системный подход, включающий разработку диагностических процедур, охватывающих весь спектр профессионально значимых характеристик.

В последние годы в системе педагогического образования усиливается внимание к компетентностному подходу, ориентированному на подготовку специалиста, способного эффективно действовать в различных профессиональных ситуациях. Для будущих педагогов физической культуры этот подход особенно важен, так как их деятельность требует сочетания теоретических знаний, методических умений, педагогического такта и высокой физической подготовленности.

Компетенции в области физической культуры рассматриваются как интегративное образование, включающее когнитивный, деятельностный и мотивационно-ценностный компоненты. Их формирование требует постоянного контроля и диагностики, позволяющих определить эффективность образовательных воздействий и выявить индивидуальные траектории профессионального роста студентов [3].

Однако анализ современной практики показывает, что диагностическая работа в педагогических вузах нередко носит фрагментарный характер. Часто акцент делается преимущественно на проверке физической подготовленности, тогда как оценка методических, коммуникативных и рефлексивных компетенций остаётся недостаточно системной. Это приводит к неполному пониманию уровня профессиональной готовности студентов и снижает эффективность образовательного процесса.

Современные научные исследования в области педагогической диагностики (И.Ф. Харламов, В.И. Лях, Л.П. Матвеев и др.) подчеркивают необходимость комплексного подхода, включающего использование количественных и качественных методов, а также средств самооценки и экспертной оценки [4]. Такой подход позволяет рассматривать компетентность как динамическое образование, формирующееся на протяжении всего периода обучения.

Таким образом, актуальность темы определяется необходимостью создания системы диагностических процедур, которая обеспечит объективную оценку уровня сформированности компетенций в области физической культуры у студентов педагогических вузов. Это позволит оптимизировать образовательный процесс, повысить мотивацию обучающихся и скорректировать методику профессиональной подготовки будущих педагогов.

Для решения поставленных задач было проведено педагогическое исследование, направленное на организацию и апробацию диагностических процедур, позволяющих

определить уровень сформированности профессиональных компетенций у студентов факультета физической культуры педагогического университета.

В исследовании приняли участие 60 студентов 2–4 курсов, обучающихся по направлению «Физическая культура». Работа проходила в три этапа:

Констатирующий этап — определение исходного уровня компетенций с использованием тестов физической подготовленности, анкетирования и экспертных оценок.

Формирующий этап — внедрение комплекса диагностических заданий, включающих наблюдение за деятельностью студентов на практических занятиях, анализ конспектов уроков, самооценку и взаимную оценку.

Контрольный этап — повторная диагностика с целью выявления динамики показателей и эффективности предложенной системы.

Для оценки результатов использовались критерии, отражающие уровень сформированности компетенций:

когнитивный (знание теоретических основ физического воспитания);

деятельностный (умение применять методики и организовывать занятия);

мотивационно-ценностный (осознание значимости физической культуры и стремление к самосовершенствованию).

Таблица 1

Анализ полученных результатов

Критерий компетенции	Группа	Начальный уровень (%)	Итоговый уровень (%)	Прирост (%)
Физическая подготовленность	КГ	65	72	+7
	ЭГ	64	81	+17
Методическая компетенция	КГ	59	68	+9
	ЭГ	58	79	+21
Саморегуляция и самооценка	КГ	60	69	+9
	ЭГ	61	80	+19
Мотивация к профессиональной деятельности	КГ	63	70	+7
	ЭГ	64	85	+21
Средний интегральный показатель	КГ	61,75	69,75	+8
	ЭГ	61,75	81,25	+19,5

Анализ данных показал, что студенты экспериментальной группы продемонстрировали более высокий прирост во всех критериях, особенно в методической компетенции и мотивационно-ценностной сфере. Комплексная диагностика позволила выявить слабые места, скорректировать обучение, повысить самооценку и мотивацию студентов. Эксперимент подтвердил эффективность внедрения системных диагностических процедур в образовательный процесс.

Проведённое исследование подтверждает, что комплексная диагностика позволяет объективно определить уровень компетенций студентов педагогических вузов в области физической культуры. Она повышает физическую, методическую и мотивационно-ценностную компетентность, обеспечивает всестороннее понимание профессионального развития и позволяет корректировать учебно-тренировочный процесс. Внедрение таких процедур создаёт основу для эффективного формирования профессиональных компетенций и повышения качества подготовки специалистов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бальсевич В.К. Теория и практика физического воспитания: методологические основы. — М.: Физкультура и спорт, 2019.
2. Матвеев Л.П. Общая теория спорта и системы подготовки спортсменов. — СПб.: Питер, 2020.

3. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта. — М.: Академия, 2021.
4. Зинченко В.П. Компетентностный подход в физкультурном образовании: диагностика и развитие. — Казань: КФУ, 2022.
5. Сергеева Т.А. Диагностические методы оценки профессиональных компетенций студентов физкультурных вузов // Вестник педагогических наук. — 2023. — №4. — С. 112–118.

УЎК 613 + 316.7 + 316.356.2

ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ВАЛЕОЛОГИК АСОСЛАРИ

М.Қ. Тўланов, катта ўқитувчи, Кўкон университети Андижон филиали, Андижон

Аннотация. Ушбу мақолада оилавий муносабатларнинг соғлом асослари, масалан, соғлом ота-она ва бола муносабатлари, уларни яхшилаш йўллари ва бу муносабатларнинг миллий ва ахлоқий илдизлари муҳокама қилинади.

Калим сўзлар: оилавий муносабатлар, соғлом ота-она ва бола муносабатлари, тарбия, миллий қадриятлар, ахлоқий асослар, ижтимоий тараққиёт, психологик омиллар, оилавий мустаҳкамлик.

Аннотация. В данной статье речь идёт о валеологических основах семейных отношений, таких как, здоровое отношение родителей с детьми, пути их улучшения и национально-нравственных корнях этих взаимоотношений.

Ключевые слова: семейные отношения, здоровые отношения родитель–ребёнок, воспитание, национальные ценности, нравственные основы, социальное развитие, психологические факторы, семейная стабильность.

Abstract. This article discusses the health foundations of family relationships, such as healthy parent-child relationships, ways to improve them, and the national and moral roots of these relationships.

Key words: family relations, healthy parent–child relationships, upbringing, national values, moral foundations, social development, psychological factors, family stability.

Инсон тақдирида, бизнинг фикримизча, учта кулфат бор: ўлим, қарилик ва тарбиясида нуқсонли бўлган ноқобил фарзандлар. Қарилик ва ўлим биологик табиий жараёндир. Бироқ ёмон фарзандларда соғлом турмуш тарзини шакллантириш имконияти бор. Бу эса кексалар ва ота-она зиммасидадир. Шундай экан, тарбия оила ва маҳалладаги қарияларнинг ёшларга берган панд-насихатлари орқали амалга оширилади.

Шу ўринда эътироф этиш лозимки, Ўзбекистон мустақиллигининг энг муҳим жиҳатларидан бири ҳам жамиятни сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий асосларини барқарорлаштириш ва соғломлаштиришдан иборатдир. Жамиятнинг соғломлиги миллатнинг, ҳар бир юрт фуқаросининг соғлом турмуш тарзи билан чамбарчас боғлиқ жараёндир.

Инсон ҳаётида оила тарбия муҳити, авваламбор, оилавий муносабатлар маданиятига боғлиқ бўлади. Яъни, ота-оналар билан фарзандларнинг ўзаро яхши муносабати, қарияларга ҳурмат-эътибор, фарзандларнинг ўзаро муносабатларининг тўғри йўналтирилганлиги, ота-онанинг фарзандлар тарбиясига ўта масулиги, оилада ўрнатилган намунали тартиб ва ижобий урф-одатлар, ота-онанинг меҳнатга, ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига тўғри муносабатда бўлиши қабила оилавий муносабатлар маданиятининг нозик қирраларидир. Буларнинг қай бирида мутаносиблик бузилса, демак, ўша оиладаги соғлом муҳитга путур етади ва носоғлом муносабатларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Чунки жамиятимиз аъзоларининг Миллий статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 2025 йил 1 январь ҳолатига республика бўйича ёшлар (14-30 ёш) сони 9 630 556 кишини ёки жами аҳолининг 25,7 фоизини ташкил этган. Тарбия жараёни мураккаб ҳодиса ҳисобланиб оиладаги ҳар бир фарзанд алоҳида эътиборни талаб қилади. Зеро, ҳар бир инсон муайян идеал билан яшайди. Аммо унинг ҳаётини ҳамма вақт ҳам идеал эмас, балки доимо ўзгарувчан бўлган жонли ҳаёт, реал борлиқ, ижтимоий муҳит билан боғлиқ фаолияти белгилайди. Бу борада, албатта, ота-она – биринчи мураббий, устоз. Ота-оналар болани дунёга келтирилишга

сабаб бўлганликлари учун эмас, балки уни одобли, ҳаёли, ахлоқли қилиб вояга етказганликлари учун олқишга сазовордирлар “Киши ўз боласига одобдан кўра афзалроқ нарса ато этолмайди.” (735-ҳадис). Шу туйғайли ҳам бола тарбиясида биринчи устоз, тарбиячи ота-онадир. Шунга кўра ҳаётга ҳурмат, аввало ота-онага бўлган меҳр-муҳаббатдан бошланади. Чунки ота-она учун энг буюк бахт фарзанди ва унинг камолидир. Бола шуни бутун вужуди билан ҳис этиши керакки, у дунёга келганда, унинг йиғисини биринчи бўлиб она эшитади, онанинг биринчи алласи ҳам ана шу фарзандга бағишланади. Улуғ боболаримиз қайта-қайта шуни таъкидлайдиларки, **бола – эр билан хотин ўртасидаги муҳаббатнинг жонли ҳосилидир.** У одамларда оила туйғусини, вазифасини биргалашиб адо қилиш фикрини уйғотиб, жамиятнинг келгусида бахтли бўлишига хизмат қиладиган жонли маҳсулдир. Шунинг учун ҳам, болани тарбиялаш оиланинг бахт-саодатига, жамиятнинг бахтли бўлишига сабабчи бўлади, бу эса болаларга кўп аҳамият беришни талаб қилади.

Биринчи Президентимиз Ислом Каримов ўзининг “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” асарида жамиятнинг асосий негизи бўлган оила, ёшлар тарбияси, инсонпарварлик, ватанпарварлик ҳақида тўхталиб: “Оила-жамиятимизнинг негизи. Бизнинг давлатимизни ҳам катта бир оила деб тушуниш мумкин ва лозим. Бунда ўзаро ҳурмат ва қаттиқ тарбия бўлмаса, оиланинг барча аъзолари ўз бурчларини адо этмаса, бир-бирига нисбатан эзгулик билан меҳр-оқибат кўрсатмаса, яхши ва муносиб тарзда яшаш мумкин эмас. Оила турмуш ва виждон қонунлари асосида курилади, ўзининг кўп асрлик мустақкам ва маънавий таянчларига эга бўлади, оилада демократик негизларга асос солинади, одамларнинг талаб-эҳтиёжлари ва кадриятлари шаклланади. «Болани ёшдан, нихолни бошдан асра», - деган халқ мақоли ёшларимиз камолотига бориб тақалади. Ёшлар нихолга ўхшайди немис мутаффакири Гёте айтганидек, «Умид билан экилган таёқ бир кун берар меваю япроқ» Ёшларнинг ўсиши мевали дарахтдек серҳосил, ширин ёки аччиқ данакли бўлиши мумкин. Ўзбекларнинг аксарияти ўзининг шахсий фаровонлиги тўғрисида эмас, балки оиласининг, қариндош-уруғлари ва яқин одамларининг, қўшниларининг омон-эсонлиги тўғрисида ғамхўрлик қилишни биринчи ўринга қўяди. Бу эса, энг олий даражада маънавий кадрият, инсон қалбининг гавҳаридир”- дейди ва мустақил ўзбек давлати-халқимизнинг тарихий ютуғи эканини айтиб, шу давлатда яшаётган инсон, оила бошлиқларининг олдида турган асосий вазифаларини аниқ кўрсатади. “Ҳар бир инсоннинг, - дейди Ислом Каримов, -айниқса эндигина ҳаётга қадам қўйиб келаётган ёшларнинг онгига шундай фикрни сингдириш керакки, улар ўртага қўйилган мақсадларга эришиш ўзларига боғлиқ эканлигини, яъни бу нарса уларнинг собитқадам ғайрат-шижоатига, тўла-тўқис фидокорлигига ва чексиз меҳнатсеварлигига боғлиқ эканлигини англаб етишлари керак. Худди шу нарса давлатимиз ва халқимиз равақ топшининг асосий шартидир”.

Мамлакатни модернизациялаш жараёнида баркамол авлод тарбияси – жисмоний, ақлий, маънавий каби уч асосий жиҳатга эътибор бериш муҳим ва долзарб масала бўлиб, ижтимоий жараёнларнинг фаол кечишида муҳим муҳим аҳамият касб этади. Зеро, саломатлиги бўлмаган киши нафақат жамият учун, балки ўзи учун ҳам бирор-бир фойдали ишни амалга ошира олмайди. Соғлом авлод, яъни соғлом миллат соғлом жамият кура олади ва оқилона турмуш тарзига эришади, комилликка интилиб, инсон тарбиясида ижтимоий муҳитнинг ижобий ва салбий таъсирини англаб етади.

Эътироф этиш лозимки, соғлом авлоднинг суръати ҳам, сийрати ҳам гўзал бўлмоғи лозим. Авваламбор у тирик мавжудотнинг улуғ вакили сифатида соғ-саломат, тўрт мучали бут, ақл-заковати теран, илму билимда зукко, ҳаёт тарзи кўркем, ахлоқий фазилатларга бой, янги аср талабларига мос инсон - шахс бўлмоғи керак. Инсоннинг ижтимоийлашуви оиладан бошланишини ҳисобга олсак, тарбия, аввало, микромуҳит даражасида бўлган оила институтида амалга оширилади. Бунда маслаҳат бериш, ўрнатилган кўрсатиш, ўғитлар бериш, турли гўзал анъана ва миллий урф-одатларимиз асосида тарбиялар усуллари қўлланилади.

Ўтмишда оиладаги тарбияда рағбатлантириш, мактов, намуна кўрсатиш, тақиклаш, мажбур этиш усуллари ҳам фойдаланилган. Бу усуллари қўллашда, ахлоқ қоидаларига суянган ҳолда, қилган иши, меҳнати, ҳатти ҳаракатининг тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида

болаларда ишонч ҳосил қилишга ҳаракат қилинган, уларнинг ахлоқлилик ва ахлоқсизлик маъносини билиб олишларига эътибор берилган. Бу тартиб тарбияда асосий қоида ҳисобланган.

Халқимиз миллий маданиятида ўзига хос хусусиятларга, турмуш тарзига эга бўлган, миллий маданий фазилатларни-тавозе, садоқатлилик, марҳаматлилик, шафқатлилик, ҳаёлилик, мурувватлилик, вафодорликни, кўркам хулқликни эъзозлаган, хирс ва бахиллик, тажовузкорлик, такаббурлик, мунофиқлик, ёвузлик каби иллатларни қоралаган. Оила ва жамоат аъзолари, болаларни яхши ахлоқ одобли қилиб етказишга эътибор бериб, уларни уй, дала, деҳқончилик ишларида иштирок эттириб, оилада, жамоада осойишталикни, аҳилликни, дўстликни мустаҳкамлашган, болаларда халқимизга хос меҳнатсеварлик фазилатини шакллантиришни, уларни жисмонан соғлом қилиб етиштиришни ўзларининг асосий вазифаси, бурчлари ҳисоблаганлар.

Оилада, ота-она, ака-ука, опа-сингил, қариндош уруғлар орасида бола илк тасаввурларни олади ва уни ўраб турган инсонлар билан ижтимоий муносабатда бўлади. Шундай экан, тарбиянинг асосий ўзагига оиладаёқ пойдевор қўйилади ва бу тарбия унинг бутун умри давомида берилган бошқа таълим-тарбияга ўз таъсирини ўтказди. «Демак, тарбиядан гап очишдан илгари оила ва ундаги руҳий муҳит ҳақида гап юритиш лозим бўлади».

Оиланинг руҳий муҳитини унда унинг аъзолари бўлган: ота, ота, фарзандларнинг индивидуал микромуҳити белгилайди ҳамда бевосита ва билвосита оила муҳитига таъсир кўрсатиши мумкин. Шахснинг микромуҳитга таъсир даражаси унинг ижтимоий қуввати - ақл-заковати, эҳтироси ва иродаси билан белгиланади. Жумладан: Оилада болани эртак, мақол, кўшиқ, афсона, топишмоқ, латифалар уйқу олдидан уюштирилган насиҳатлар, рағбатлантириш, мактов, намуна кўрсатиш, тақиқлаш, мажбур этиш усуллари орқали тарбиялаш уларнинг хулқ-атвори, ҳатти-ҳаракати, ижобий ва салбий хусусиятлари ҳақида фикр билдиришни талаб қилиш йўли билан болаларда адолат, тўғрилиқ, яхшиликнинг доимо ёвузлик, нопоклик устидан ғалаба қозониши хусусида тушунчанинг шаклланишига олиб келади, яхши фазилат ва ёмон хислатларни билиб олишади, ҳурмат ва мурувват, адолат, дўстлик каби тушунчалар ҳақида тасаввурга эга бўлишади. Натижада, бутун ҳаётлари давомида бу ўғитлар уларнинг доимий ҳамроҳи, ҳаёт дарслиги бўлиб хизмат қилади ва бола оила ижтимоий муҳитини соғломлаштиришда ўз ҳиссасини қўшади. Зеро, баркамол инсонни тарбиялаш ҳамда жамият тараққиёти бир-бири билан узвий алоқада. Бу жараёни билиш эса, инсон тафаккурининг қадимги даврларидан бошлаб, босқичма-босқич ривожланиши ва шу билан бирга инсоннинг ҳам тобора шакллана борганлиги ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.

Хулоса ўрнида, ҳозирги глобаллашув шароитида халқаро терроризм, диний экстремизм ва фундаментализм, минтақавий низолар, гиёҳванд моддалар ва қурол-яроғ билан савдо қилиш, трансмиллий уюшган жиноятчилик, одам савдоси ва бошқа салбий ҳолатлар инсониятнинг барқарор тараққиётига хавф солиб турган бир вақтда жамиятимиз оила институтига кўпроқ эътибор қаратаётганининг асосий сабабларидан бири – мафкуравий таъсирларга берилмайдиган фидойи баркамол авлодни тарбиялаш соғлом ижтимоий муҳитни яратиш ҳар қачонгидан муҳим аҳамиятга эгадир. Шундай экан оила муҳитининг саломатлигини асраш, унга валеологик ёндошувни талаб қилади. Бунда энг аввало, оилада ота ва онанинг масъулиятини бирдек белгилаб, жойларда ўз-ўзини бошқариш ташкилотлари – маҳаллалар, “Оила” илмий-амалий маркази, “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати, Оммавий ахборот воситаларининг ёшлар бўлими ва бошқа нодавлат ва нотижорат ташкилотларнинг фаолиятини янада такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир. Зеро, иқтидорли, маълумотли, тарбияли, инсофли, гўзал хулқли, ғайратли, тўғри фикрли, соғ-саломат, гўзал табиатли ёшлар хайрли ишларга лаёқатли бўладилар.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз тараққиёт йўли. Т: “Ўзбекистон”, 1992. 22-23-бетлар.
 2. Йўлдошев М. Оилада руҳий муҳит ва унинг тарбияга таъсири. –Т.: 2004. 5 б.
 3. Жакбаров М. Комил инсон ғояси: тарихий-фалсафий таҳлил. –Т.: Абу Али ибн Сино, 2000. –Б. 3;
- Педагогика тарихи (Педагогика олий ўқув юртлари ва дорилфунунлар талабалари учун ўқув қўлланма) / Ҳошимов Қ. ва бошқалар.-Т.: Ўқитувчи, 1996. 6.17.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№1/3 (134)
2026 y., yanvar

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 09.01.2026
Bosishga ruxsat etildi: 15.01.2026.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 8,75 b.t. Buyurtma: № 1-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18